

Univerzita Karlova v Praze

Filozofická fakulta

Katedra sociologie

sociologie

Stanislav Holubec

Teorie světového systému Immanuela Wallersteina
The World-system Theory by Immanuel Wallerstein

vedoucí práce – Prof. PhDr. Miloslav Petrušek, CSc.

2006

*"Prohlašuji, že jsem disertační práci vykonal samostatně
s využitím uvedených pramenů a literatury".*

Stanislav Hubec

Chtěl bych touto cestou poděkovat Prof. PhDr. Miloslav Petruskovi, CSc. za podporu a laskavý přístup během celého studia, JUDr. Jaromíru Hořákovi za mnohé diskuse o zpracovávaném tématu a Mgr. Lence Voráčkové za korektury a připomínky k textu.

Abstrakt

Práce se zabývá teoriemi světového systému I. Wallersteina a dalších. Autor se nejprve zaměřuje na rekonstrukci a systematizaci těchto teorií. Rozebírá okolnosti vzniku teorií a představuje koncepci světového systému z hlediska její dynamiky a struktury. Popisuje vývoj světového systému za dobu jeho existence a interpretuje postavení jednotlivých regionů v něm. Perspektivu světového systému uplatňuje při interpretaci takových historických trendů jako je vzestup Západní Evropy a Severní Ameriky v novověku, úpadek a opětovný vzestup východní Asie, stagnace Latinské Ameriky a úpadek Afriky. Popisuje také dynamiku a strukturu soudobého světa z hlediska teorie světového systému. V části věnované kritické interpretaci se autor snaží zařadit tyto teorie do kontextu dalších sociologických teorií a provádí jejich srovnání s marxizmem a systémovým přístupem. Také zde systematizuje nejčastější kritické námitky proti teoriím světového systému. Vedle interpretace minulosti a současnosti je také představena a kriticky interpretována ambice těchto teorií předpovídat budoucí vývoj lidské společnosti. Představením dalších teorií na Wallersteina navazujících autor ukazuje, že se v případě teorií světového systému nejedná o jednu koncepci, ale o rozmanitý proud mnoha často protikladných teorií. Autor dochází k závěru, že teorie světového systému můžeme pokládat za koncept spíše použitelný pro analýzu minulosti světa, méně současnosti a jako nejproblématictější se mu jeví jeho ambice předpovídat budoucí vývoj.

Abstract

In this thesis, the author deals with the World-system theory by I. Wallerstein et al. In the first part, the theories are reconstructed and systematized. The circumstances of the development of the theories are analyzed and the World-system theory is shown from the perspective of its structure and dynamics. The author analyzes the development of the World-system at the time of its existence and interprets the position of the particular regions in it. The World-system perspective is employed to interpret such trends as the rise of Western Europe and North America, the downfall and the following rise of Eastern Asia, the stagnation of

South America and the downfall of Africa. The author also describes the dynamics and the structure of today's world from the World-system theory point of view.

In the second part, the author focuses on the critical interpretation and tries to put the World-system theories in the context of other sociological theories. He also compares the World-system theory with Marxism and the systemic approach. The most frequent critical objections to the World-system theories are systemized. Besides interpreting the past and the presence, the theories aim to predict the future development of the human society, which is criticized here. By showing other theories inspired by Wallerstein, the author argues that the World-system perspective is more than a theory - it is rather a paradigm consisting of many, often very contradictory, theories. The author comes to the conclusion that the World-system theory is an approach useful for interpreting rather the past than the present. Its ambition to predict the future is considered to be very problematic.

Obsah

Úvod	8
1. Vznik teorií světového systému	11
2. Sociální a světové systémy	15
3. Vznik a struktura světového systému	18
4. Dynamika světového systému	20
5. Středověká předehra	28
6. Fáze vývoje moderního světového systému	39
6.1 První fáze 1450 – 1640	39
6.2 Druhá fáze 1640 – 1760	48
6.3 Třetí fáze 1760 – 1914	52
6.4 Světový systém ve dvacátém století – čtvrtá fáze od roku 1917	60
7. Dynamika soudobého světového systému	64
7.1 Snižování ekonomického růstu	64
7.2 Prohlubování nerovností	70
7.3 Nízká mobilita ve světovém systému	74
7.4 Úpadek USA	77
7.5 Nárůst moci nadnárodních korporací	80
7.6 Globalizace a světový systém	83
8. Struktura dnešního světového systému	85
9. Světový systém v neevropském světě	92
9.1 Světový systém a Latinská Amerika	92
9.2 Světový systém a Čína	103
9.2.1 Jaká je budoucnost Asie?	109
9.3 Afrika a světový systém	114
10. České země a světový systém	120
11. Světový systém a budoucnost	124
12. Kritika teorie světového systému	128
12.1 Teorie světového systému a strukturální funkcionalismus	132
12.2 Teorie světového systému a marxismus	134
12.3 Světový systém 13. století podle Janet Abu-Lughod	138

12.4 Globální systém André Gundera Franka a Barry K. Gillse	139
Závěr	142
Seznam použitých tabulek a grafů	145
Seznam použité literatury	146
Texty Immanuela Wallersteina dostupné v češtině na internetu	153
Přílohy	154

Úvod

V čem spočívá aktuálnost prací Immanuela Wallersteina v roce 2006, když od vydání prvního svazku jeho práce Světový systém uplynulo už více přes třicet let? Proč se zabývat tímto autorem a překládat jeho knihy právě dnes? Proč si jej volit za téma disertační práce? Podle mého názoru proto, že je stále velmi aktuální, navíc aktuálnější, než se zdálo před patnácti lety. Tehdy byly Wallersteinovy teorie především v souvislosti se zánikem Sovětského svazu a popularitou neoliberalních teorií odsunovány mnohými do starého železa. Od té doby se ovšem stalo několik událostí, které jsou podle mého soudu dobrými důvody, proč se může mladý český sociolog zajímat o Wallersteina¹.

První událostí byl zánik sovětských režimů ve východní Evropě. Od té doby si řada lidí kladla otázku „proč to prasklo?“. Proč se rozložil systém, který ještě několik let před svým zánikem sebevědomě vyhlášoval svůj úmysl dohnat a předejít Západu a být civilizačním modelem pro zbytek světa? Část sociálních věd vyrukovala tehdy s tezí o konci dějin, které se ovšem nechtělo středoevropanům, zvyklým na existenci několika politických režimů za jeden lidský život, příliš věřit. Wallersteinův přístup nabízí jednu z možných odpovědí.

Druhou událostí byla optimistická očekávání z hlediska vývoje hospodářství České republiky po roce 1990. Tak jako i jinde v Evropě měla tzv. léčba Klausem zajistit Československu rychlé dohnání Západu. Později se totéž prohlašovalo o rozdělení federace, neboť Slovensko bylo prý tou koulí, která bránila naší zemi stát se tygrem středovýchodní Evropy. Nuže, nic takového se nestalo. Dosud je Česká republika jednou z chudších zemí Evropské unie a dohnání jejího průměru se má konat podle prognóz ekonomů za čtyřicet let. Proč tomu tak je? Wallersteinův přístup nabízí jednu z možných odpovědí.

Třetí událostí byl vstup na vysokou školu a konfrontace se stavem českých společenských věd: Autor studoval vedle sociologie historii a setkal se s badatelskými přístupy a panujícími paradigmaty, kde stále dominoval pozitivistický přístup, případně se prosazovaly postmoderní pohledy. Prakticky

¹ Je ovšem třeba zdůraznit skutečnost, že autor pochází ze střední Evropy, v jiných končinách světa by mohla být zkušenost jiná.

chyběl makro-přístup. Dogmatický marxismus, který se o tuto roli před rokem 1989 pokoušel byl po právu zdiskreditován. Existovalo něco jiného, o co bylo možné se opřít? Wallerstein nabízel vlastní přístup.

Čtvrtou událostí byl neutěšený stav sociálně-kritického myšlení. V průběhu devadesátých let byla do češtiny přeložena řada západních knih, bohužel ovšem převažující liberální a konzervativní orientace. Práce západních kritických autorů překládány příliš nebyly. Slovy V. Klause se Česká republika měla bránit zhoubnému vlivu západních levicových ideologií. Wallersteinovy práce byly jedním z titulů, které by V. Klaus nepochybně kritizoval.

Pátou událostí byly otevřené hranice a možnost studovat a cestovat v zahraničí. Mladý člověk poznal akademickou kulturu západních společenských věd, měl příležitost navštívit země se desetkrát vyššími cenami a naopak země natolik zaostalé, že se cítil jako příslušník vyvolené kasty. Tím spíše, když se dočetl, že mnohé z těchto zemí patřily v celosvětovém srovnání stále k oblastem s nadprůměrnou životní úrovní. Čím to, že existují tak velké rozdíly v bohatství na světě? Wallerstein nabízel odpověď.

Šestou oblastí byl výbuch nacionalizmu, terorizmu a fundamentalizmu. Zcela nečekaně se rozpadla země, do které se autor narodil a o které by si v dětství nikdy nemyslel, že by zde mohl hrát nacionalismus nějakou velkou roli. Tři sta kilometrů od hranic vlastní země se začalo na evropském kontinentě po padesáti letech opět vláčet. Události 11. září 2001 definitivně rozbily útešný obrázek světa jako místa, kde končí dějiny. Část sociálních věd vyrukovala s tezí o střetu civilizací. Ani tuto tezi nepokládal student pocházející z rozmanité a sekularizované střední Evropy za přesvědčivou. Českému kulturnímu okruhu bylo přeci mnohé blízké i vzdálené v Evropě východní i západní považované Huntingtonem za dvě rozdílné civilizace. Přesto zde byl nepopiratelný fakt nárůstu aktivity radikálního islámu a s ním spojeného terorizmu. Jaké byly příčiny této skutečnosti, pokud jsme se nechtěli ztotožnit s tezí Huntingtona? I zde se nabízel Wallerstein.

Sedmou událostí byly diskuse o tzv. globalizaci, které začaly v novinách konce devadesátých let, a první zprávy o aktivitách tzv. antiglobalizačního hnutí. Zpravodajství ze Seattlu a později zasedání MMF v Praze, knihy a články Jana

Kellera, V. Bělohradského a dalších vzbuzovaly v divácích a čtenářích mnohé otázky: Pokud je globalizace takovým „automatickým dobrodiním“ proč musí být jedněmi tak příkře prosazována a jinými tak příkře odmítána? Jaká je skutečná povaha globalizace? I zde nabízel Wallerstein odpověď.

Pravým zlomem v autorových *Bildungsjahre* bylo vydání útlé knížečky od Fernanda Braudella *Dynamika kapitalizmu* nakladatelstvím Agro v roce 1999. Čtenář v této knize nenalezl odpovědi na většinu výše zmíněných problémů, co bylo na knize fascinující byl však makro-přístup ke světovým dějinám. Braudel autora přivedl ke studiu dalších prací, tentokrát již ovšem téměř výlučně v anglickém jazyce. Při studiu v německém Lipsku se dostal poprvé ke většině důležitých titulů. Velký vliv zde měla práce Stephena K. Sandersona *The Great Transformations*, která byla jakýmsi úvodem k Wallersteinovi a makrohistorické sociologii. Zbytek tohoto vzrušujícího příběhu o nalézání a objevování, jak porozumět jiným způsobem našemu světu, je popsán v této práci.

Předkládaná disertační práce má tři části. První představuje zevrubné seznámení s pracemi z okruhu teorií světového systému. Představení této teorie je věnováno velké místo pro její velmi malou znalost v českém prostředí, neboť autory spjatými s touto teorií se u nás dosud nikdo systematictěji nezabýval. Druhá část je věnována aplikaci teorie světových systémů na vývoj a současné postavení jednotlivých světadílů – Asie, jižní a severní Ameriky, Afriky a konečně českých zemí v rámci světového systému. Třetí část se zabývá kritikou teorií světového systému a jejich vztahu ke dvěma ze svých zdrojů – strukturálnímu funkcionalizmu a marxizmu. Na příkladech děl dalších autorů se snažím ukázat současné směřování těchto teorií.

1. Vznik teorií světového systému

Teorie světového systému představují asi nejvýznamnější pokus o vytvoření ucelené teorie vzniku a fungování kapitalismu, který proběhl ve 20. století. Jejými nejvýznamnějšími představiteli jsou Immanuel Wallerstein, Andre Gunder Frank a Christopher Chase-Dunn. Tito autoři publikují od sedmdesátých let články a studie z oborů sociálních a hospodářských dějin novověku, otázek rozvoje zemí třetího světa, fungování světové ekonomiky a globální nerovnosti. Asi nejznámější prací se stala třísvazková Wallersteinova monografie *World-System I, II, III*. (1974, 1980, 1989). Immanuel Wallerstein² byl původním vzděláním afrikanista a k problematice dějin a fungování kapitalismu dospěl v 60. letech, když se zabýval otázkami možností rozvoje afrických států.

Vznik své teorie popisuje Wallerstein ve své poslední práci (2004). Podle jeho názoru je vznik teorie světového systému zcela v logice fungování světového systému samotného. To, jak se utvářely západní sociální vědy, je nesmírně ovlivněno strukturami kapitalistické světové ekonomiky. Je to především rozdělení sociálních věd v 19. století na vědy zabývající se jádrem světového systému (ekonomie, politologie, sociologie) a vědy zabývající se jeho periferií (antropologie,

² Immanuel Maurice Wallerstein se narodil v 28. září 1930 New Yorku. Jeho rodiče (otec byl lékařem) emigrovali do USA ve dvacátých letech z Berlína. Wallersteinovi předkové byli židovského původu, kteří se odstěhovali v 19. století do Německa z Prahy, Haliče a Maďarska. Jméno rodiny pochází ze vsi Wallerstein, ležící ve Švábsku v západním Bavorsku. Odtud jeho předkové emigrovali v 16. století po antisemitských pogromech do středovýchodní Evropy. Wallerstein vystudoval *Columbia University* v New Yorku. Jeho učiteli byli R. K. Merton, P. F. Lazarsfeld, S. M. Lipset, D. Bell a J. Galtung. Ve svém studiu se Wallerstein specializoval na Afriku a na toto téma také obhájil svou disertaci pod názvem *The Role of Voluntary Associations in the Nationalist Movements in Ghana and Ivory Coast*. Od roku 1958 do 1971 vyučoval na *Department of sociology* Kolumbijské univerzity. Kvůli sporům během studentských nepokojů, s nimiž sympatizoval, odešel na McGill University v kanadském Montrealu. V letech 1973 a 1974 byl prezidentem *African Studies Association*. V roce 1976 se vrátil do New Yorku na *State University of New York in Binghamton*. Zde se také dočkal celosvětové proslulosti jako ředitel jím založeného *Fernand Braudel-Centres for the Study of Economies, Historical Systems and Civilizations*. V letech 1993 – 1995 byl předsedou Gulbenkianovy komise pro restrukturalizaci sociologie. Na 13. světovém sociologickém kongresu byl zvolen předsedou mezinárodní sociologické asociace a tuto funkci vykonával v letech 1994 – 98. V současné době působí jako emeritní profesor Yale University. Wallerstein působil také na mnoha místech v zahraničí, např. jako ředitel *École des Hautes Études en Sciences Sociales* v Paříži. Od počátku 70. let se věnuje studiu vzniku a rozvoje kapitalistického světového systému. Výsledky své práce publikoval v třídílné monografii *The World-system* (1974, 1980, a 1989) a *The Capitalist World-Economy* (1979). V posledních letech působí jako jeden z teoretiků antiglobalizačního hnutí, společně s P. Bourdieu nebo N. Chomskym. Z tohoto období vyšly v češtině jeho knihy *Vzestup a pád americké moci* a *Utopistika*. Na svých internetových stránkách publikuje pravidelně komentáře k aktuálním politickým problémům.

orientalistika). Když se po roce 1945 svět nacházel v turbulencích dekolonizace, Západ najednou zoufale potřeboval někoho, kdo by porozuměl problematické periférii. Dosud existující orientalistika byla v tomto procesu jen málo užitečná, neboť se jednalo o vědu spíše popisnou a blízkou literatuře či umění. Proto tu byla potřeba začít vzdělávat řadu západních politologů, sociologů, historiků a ekonomů v problematice třetího světa³. Podle Wallersteina není ani náhodou, že toto vzdělávání dospělo nejdále ve velmoci, která byla tehdy na vrcholu svého hegemonického cyklu – v USA. Poté Wallerstein poněkud až příliš deterministicky dochází k závěru, že teorie světového systému musela být objevena těmi, kteří v té době studovali výše uvedené disciplíny ve výše uvedené zemi. Wallerstein byl samozřejmě jedním z nich (Wallerstein, 2004: 9- 10).

Jenže tyto dvě podmínky by samy o sobě pro objevení teorie světového systému nestačily. Důležitá byla také existence tradice myšlení, na níž bylo možné navázat. Hlavním paradigmatem sociálních věd ve zmíněných historických a geografických podmínkách byly „teorie rozvoje či modernizace“ (např. W. Rostow), tedy představy, že jestli se třetí svět vydá stejnou cestou jako svět první, snad jen zbavenou hrůz první poloviny 20. století, čeká ho v brzké době podobný dynamický vývoj, jaký zažil Západ v 19. století a výsledkem bude z geografického hlediska v zásadě rovnostářský svět. Jako protiklad k tomuto přístupu se v téže době vytváří také teorie dependence⁴ vinící ze zaostalosti třetího světa právě západní civilizaci. Koncem čtyřicátých let se v komisi OSN pro Latinskou Ameriku poprvé začíná používat koncept periferie - jádro, který zde zavedl brazilský ekonom Raúl Prebisch (1901 – 1986). Mezi marxistickými autory naopak vzkvétá debata o asijském výrobním způsobu, která má i svou velmi zajímavou obdobu v Sovětském svazu a Československu počátku šedesátých let⁵.

Právě marxismus a jeho pojetí sociální změny byly další klíčovou inspirací.

³ Naopak na Západ se v té době upřela pozornost antropologů, aby začali studovat zdejší realitu metodami vytvořenými ve třetím světě (Wallerstein, 2004: 11).

⁴ Přestože bývá teorie dependence považována za levicovou, nechybí jí ani silný osten proti dogmaticky pojímanému marxismu s jeho za sebou nutně následujícími společensko ekonomickými formacemi, ne nepodobnými Rostowovým stadiím růstu.

⁵ Byl to Stalin, kdo prosadil mechanickou variantu střídání společensko-ekonomických formací, zatímco Marx hovořil o tzv. asijském výrobním způsobu pro země typu Číny a Indie (Wallerstein 2004: 13).

V této době probíhaly diskuse mezi západoevropskými historiky o příčinách vzniku kapitalizmu. Velkou popularitu získala kniha Maurice Dobba *Studies in the Development of Capitalism* (1946). Velké pozornosti se těšila diskuse mezi Dobbem a Sweezym o větší důležitosti vnitřních příčin např. změny struktury výroby v rámci feudálních států pro vznik kapitalizmu (názor Dobba) nebo naopak vnějších příčin, především rozvoje obchodu (názor Sweezyho). Tyto diskuse především otevřely otázku, zda je nejlepší jednotkou analýzy národní stát (jak tvrdili tradiční marxisté), anebo zda je třeba obrátit sovu pozornost k větším či naopak menším jednotkám.

Sweezyho názoru se dostalo podpory z dalšího zdroje. Tím byla francouzská škola historiků *Annales* založená počátkem 20. století Lucienem Febvrem a Marcem Blochem. Tato škola požadovala odklon od tzv. dějin událostí, tedy politických dějin, a naopak zaměřovala svou pozornost na tzv. totální dějiny, tedy především sociální a ekonomické. Zatímco tradiční historiografie psala dějiny vládnoucích vrstev, prosazoval přístup školy *Annales* dějiny všech lidí. Zatímco tradiční historiografie psala dějiny národního státu (navíc dost často dějiny jeho současného teritoria), škola *Annales* usilovala o větší jednotky analýzy. Příkladem tohoto přístupu je práce vůdčího představitele školy Fernanda Braudela (1902 – 1985) *Středomoří a středomořský svět v době Filipa II.* (1949). Braudel patřil ke druhé – poválečné generaci školy a pod jeho vedením se *Annales* stala dominantním přístupem ve francouzské historiografii po roce 1945.

Co bylo pro Wallersteina na Braudelově přístupu nejdůležitější, byl jím vytvořený termín *économie-monde* (*world-economy*), kterým popisoval strukturu, jež se objevila ve středomoří v 16. století. Druhý významný přínos představovala pro Wallersteina Braudelova teze o kapitalizmu jako „anti-tržním systému.“ Raný kapitalizmus byl podle Braudelova názoru založen především na monopolech a k volnějším trhu dospěl až později. Třetí inspirací byla Braudelova teze o *longue durée*, tedy dlouhém trvání nejdůležitějších sociálních změn. Tento rozměr se stal centrálním pro analýzu světového systému. Čtvrtým přínosem byla Braudelova teze o cyklickém průběhu dílčích sociálních trendů v protikladu k *longue durée*. Zde je vidět inspirace pro Wallersteinovo pojetí usilování o hegemonii, případně o změnu

postavení v jednotlivých zónách světového systému. Braudel byl dokonce prvním čtenářem Wallersteinova díla a doplnil jej mnoha poznámkami⁶.

Braudelovu pojetí dlouhého trvání se podobala koncepce K. Kondratěva (1892 – 1938), ve kterém našel Wallerstein také svou inspiraci. Tento ruský ekonom rozpracoval teorii hospodářských cyklů, podle které spočívá vývoj kapitalistických ekonomik v tzv. dlouhých vlnách trvajících čtyřicet až šedesát let. Každá z těchto vln má svou fázi A a B. Ve fázi A dochází k růstu výroby, k inovacím, k nebezpečí válek, vzniku diktatur a revolucím v rozvinutých zemích, ve fázi B naopak klesá tempo růstu, vzrůstá sociální nerovnost, ale také klesá počet stávek a aktivita širokých vrstev. Diktatury se prosazují spíše v chudších zemích (Prorok, 199: 120 – 132).

Jak Wallerstein uvádí v úvodu k prvnímu dílu Světového systému, druhý autor, který měl vedle Braudela pro jeho práci zásadní význam, byl Marian Malowist (1909 – 1988). Tento dnes již pozapomenutý polský historik působil na Varšavské univerzitě a zabýval se evropským středověkem a raným novověkem. Za svého života napsal řadu knih věnovanou např. portugalské koloniální expanzi, mongolskému dobývání Evropy, baltickému obchodu nebo dějinám nevolnictví. Jeho nejvýznamnějším dílem se stala práce *Východ a západ Evropy v 19. – 16. století* (1973). Podle Malowista je možné interpretovat vývoj východoevropského hospodářství ve středověku jako vývoj kolonie západní Evropy. Stoupající závislost východní Evropy na Západu připočítává rozvoji obchodu s obilím. Podle Malowista je tak možné již od 14. století pozorovat zesílenou polarizaci mezi západní a východní Evropou

Dalším autorem, kterého uvádí Wallerstein v roce 2004 jako inspiraci pro své dílo, je Karl Polanyi (1886 – 1964). Tento maďarsko-americký ekonom a historik rozlišoval tři formy ekonomické organizace – reciproční, redistributivní a tržní. Tomu odpovídají tři typy historických systémů: Minisystémy, později nahrazené světovými impérii, které později nahradil světový systém (2004:17).

⁶ Druhým čtenářem byl sociolog a historik Charles Tilly.

2. Sociální a světové systémy

Podle Wallersteina existují dva druhy sociálních systémů: relativně malé a vysoce autonomní soběstačné ekonomiky – *small systems* (např. izolovaná vesnice mladší doby kamenné, nebo státy rané civilizace) anebo světové systémy (1974: 348).

Světový systém je pro Wallersteina územím propojeným ekonomickými vazbami s danou strukturou a funkcemi, slovy Chase-Dunna „mezisociální sítě regulované interakce“ (Chase-Dunn, 2004:3). Wallerstein definuje světový systém jako:

„sociální systém, který má hranice, struktury, členské skupiny, pravidla legitimizace a soudržnost. Jeho život je vytvářen vzájemně soupeřícími silami, které jej drží pohromadě tlakem a zároveň ho rozbíjejí, jak se každá skupina stále snaží jej změnit ve svůj vlastní prospěch. Má rysy organismu, který existuje po určitou dobu, během níž se některé jeho rysy mění a některé zůstávají stejné“ (1974: 347).

Podle Wallersteina známe v historii dva typy světových systémů: Světovou ekonomikou *world-economy* a světová impéria *world-empire*. Pro označení impérium používá Wallerstein definice Shmuela Eisenstadta, podle kterého jde o politickou jednotku, jejímž centrem je osoba vládce a centrální politické instituce a vyznačuje se společnou kulturní a politickou orientací (1974 : 15). Podle Wallersteina jsou politická impéria „primitivními prostředky ekonomické dominance“ (1974: 15 – 16). Na jiném místě Wallerstein definuje světové impérium takto: „rozlehlý správní celek, s jedním politickým centrem a osovou dělbou práce, ale spojující různé kultury“ (2004: 99). Příkladem světového impéria je Římská říše nebo Chanovská Čína, jinde uvádí dokonce Rusko a Tureckou říši 16. století⁷ (1979: 26).

Hlavním problémem impérií byla jejich politická centralizace. Ta podle Wallersteina představovala jejich přednost i slabinu: Předností byla v tom, že

⁷ Nejdále se v pokusu o vytvoření světového impéria dostali v kvantitativních údajích Mongolové, jejichž říše zahrnovala v období svého největšího rozkvětu čtyřicet procent světové populace (Modelski, 1999: 32).

zajišťovala ekonomické zásobování centra ostatními částmi impérií (pomocí daní a tributů), slabinou v tom, že státní aparát, který si impérium vytvářelo, aby mohlo fungovat, spotřebovával příliš mnoho výdělků státu, obzvláště v dobách válek a povstání, kdy stoupaly jeho vojenské výdaje.

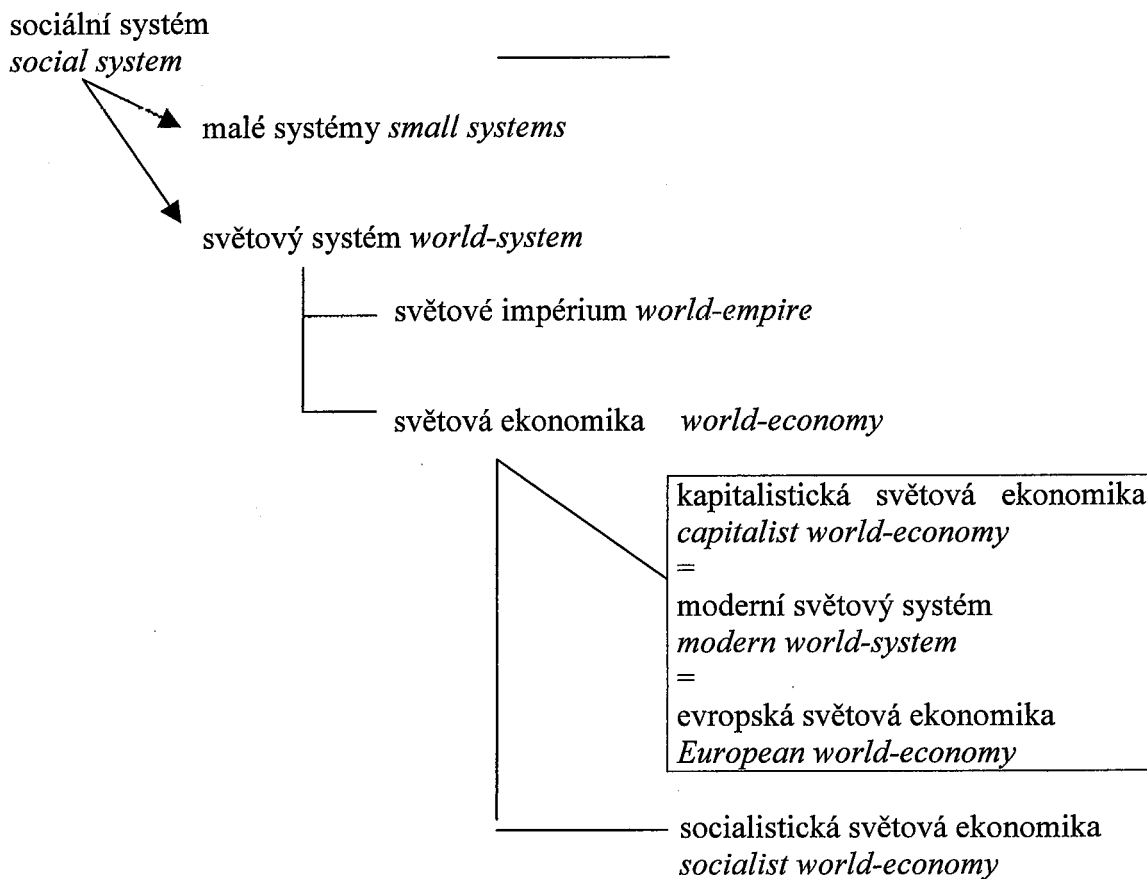
Zatímco se podle Wallersteina první impéria objevila již před 5000 lety, v dějinách existovala zatím pouze jedna světová ekonomika. Tu nazývá evropskou světovou ekonomikou (*European world-economy*) nebo také moderním světovým systémem (*modern world-system*). Ten se objevuje až na přelomu 15. a 16. století a trvá dodnes. Na rozdíl od světového impéria se nejedná o politicky propojenou jednotku. Pod pojmem světová ekonomika rozumí: „velkou geografickou zónu, v rámci které panuje dělba práce a navíc výrazná vnitřní výměna základního nebo podstatného zboží stejně jako přesuny kapitálu a pracovní síly“ (2005:23).

Pojem evropská světová ekonomika také Wallersteinovi splývá s pojmem kapitalismus: „Moderní světová ekonomika je a pouze může být kapitalistickou světovou ekonomikou“ (1979:14). Wallerstein definuje kapitalismus negativním způsobem: „Není to existence firem nebo osob vyrábějících za účelem prodeje na trhu se záměrem zisku. Takovéto osoby nebo firmy existují už tisíce let na celém světě. Není to ani existence osob pracujících za mzdu. Také práce za mzdu je známa již po tisíce let.“ Co dělá kapitalismus kapitalizmem je jeho „usilování o nekonečnou akumulaci kapitálu“ (2004: 24). Pod pojmem „usilování“ má na mysli „existenci mechanismů, pomocí kterých jsou ti, co jednají s jinou motivací než akumulovat kapitál, trestáni a nakonec vytačeni ze společnosti, a ti, co jednají s motivací akumulovat, jsou odměňováni a v případě úspěchu také bohatnou (2004: 24).

Později začal Wallerstein hovořit také o druhé možné variantě světové ekonomiky, což by podle něj byla socialistická světová vláda. Ta je „jediným alternativním světovým systémem, který může udržet vysoký stupeň produktivity a zároveň změnit systém distribuce a jehož součástí bude sjednocení stupňů politického a ekonomického rozhodování“ (Wallerstein, 1974: 348). Později připustil, že se paralelně s evropskou světovou ekonomikou vyvíjely základy i dalších moderních světových systémů, které byly ale později evropským zničeny.

Příkladem je světová protoekonomika Indického oceánu (1979: 26).

Základní pojmy, se kterými Wallerstein pracuje pro označení historických systémů, je možné shrnout do následujícího schématu:

3. Vznik a struktura světového systému

Kapitalistický světový systém vzniká v Evropě po roce 1450, kdy především díky dálkovému obchodu dosáhla hospodářská integrace takového stupně, že se vytvořil ekonomický celek nové kvality. Přispěla k tomu také krize feudální ekonomiky, která byla podle Wallersteina způsobena především třemi faktory: 1. Zemědělská produkce upadala nebo stagnovala tím, jak vládnoucí třída feudálních společností rostla a zvyšovalo se zatížení sedláků. 2. Ekonomický cyklus feudální ekonomiky dosáhl svého vrcholu ve třináctém století, poté začala tato ekonomika nenávratně stagnovat a upadat. 3. Klimatické změny té doby vedly k úpadku zemědělské produkce a způsobily větší náchylnost populace k masovým epidemiím. Pro Wallersteina nevzniká kapitalismus díky protestantské etice, jak tvrdí M. Weber, ani výlučně díky prvotní akumulaci kapitálu, jak tvrdí K. Marx. Klíčovou roli podle něj mají další faktory: Je to především dálkový obchod a směna zboží mezi jednotlivými regiony a vytvoření sociální skupiny kupců, bankéřů a vlastníků manufaktur ve velkých městech. Vedle krize feudální ekonomiky hovoří v prvním dílu své práce o dalších třech podmínkách nutných k vytvoření moderního světového systému: 1. Geografická expanze evropského kontinentu. 2. Rozvoj různých metod kontroly pracovní síly pro různé produkty a různé zóny světové ekonomiky. 3. Vytvoření relativně silné státní mašinerie zemí jádra. (Wallerstein, 1974: 38).

Nově vzniklý ekonomický celek tvoří západní, jižní a středovýchodní Evropa a dochází v něm k nerovné dělbě práce mezi jednotlivými regiony. Tak se začínají vytvářet tři základní zóny systému. V centru se nachází **jádro** – „**core**“, které především konzumuje a produkuje nejkvalitnější výrobky. Odtud také pochází většina kapitálu a nacházejí se zde hlavní centra směny. Na okrajích systému existuje periferie, území které dodává suroviny a levnou pracovní sílu. Mezi těmito územími se nachází semiperiferie – oblast, která má jak rysy jádra, tak rysy periferie. Jestliže jádro hraje roli vykořisťovatele a periferie roli vykořisťovaného, semiperiferie hraje roli střední třídy. Druhým rozdílem mezi jádrem a periferií je také druh vyráběných komodit: „Rozdělení světové ekonomiky obsahuje hierarchii jednotlivých druhů výroby, v nichž výroby vyžadující vyšší úroveň dovedností a

vyšší stupeň kapitalizace jsou vyhrazeny pro oblasti nalézající se výše v hierarchii světové ekonomiky“ (1974: 350). Obecně platí, že v jádru vznikají výroby spojené s inovačními vlnami, zatímco do periferie se přesouvají výroby spojené s těmi staršími. Například jestliže v roce 1800 byla výroba textilu spojená s nejnovější inovační vlnou jádra, dnes dominuje na periferii a jádro vyrábí zboží spojené s informační nebo biotechnologickou inovační vlnou (software, genové manipulace). Třetím důležitým rozdílem mezi jádrem a periferií je skutečnost, že výroba v jádru je spíše založena na kvazi-monopolech, zatímco produkce na periferii je doopravdy založena na konkurenci. Zatímco státy jádra se aktivně pokouší ochraňovat své kvazi-monopoly, slabé státy periferie se spíše přizpůsobují. V obtížné pozici se nacházejí státy semiperiferie. Aby se buď dostaly do centra nebo alespoň nesklouzávaly do periferie, vyžaduje to obzvláště silnou roli států v zásazích do ekonomiky. Čtvrtým důležitým rozdílem je, že zatímco v jádru se vytváří silný resp. efektivní stát (*strong state*), jednou z charakteristik periferijního území je, že zdejší státy buď neexistují (v koloniální situaci), anebo mají jen velmi nízký stupeň autonomie (např. v neo-koloniální situaci) (1974: 349). Území, které není do světového systému integrované, se nazývá vnější oblastí (*outer area*).

4. Dynamika světového systému

Světový systém vykazuje několik základních dynamik:

1. Především se rozpíná. Jestliže zahrnoval počátkem 16. století pouze západní Evropu (žilo v něm jen 15% obyvatel tehdejšího světa), do poloviny 19. století integroval prakticky celou planetu. Je nutné rozlišovat mezi ekonomickou a politickou integrací. Ekonomická integrace znamená, že 1. na území byl vytvořen výrobní sektor, který vyrábí zboží určené pro okolní svět. 2. Lidé v této oblasti byli přeměněni na pracující pro kapitál. Je nutné zdůraznit, že vláda nad nimi nemusí být vytvářena pouze pomocí mzdy, ale může být také mimoekonomickým donucováním, např. otroctvím nebo poddanstvím. 3. Přebytek vytvářený v této oblasti se dostává do rukou kapitalistů jádra (Shannon, 1992: 128). Ekonomická integrace obvykle předchází integraci politické. Politická integrace znamená, že je ve území přeměněno v kolonii států jádra v případě, že se jednalo o periferii. Existují pouhé dva případy v dějinách, kdy se nějaké vnější oblasti podařilo vstoupit do světového systému jako semiperiferie – Rusko v 18. století a Japonsko v 19. století. Vstup do světového systému v postavení semiperiferie byl v ruském případě způsoben především jeho silným státem (včetně armády) a mírou protoindustrializace dosažené v této době⁸. Japonsko získalo velmi záhy status semiperiferie díky: 1. silné státní mašinérii, 2. nezajímavosti pro velmoci díky nedostatku surovin, 3. své geografické vzdálenosti (1979: 27 - 28). Všechny další oblasti byly ke světovému systému připojeny jako periferie (např. Afrika a zbytek Asie během 19. století) a nikdy se nestalo, že by byla nějaká oblast připojena jako jádro. Vedle ekonomické a politické expanze je zde ještě rozpínání třetí: Roste velikost jádra a semiperiferie. Jádro se během existence světového systému rozšířilo o spojené státy, některé oblasti východní Asie a Evropy. Semiperiferie se rozšířila o jihovýchodní Evropu, Rusko, Latinskou Ameriku, severní Afriku, blízký východ a východní Asii. Jestliže se až do 19. století nejvíce rozšiřovala periferie, od doby, kdy světový systém narazil na své geografické hranice, se její území zmenšuje, i

⁸ Přestože je pro mnohé střeoevropany Rusko počátku 21. století synonymem zaostalosti, je třeba pro sledované období zdůraznit 1 jeho relativně vyspělou pozici ve srovnání s územími jako Ukrajina, Bělorusko apod. 2. v souvislosti s teritoriální expanzí od konce 16. století dochází v Rusku ke značné modernizaci.

Ekonomický růst závisí především na objevení se nové inovační vlny. Růst v nové oblasti stimuluje i další růst v tradičních oblastech ekonomiky a nastává tak fáze A. Ale trh nemůže expandovat donekonečna, neboť existující distribuce bohatství vytváří jen omezenou poptávku. Začne tak vznikat nadprodukce a přebytky, začne vzrůstat konkurenční boj a z ní plynoucí klesající ceny a zisky. Tak nastává fáze B ekonomické stagnace (Shannun, 1992: 133), ve které se prohlubují nerovnosti a roste riziko válek a sociálních konfliktů. Druhým ekonomickým cyklem jsou logistiky. To jsou podobné dlouhé vlny, v nichž se vyvíjejí ceny zboží ve světové ekonomice. Každá z těchto vln má opět fázi expanze, následovanou fází stagnace a mezi nimi se nalézají přechodová fáze. Podle staršího názoru Wallersteina ale logistiky existují pouze mezi roky 1450 a 1800 (Hopkins, Wallerstein, 1982: 114), později připustil, že možná pokračují až do dalších století (Shannun, 1992: 136). Logistiky se liší od Kondratěvových cyklů tím, že jsou delší a představují komplexnější změnu. Přesto koncept logistik nehraje ve Wallersteinově teorii zásadnější roli, nikde nepodává jejich jasnou definici a ve svém posledním úvodu do teorií světového systému (2004) jej vůbec nezmiňuje.

4. Čtvrtou tendencí je, že přítomnost jednotlivých zemí v daných třech kategoriích moderního světového systému není neměnná. Jednotlivé země mohou vykazovat vzestupnou i sestupnou mobilitu. Rozšiřování jádra a semiperiferie pomáhá také k mobilitě v rámci světového systému. Když Wallerstein hovoří o možnostech mobility jednotlivých zemí v rámci světového systému, vždy zdůrazňuje, že tyto možnosti jsou velice limitované (1991: 114). To podle něj platí i pro dvacáté století. Přesto během vývoje došlo v některých případech k posunu jednotlivých zemí v této hierarchii. Podle Wallersteina existují tři strategie, jak toho dosáhnout:

a. První nazývá „zachycením příležitosti“. Během fáze restrukturalizace světové ekonomiky se oslabí pozice některých zemí jádra a země (semi)periferie mají šanci pokusit se o vzestup na úkor jiných zemí (semi)periferie – často pomocí vojenské agrese. Tuto strategii uplatnilo Rusko v 19. stol. a Brazílie a Mexiko ve 30. letech 20. stol.

b. Dále je zde rozvoj pomocí inovace. V rámci Kondratěvovy fáze A

vývoje světové ekonomiky vyšší stupeň světové ekonomické poptávky vytváří prostor pro rozvoj některých zemí, neboť se jádro a semiperiferie rozšiřují. Některé rozvinuté země nižších kategorií mohou díky tomu dosáhnout přechodu do kategorie vyšší. Tuto strategii použilo Skotsko v 18. století a Jižní Korea a Tchaj-wan po druhé světové válce.

c. Poslední strategii nazývá „spolehnutí se na vlastní síly“. Ta obsahuje zbourání mýtů ke kapitalistickému světu a je především představována socialistickou cestou. Tuto strategii nesledovalo jen Rusko a Čína, ale také asi tři tucty dalších zemí třetího světa. I když byla po jistý čas účinná v Rusku, příklady mnoha ostatních ukázaly i její značné nedostatky (Sanderson, 1995: 209).

5. Důležitým rysem je přesouvání středu jádra světového systému a boj o politickou hegemonii. V okamžiku jeho vzniku se střed jádra nalézal v Nizozemí, v 17. století se přesunulo do Londýna, v 19. století do Spojených států a ve 21. století dojde možná k jeho přesunu do východní Asie. Politickou nadstavbou fungování světového systému jsou velmoci, které v něm dominují. Ve světovém systému dochází ke stálému boji o politickou hegemonii. Podle Wallersteina a Chase-Dunna existovaly v jeho dějinách pouze tři hegemonie: nizozemská v 16. století, britská v 19. století a americká ve 20. století. Ve světovém systému byly učiněny tři pokusy transformovat jej ve světové impérium: Jednalo se o habsburské impérium v 16. století, Napoleonovu Francii a vilémovské a nacistické Německo. Zatímco nástrojem pro dosažení hegemonie je na prvním místě ekonomická dominance (v produkci, obchodě a finančních tocích), aniž by bylo nutné příliš používat svou vojenskou sílu, strategie změnit světový systém na světové impérium je strategií krátkodobou, využívající primárně vojenské prostředky. Každý z těchto vyzyvatelů se pokoušel prosadit především pomocí vojenské síly a ani jeden z nich nebyl úspěšný¹¹. Dost často právě na boji proti pokusu ustavit světové impérium vyrostl nový hegemón světového systému: Nizozemí v boji proti Španělsku,

¹¹ Ani Sovětský svaz, ani USA nikdy neusilovaly podle Wallersteina o impérium. SSSR byl semiperiferijní zemí, která usilovala o modernizaci sice někdy i pomocí imperiální politiky, nikdy ale neměla reálnou sílu ani ambice změnit světový systém ve světové impérium či vybudovat světovou socialistickou soustavu, a byla spokojená s bipolárním uspořádáním světa. USA jsou slábnoucím hegemónem, který se snaží pomocí agresivní politiky udržet své postavení.

Británie v boji proti Napoleonovi, USA v první i druhé světové válce. Budoucí hegemon bývá často i vůdcem koalice proti státu usilujícím o zřízení světového impéria (2004: 58). Není proto náhodou, že se hegemonie objevuje obvykle po období turbulencí ve světovém systému typu třicetileté nebo první světové války.

Proč se nikdy nepodařilo transformovat moderní světový systém do světového impéria ale zároveň se znovu a znovu objevují jeho hegemoni? Tuto otázku vysvětluje Wallerstein tak, že by existence jednoho světového impéria neodpovídala zájmům kapitálu, který právě potřebuje pro své fungování mezistátní systém, neboť politická struktura světového impéria by byla příliš silným protihráčem jeho zájmů. Naopak hegemonie může vyhovovat řadě firem, které jsou spojeny s politickou reprezentací státu – hegemonu. Přesto není podle Wallersteina možné ani upadat do druhého extrému a přeceňovat zájem kapitalistů na podpoře států: „Kapitalistická světová ekonomika potřebuje stát, potřebuje mezistátní systém, potřebuje periodické objevování se hegemoniálních velmocí. Ale prioritou kapitalistů není udržování a už vůbec ne oslavování těchto struktur. Prioritou vždy zůstává nekonečná akumulace kapitálu a té se nejlépe dosahuje stále se měnící soustavou politických a kulturních dominancí, v rámci nichž kapitalistické firmy manévrují, získávají podporu od států, ale usilují o vyvázání se z jejich dominance“ (2004: 59).

Jaké základní rysy musí vykazovat stát, aby mohl usilovat o status hegemonu? Podle Christophera Chase-Dunna je to především: 1. Geografická pozice. Aby se stal stát hegemonem, musí ležet v jádru světového systému. 2. Hegemoni musí být schopni rozvíjet takové technologie, které by jim získaly schopnost produkovat masově zboží mnohem účinněji a levněji než jejich soupeři. 3. Hegemoni musí vytvářet státy, jež nejsou ani příliš silné, ani příliš slabé, a navíc jsou relativně pluralistické. V případě Spojených provincií a Spojených států se dokonce jednalo o federace (Sanderson 1995: 45).

Hopkins a Willkinson tvrdí, že velmoc začíná upadat obvykle už v okamžiku, kdy se stane hegemonem. Jaké jsou podle jejich názoru důvody velmocenského úpadku?

a) Především má hegemon vždy své rivaly a ti se snaží podkopat jeho pozici.

Ve vztahu k této skutečnosti se hegemoni obvykle vyslovují pro otevřenou světovou ekonomiku, neboť vyhovuje jejich pozici.

b) Hegemon musí nést náklady své hegemonie. Na to potřebuje silnou armádu, ale silná armáda je obvykle nebezpečím pro udržení hegemonie, neboť stále více prostředků je vydáváno na rozpočty armády, místo toho aby šly na podporu ekonomického růstu. Např. Spojené státy spotřebovávají dnes přibližně čtvrtinu svého rozpočtu na „obranu“. Nakonec se jeho ekonomická pozice oslabí natolik, že jediný rozměr moci, který zbývá, je moc vojenská. Hegemon se tak dostává do neřešitelného dilematu: nepoužít moc vojenskou a přestat být hegemonem, nebo použít moc vojenskou a vést světový systém do dalších a dalších turbulencí. Dva z historických hegemonů se rozhodli vojenskou sílu nepoužít a sestoupili ze svého výlučného postavení s relativně čistým štítem ve srovnání s akcemi velmocí usilujících o světové impérium (španělská Habsburkové, napoleonská Francie, Německo 19. a 20. stol.). Nyní se podle Wallersteina rozhoduje, jakou formu zvolí USA, zda přijme fakt sestoupení, nebo bude prodlužovat svůj bolestivý sestup a zároveň vést svět do dalších a dalších vojenských dobrodružství.

c) Míra produktivity hegemonu se nevyhnutelně v průběhu času snižuje. Např. průmyslová zařízení stárnou a je třeba nových prostředků na jejich obnovu.

d) Hegemon zajišťuje vysokou míru životní úrovně pro své obyvatelstvo, čímž také zvyšuje jeho náklady. Např. podstatným rysem sociálního smíru ve Spojených státech, „pax americana“, byly vysoké mzdy dělníků. Během doby ale tyto vysoké mzdy snížily konkurenceschopnost USA. Vzniká dilema: Snížit mzdy a ohrozit sociální smír, nebo se dále propadat v konkurenceschopnosti?

e) Konečně proti hegemoniální nadvládě často pracuje sama podstata kapitalistického světového systému. Jak říká Chase-Dunn: „Kapitalistická výroba upřednostňuje mnohostředový mezistátní systém, protože ten zaručuje větší možnosti pro pohyb kapitálu, než jaký by existoval ve světovém státě“ (Chase-Dunn 2002: 8).

Také Randal Collins vypracoval vlastní geopolitickou teorii utváření hegemoniálních států (1978), která obsahuje pět hlavních principů. První tři z nich

vysvětlují růst nebo zánik územní velmoci v delším časovém období: A) Státy s většími hospodářskými zdroji nebo obyvatelstvem expandují na účet chudších a menších států. B) Státy na okraji expandují na účet států v centru, jež jsou jinými obklopeny. C) Státy v centru mají sklon rozpadat se v malé státy, neboť jejich sousedé manipulují s rovnováhou sil. Následky těchto tří principů na vzájemně kumulují a posilují. Větší jsou stále větší a menší jsou menší.

Ovšem tyto kumulativní principy se neprosazují neomezeně, protože se do hry dostávají ještě dva další: D) Pro určitý stát, jež se při pokusu ovládat různé oblasti rozšířil příliš daleko od svého výchozího bodu, je vykonávání jeho moci stále nákladnější. Stát, jež se nad své možnosti rozšířil, se dostane do bodu, kde se množí jeho porážky ve vzdálených územích. K tomu lze přidat Weberův princip, podle něž je domácí legitimita určité politické elity závislá na tom, jak se rozvíjí její moc vně státu; pak se dá říci, že její moc roste větší rychlostí, než roste reálná síla státu. E) Pátý princip nazývá Collins „kumulativními následky výhod z hlediska zdrojů“. Pozice okrajové a vnitřní země redukují z dlouhodobého hlediska svět na dvě soupeřící říše, které si rozdělily mezi nimi ležící teritorium. Poté mezi nimi dochází k souboji o absolutní nadvládu, jež je veden z bezpříkladnou tvrdostí a obrovskými náklady. Takové krize vedou k oboustrannému vyčerpání a vyrůstání nových velmocí na periferii (Collins, 1978: 1- 34).

Jak se zdá, není objevování a zanikání hegemonie náhodné, ale do značné míry souvisí s Kondratěvovými ekonomickými cykly. Hegemonie se obvykle začíná objevovat v období ekonomického vzestupu vlny A, kdy se jí podaří zachytit nejdůležitější inovační technologie. Skutečné ustavení hegemonické moci však obvykle nastává až v období vzájemných konfliktů fáze B. V další fázi A se hegemonie udržuje a v následující fázi B se hegemonie vytrácí (Hopkins, Wallerstein, 1982: 112- 120).

6. Šestou tendencí je neustálá polarizace v rámci světového systému. „Trvalou tendencí vývoje světové ekonomiky je, že má tendenci zvětšovat ekonomické a sociální rozdíly mezi jednotlivými oblastmi“ (Wallerstein, 1974: 350). Po dobu jeho existence totiž dochází ke stálému přesunu bohatství mezi centrem a periferií ve prospěch prvního. Tento přesun se děje dvěma způsoby: a.

první nazývá Wallerstein *axial division of labor*, tedy osovou dělbou práce. Jak jsme už uvedli, produkce v jádru je spíše založena na kvazi-monopolech, zatímco produkce na periferii je doopravdy založena na konkurenci. „Když dochází k výměně, pak jsou produkty vytvořené v rámci soutěže ve slabší pozici oproti produktům vytvořeným kvazi-monopoly. Výsledkem je stálý přesun nadhodnoty od výrobců na periferii k výrobcům v jádru. Toto je nazýváno nerovnou směnou“ (Wallerstein, 2004: 28).

b. Druhou cestou je drancování (*plundering*), obzvláště masivně používané v době začleňování nových zón do světového systému (například zničení indiánských civilizací střední Ameriky španělskými conquistadory). Podle Wallersteina je ovšem drancování velmi krátkodobou a neúčinnou strategií, kterou lze přirovnat k zabíjení kachny snášející zlatá vajíčka. Daleko výhodnější je začlenění území s jeho zdroji do osové dělby práce v pozici periferie. Drancování ovšem nemusí mít pouze válečnou podobu. Obdobou drancování je také tunelování nadnárodními korporacemi nebo privatizace, po jejímž skončení opustí privatizátoři se získanými prostředky periferijní zemi a odeberou se do nějakého daňového ráje.

Světová impéria existující před moderním světovým systémem prováděla zcela jiný způsob přesunu bohatství ve prospěch centra: Bylo to taktéž plenění (obzvláště při připojování nových území nebo při výpadech na území protivníka), a bylo to zdanění jejich periferních částí.

5. Středověká předehra

Dříve než se dostaneme k problematice vývoje moderního světového systému, pokládáme za nutné pokusit si zodpovědět otázku, proč se objevil právě v Evropě. Kdyby někdo navštívil Evropu kolem roku 1000, jistě by si nemyslel, že se právě tato část světa stane jeho nejrozvinutější oblastí, která později dokonce k sobě zbytek světa připojí. Kdyby by tehdejší cestovatel navštívil všechny světové civilizace vsadil by nepochybně na Čínu a na islámský svět, ale nikoli na Evropu, pokud bychom se ho zeptali, komu bude patřit budoucnost. Západní Evropa byla ve druhé polovině prvního tisíciletí místem, kde se dosud neusadil prach z trosek římské říše. Léta 400 – 800 n.l. jako by byly dobou bez dějin, dobou nejhlubší anomie. Tehdejší lidé viděli ještě na každém kroku, jaké skvělé věci dokázali vytvořit jejich předkové, a bolestně si uvědomovali, že to sami nesvedou. I proto si mnozí z nich až do konce středověku představovali dějiny jako sestupný proces. Vždy měli před sebou nedostižitelný ideál Říma, jeho kultury a vzdělanosti. Proto například citují středověcí kronikáři donekonečna antické autory, proto se stala latina středověkým jazykem vzdělanců - jako pozůstatek něčeho lepšího. Můžeme si představit raně středověké Věčné město, jak je obydleno jen na jedné desetíně antické rozlohy, jak si lidé mezi sutinami skvělých chrámů a paláců staví své ubohé dřevěné a kamenné přízemní domky. Jak si je staví na Foru Romanu, nebo jako pláštěv přilepené ke stěnám kolosea. Jak roztloukají antické vlasy na kameny pro své chatrče. Jak má možná papežská stolice ve svých knihovnách nějaké rukopisy, ale nikdo je neumí číst a nikdo nemá už zájem psát. Můžeme si představovat, jak si jednotliví náčelníci band stále nechávají ze zvyku říkat římskými hodnostmi a stále nosí kdysi ukovanou římskou zbroj, ale sami už latinsky neumí. Jak svým jednotkám neučesaných a nemytých barbarů říkají legie. A jak se ten nebo onen náčelník barbarů prohlašuje římským císařem, ač nikdy neslyšel o Caesarovi a jeho vítězstvích.

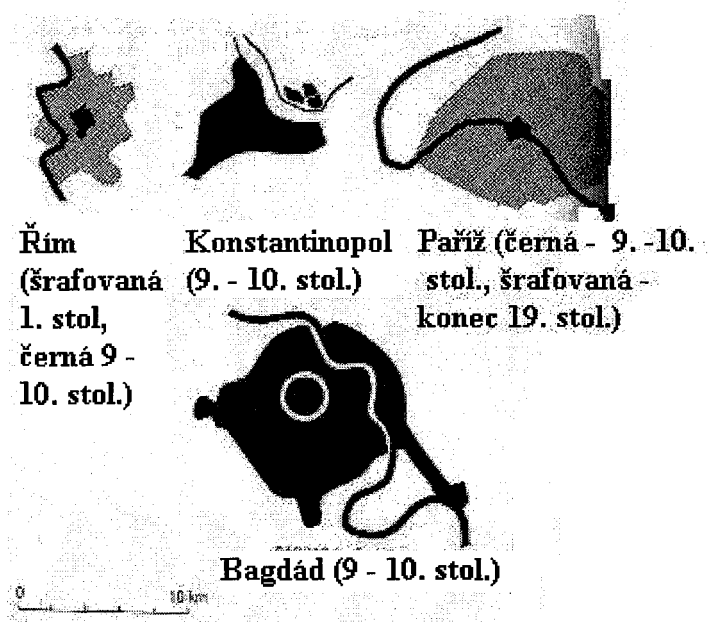
Západní Evropa byla v této době tísněna nájezdníky ze všech stran: Na severu to byly útoky Vikingů, na jihu a západě Arabů, na východě Slovanů a Maďarů. Situaci západní Evropy v době nejhlubšího úpadku počátkem 9. století vystihl mistrnou literární zkratkou E. Bondy:

Pobřeží krajiny při moři severním při jižním byly z velké části přímo v rukou pohanů, pohraniční oblasti na východě zcela vylidněny. Nejen Anglie, Skotsko a Irsko byly zaplaveny barbary, ale i Itálie, kde sám Řím byl jednou pustošen Normany, jednou Saracény a stále otevřen všem dalším nájezdníkům. Divoké národy obsadily všechny země od Alp až po Řecko a Konstantinopol byl obléhán, z evropské pevniny Bulhary, z asijské pevniny Araby a desítkami s nimi táhnoucích kmenů... Tam, kde bývalo deset farností, zbyla jedna, ve které diecézi třicet klášterů, dnes dva, hnutí lidu bylo jako jakási exploze se stále stupňovanou rychlostí, a co se dělo v zemích obsazených barbary, to se vůbec nevědělo, jen se tušilo, že tam křesťané zašli úplně (Bondy, 1990: 160 – 161).

Mnohonásobně vyspělejší byly tehdy v severní Africe, na pyrenejském poloostrově a v Levantě existující arabské kalífáty. Arabská kultura tehdy dosáhla pozoruhodných úspěchů ve vědě, lékařství, architektuře nebo obchodu. Jak píše Ch. Dawson, „po více než čtyři století přešlo nyní intelektuální vedení světa na islámské národy“ (1994: 134). Evropa tehdy hrála v dálkovém obchodě s arabským světem roli dodavatelů otroků, kožešin, medu, jantaru a dalších surovin a potravin. Naopak arabští kupci přiváželi do Evropy luxusní zboží a zbraně. Jediný druh zpracovaného zboží vyváženého z Evropy byly již od šestého století – jak symptomatické – franské meče. Arabští kupci navštěvovali chudý, válkami rozvrácený kontinent s převažujícím venkovským charakterem a obvykle se nedokázali ubránit kulturnímu despektu. Pohled na fale franských panovníků v Cáchách musel v porovnání s paláci Kalífů vzbuzovat otázku: Tady že sídlí císař?

Podle odhadů Madisona byla míra produkce západní Evropy tehdy přibližně o desetinu nižší nežli míra produkce islámského světa nebo Číny. Také ve srovnání s vrcholným obdobím antického Říma došlo za tisíc let ke snížení asi o jednu desetinu (11: 2003). Tento rozdíl se nezdá být nijak velikým, srovnáme-li dnešní rozdíly mezi vyspělými a zaostalými zeměmi, které se pohybují v řádu desetinásobků. Je ovšem si potřeba uvědomit, že se všechny tehdejší civilizace nacházely ve stádiu zemědělské výroby, kde se dosažená produktivita příliš nelišila i přes rozdílné úrovně kultury. Z hlediska počtu obyvatel se po několika staletém poklesu dostala Evropa kolem roku tisíc na stejnou úroveň, jakou měla okolo zlomu

letopočtu (25 miliónů). Populace světa tehdy vzrostla z 230 miliónů okolo roku 1 na 267 miliónů. Podobnou krizí procházela v prvním tisíciletí našeho letopočtu řada civilizací světa, v západní Evropě byla tato krize ovšem nejhlubší. O hospodářské úrovni tehdejší Evropy nám řekne mnohé srovnání rozlohy evropských a arabských měst v 10. století (obr. 1):

Zdroj: Lombard, 1992: 138

Slavná minulost a rozvinutější susedé se také odrážely do myšlenkového světa Evropanů. Tehdejší zobrazení světa ještě nejsou eurocentrická a jejich středem bývá obvykle Jeruzalém. Jeden z předních středověkých učenců Roger Bacon navrhoval ve svém listě papeži z roku 1257 sepsání encyklopedie nových poznatků z přírodních věd a prosazoval, aby se Evropa zaměřila na zkoumání učenosti jiných zemí a studium orientálních jazyků. Tomáš Akvinský byl závislý na arabských překladatelích Aristotelova díla o etice¹². Učenec Petr Ctihodný se domníval, že islám vyznává třetina nebo dokonce možná i polovina obyvatel světa.

¹² Další část antické kultury přežila díky klášterům v relativně odlehlém Irsku.

Díky útoku Mongolů ve 13. století začal být tento obraz ještě pesimističtější. Tehdejší učenci se domnívali, že na jednoho křesťana na světě připadá deset nebo dokonce i sto pohanů (Abu-Lughod, 1989: 22). Změny evropského sebevědomí za několik stovek let ukazuje názor Rogerova jmenovce Francise, který ve svém spisu *Nové Organon* vydaném v roce 1620 navrhoval zaměřit svou pozornost na sebe a na přírodu. O znalosti jiných civilizací měl už pramalý zájem.

Mezi historiky je mnoho sporů o dobu, kdy se rozhodlo, že se Evropa stane hegemonem celého světa, a proč k tomu došlo. Začneme nejprve druhou otázkou. Existují na ni v zásadě čtyři druhy relevantních odpovědí:

1. Marxistická: Evropa se stala světovým hegemonem, neboť zde došlo k vytvoření feudální společensko-ekonomické formace dřív nežli jinde na světě. I v době nejhlubšího úpadku raného středověku byla Evropa před zbytkem světa v tom rozhodujícím: V existenci feudálních společenských vztahů. Feudální společenské vztahy znamenaly, že hlavní výrobní prostředek - půda - se nacházel ve vlastnictví vládnoucí třídy feudálů, ale obdělávali ho svými silami rolníci. Ti jsou k práci donucováni, ovšem míra donucení je menší nežli v otrokářské společensko-ekonomické formaci. Proti této tezi bývá nejčastěji namítáno, že např. tehdejší Čína měla daleko větší svobodu jedinců (viz systém nestranných zkoušek na státní úředníky, ke kterým se mohl přihlásit každý), navíc že není jisté, jestli musí kapitalismus vznikat nutně pouze z feudálních kořenů evropského typu. Jak říká Abu-Lughod: „Fakt, že západ v 16. století zvítězil, ...nemůže být používán k tomu, abychom tvrdili, že pouze instituce a kultura Západu mohly vyhrát“ (Abu-Lughod, 1989: 354).

2. Teorie státu. Podle tohoto přístupu vykazoval státní systém středověké evropské civilizace mnoho odlišných rysů od ostatních civilizací a představoval výraznou pobídku ekonomického a kulturního růstu. Jeho základním rysem byla značná decentralizace moci. Ta se projevovala v následujících skutečnostech: a. Kontinent byl rozdělen na řadu autonomních států. b. Přestože určitou náhražkou centralizace bylo křesťanské náboženství, neměla středověká Evropa pouze jednu formální hlavu, ale dvě, papeže a císaře (např. na rozdíl od Byzance, která prosazovala tzv. cesaropapizmus, tedy spojení nejvyšší moci světské a duchovní).

rovněž na *University of California*¹³. Evropa byla na rozdíl od Asie lépe zásobena nerostnými surovinami. Především šťastné podmínky Anglie s velkými uhelnými pánevemi umožnily rozvoj industrializace. Tato výhoda Anglie je vidět na skutečnosti, že ačkoli se životní prostředí Evropy během 19. století zhoršovalo díky odlesnění, později se opět stabilizovalo. Naopak v Číně zhoršování pokračovalo i v 19. století v době nesrovnatelně menšího růstu výroby, než k jakému docházelo v Evropě. Příčinou byla absence dostupných ložisek uhlí. Druhým faktorem byl zámořský obchod s Amerikou. Podle výzkumů Pomeranze publikovaných pod názvem *The Great Divergence* s podtitulem *China, Europe and the Making of the Modern World Economy*, nelze nalézat žádné rozdíly mezi mírou rozvoje kapitalizmu v Číně a západní Evropě v období před rokem 1800. Při srovnání Anglie s podobně lidnatým regionem delty řeky Jang-c-tiang shledáváme ještě kolem roku 1800 stejnou míru produktivity. Naopak v mnohých směrech Čína Evropu¹⁴ předčí, např. v objemu zboží převáženého námořní plavbou, mírou dělby práce mezi čínskými regiony, migrací nebo podílem zemědělské produkce uplatňovaným na trhu. Především tři vynálezy, kompas, střelný prach a knihtisk, učinily z Číny na staletí výrazně vyspělejší kulturu než byla evropská. Také tezi o bezvýznamnosti jednotlivce v čínské mentalitě nepřijímá. Byl to naopak rozvoj knihtisku, který umožnil meritokratické vybírání státních úředníků pomocí systému zkoušek, kterých se mohlo zúčastnit až 98% mužských obyvatel. Takovou míru participace obyvatel na výkonu moci nezná žádná civilizace (snad jen s výjimkou řeckých polis) až do vzniku moderní demokracie v 19. století. Masovost čínské produkce nám dokládá roční výroba 16 miliónů železných hrotů šípů v 11. století. Symbolickou vážnost Číny v té době ukazuje skutečnost, že to byli Evropané, kdo toužil navštívit tento kontinent (včetně Kryštofa Kolumba), a nikoli Číňané, kdo toužil po styku s Evropou.

¹³ Podle mnohých není působiště Pomeranze, Diamonda a dalších náhodné. Z kalifornské perspektivy se jeví východoasijský svět důležitějším nežli z perspektivy tradičních teoretiků světového systému působících na atlantickém pobřeží USA a zdůrazňujících důležitost osy Evropa – severní Amerika (Nolte, 2002).

¹⁴ Podle Pomeranze je třeba se osvobodit od eurocentrické redukce konkurence pouze na soupeření národních států, neboť tento pohled podceňuje rozdíly mezi čínskými regiony a naopak nás nutí pohlížet na Čínu jako na jeden z národních států Evropy.

Podle Pomeranze jsou úvahy Webera, Marxe, Braudela i Wallersteina znehodnocovány eurocentrickými předsudky, díky kterým nedokáží vidět realitu. Ve skutečnosti jsou podobnosti mezi mírou rozvoje obou kontinentů tak blízké, že rozhodnutí, kdo zahájí průmyslovou revoluci, bylo ovlivněno několika podružnými faktory, jako např. příhodnější rozložení uhelných pánví v Anglii (Christian, 2004: 360). Pomeranzův argument útočí také na důležitost roku 1500 v pojetí Wallersteina a vrací se k tradičnímu zdůrazňování roku 1800 jako počátku rozvoje moderního světa. Je nepochybné, že Pomeranzův přístup v sobě odráží nejen vidění světa z Kalifornie, ale také reflexi úspěchů Číny a dalších ekonomik východní Asie v 90. letech.

Hlavní slabinou jeho přístupu je redukce na mikroanalýzu jednotlivých regionů Číny a států Evropy pro období 15 – 18. století. Díky tomu mu uniká celý světový systém, který si Evropa vytvořila, aby získala přístup k zaoceánskému obchodu se vzácným kořením, zatímco Čína měla tento přístup bezproblémový. Nezamýšleným důsledkem jednání Evropanů bylo vytvoření koloniálního panství v jižní a severní Americe a přísun drahých kovů, který změnil podstatu světové ekonomiky. Je sice pravda, že v produktivitě se Čína až do počátku 19. století podobala Evropě a v míře produkce ji dokonce převyšovala, byl to ale právě moderní světový systém, který pro Evropu představoval rozhodující výhodu v souboji, který tak byl podle Wallersteina rozhodnut již počátkem 16. století, byť se po tři staletí stále zdálo, že Čína vede.

4. Idealistické teorie. Sem patří především teorie Maxe Webera o protestantské etice a jejímu vlivu na vznik kapitalizmu. Sem patří také teze Wenera Sombarta o vlivu renesance a židovství v severní Itálii na vznik kapitalizmu. Základem této teze je představa o zásadním vlivu nadstavby (kultura, náboženství) na základnu. Podle této představy to bylo křesťanství, které zapříčinily rozkvět středověké Evropy, jehož mnohé rysy způsobily rozvoj kultury a ekonomiky. Křesťanské náboženství vedlo přímo k protestantizmu a tedy i ke kapitalizmu.

Podle Maxe Webera je sociální realita a tedy i historický vývoj ovlivňován dvěma základními faktory: Náboženstvím a charakterem správy (panstvím). V Asii došlo k vytvoření takových náboženství, které se neslučovaly s ekonomickým

růstem a modernizací. Indický hinduismus je příkladem náboženství spásy, které má ovšem dva rysy odlišné od jiných světových náboženství. Je to eklekticismus a tolerance. Hinduismu nevadí uznávání a přijímání vlivů dalších náboženství. Existují zde pouze dvě dogmata – převtělování duší a karma (kompenzace). Tato dvě učení jsou velmi těsně spjata s panujícím řádem společnosti. Převtělování dává naději na opuštění vlastní nízké sociální pozice, karma dává naději na sociální vzestup. Tyto dvě ideje ale v reálním světě jenom podpořily existenci systému kast a zamezily ekonomickému rozvoji známému z Evropy (Giddens, 1971: 173). Lidé nezískávali zaměstnání podle svých schopností, ale podle místa narození. Navíc jakékoli usilování o něco nového by mohlo zmařit šance na inkarnaci do vyšší kasty. Čína se podle Webera nacházela kdesi na půli cesty mezi indickým a křesťanským náboženstvím. Podle Webera existovaly určité podobnosti mezi dvěma elitními skupinami indické a čínské společnosti – brahmány a konfuciánskými učiteli. Obě skupiny měly privilegovaný přístup k posvátným textům psaným jazykem nepřístupným širokým vrstvám, obě skupiny neprováděly magické obřady a odmítaly jakékoli „dionýsovské orgie“, přestože tyto praktiky byly jinak široce rozšířeny. Konfuciánští učenci vykonávali povolání úředníků, Brahmani byli právníky, učitelé a rádci. Byl tu však jeden podstatný rozdíl: V Číně se stali konfuciánští učenci součástí mocenské elity, zatímco brahmáni stáli poněkud na okraji. Konfuciánští učenci vytvořili společně s císařem velmi hierarchický pořádek společnosti, který v určité fázi vedl k ekonomickému a kulturnímu rozvoji, neposkytl ovšem autonomii pro osobní tvořivost, která by se mohla např. projevit v rozvoji autonomních měst. Centralizace nevedla k rozvoji tvořivého myšlení a potřebě inovací. Formální vzdělání nijak nesouviselo s praktickým použitím a nebyla zde vůle po zjednodušení řady postupů (např. psaní, počítání). Druhou příčinou byla skutečnost, že čínský císař představoval jak náboženskou, tak světskou nejvyšší moc. Nedošlo zde k vytvoření mocné vrstvy kněžstva (církve) s vlastními mocenskými nároky. Společenským ideálem se stal kultivovaný člověk žijící v míru se světem a sebou samým. Sebekontrola, kontrola emocí a harmonie duše jsou hlavními požadavky čínské etiky. Jak protestantismus, tak konfucianismus dosáhly podle Webera vysokého stupně formální racionality.

Ale přístup konfucianizmu k nedokonalostem a iracionalitám skutečnosti byl odlišný. Zatímco puritanismus zaváděl hluboké napětí mezi náboženskými představami a pozemským světem, konfucianismus se zaměřoval na harmonickou adaptaci jedince na věčně daný řád (Giddens, 1971: 177). Co chybělo, byla koncepce radikálního zla a zajímavější odměna než dlouhý život, zdraví, bohatství a po smrti chování jména druhými v úctě. Weber našel řadu následovníků, např. R. K. Merton přeformuloval jeho tezi a snažil se zjistit, jak protestantismus ovlivnil vznik moderní vědy v Anglii 17. století, nebo R. Inglehardt hledá příčiny různých hodnot zastávaných na světě také v náboženských systémech. Inspirace Weberových přístupem nezapře ani S. Huntington, když je mnohé z jeho pojetí civilizací postaveno na náboženském základě. Základní slabinou těchto vysvětlení je skutečnost, že již nedokáží říci, odkud se vzaly uvedené myšlenkové proudy a systémy.

Wallerstein a jeho následovníci se podobně jako francouzská škola *Annales* pohybují kdesi mezi marxistickým a geografickým vysvětlením, ale neignorují ani roli státu. Naopak jsou skeptičtí k vysvětlením pomocí náboženství nebo dalších myšlenkových systémů.

Druhou zásadní otázkou je, kdy bylo rozhodnuto, že se Evropa stane hegemonem světového systému. Existují dvě extrémní odpovědi na tuto otázku: Podle jednoho (především geografického přístupu, např. Sanderson 1995) tak bylo rozhodnuto již od počátku dějin, neboť to byla Evropa, kdo měl k tomu nejlepší předpoklady. I přes dílčí krize, kdy se zdálo, že Evropa zaostává, se vždy znovu a znovu ukazovala její převaha. Podle druhého názoru, obhajovaného např. Bairochem (1981), Pomeranzem (2000) nebo Frankem (2002), se naopak rozhodlo teprve nedávno (na konci 18. století) mezi Čínou a Evropou, že to bude druhý jmenovaný, kdo se stane hegemonem. Mezi těmito dvěma póly se nacházejí další odpovědi. Podle Marxe byl rozhodující událostí vznik kapitalizmu v 16. století, ačkoli počátek kapitalistické produkce klade někdy už do Itálie 13. století (Abu-Lughod, 1989: 39). Ke vzniku kapitalizmu ovšem už Evropa nakročila vznikem feudalizmu. Podle Maxe Webera rozhodly o vzestupu Evropy dvě události: byl to vznik křesťanství a především vznik jeho protestantské formy v 16. století.

Wallerstein se také nachází kdesi ve středu. Podle něj bylo rozhodnuto na konci 15. století, kdy vzniká moderní světový systém. Jednalo se tedy o proces s velmi hlubokými kořeny. Wallerstein však nevidí ve vytvoření feudalizmu událost podobného významu jako Marx a vznik světového systému klade do souvislosti také s dalšími událostmi.

6. Fáze vývoje moderního světového systému

Wallerstein rozlišuje tři fáze vývoje světového systému: První fáze trvá přibližně mezi lety 1450 – 1640 a je charakterizována odpoutáváním od zbytků feudalismu. Druhá fáze trvá v letech 1640 – 1760 a vyznačuje se konzolidací systému a zničením všech systémů alternativních. Tyto dvě fáze byly obdobím jen velmi pomalého růstu. Třetí fázi nazývá Wallerstein „druhou érou velké expanze kapitalistické světové ekonomiky“ a nachází se mezi rokem 1760 a první světovou válkou. Je pro ni charakteristické zvyšování míry mechanizace, jež je obvykle nazýváno průmyslovou revolucí. Čtvrtá fáze začíná první světovou válkou a nacházíme se v ní prý dodnes. Jak si ukážeme později, teoretici světového systému odmítají pojem globalizace a zdůrazňují, že od roku 1914 žijeme v zásadě stále ve stejné fázi vývoje světového systému.

6. 1 První fáze 1450 - 1640

Když se moderní světový systém v 16. století objevil, tvořila severozápadní Evropa jeho jádro, východní Evropa (ovšem ne Rusko¹⁵) společně se španělskými koloniemi v Latinské Americe jeho periferii a křesťanské středomoří se stalo semiperiferií. S vnějšími územími existuje v této době zámořský obchod, avšak jeho míra je natolik malá (jedná se především o luxusní zboží), že nelze hovořit o ekonomické integraci.

Tento systém byl od počátku velmi dynamickým a postavení států v něm nebylo zdaleka stabilní, jak si ukážeme na příkladu tří zemí z různých zón: Krátkodobý rychlý vzestup a pád zažily Španělsko a Portugalsko, pomalý ale zato dlouhodobý vzestup zažilo Nizozemí a Anglie, dlouhodobě stagnovalo Polsko a upadaly Benátky.

V prvních desetiletích existence světového systému byly jeho dominantními

¹⁵ Názor Wallersteina, že Rusko nebylo součástí světového systému na počátku jeho existence, kritizoval Hans Heinrich Nolte. Především na základě existence baltského obchodu byla pozice Ruska v ekonomické směně se západní Evropou podobná pozici Polska (Nolte, 1996: 30).

silami Španělsko a Portugalsko¹⁶. Jejich moc byla znásobena zámořskými objevy a následným přílivem zlata a vojenskou porážkou Arabů na iberském poloostrově a následného ovládnutí obchodu ve středomoří. Španělsko se mohlo ve své expanzivní politice opřít také o několik významných středisek obchodu. Ze čtyř nejvýznamnějších severoitalských městských republik patřily Karlu V. tři (výjimkou byly Benátky). Dále to byly kupecké bankovní domy jižního Německa (Fuggerové). Obzvláště Jakob Fugger, který byl dobovými kronikáři nazýván „korunou všech království a zemí“ a „slávou všeho Německa“ a jehož papež pozdravil jako „svého milovaného syna a kardinálové před ním povstali“ (Wallerstein, 1974: 174), byl mocnou oporou španělských králů a jeho dům zanikl s jejich domem¹⁷. Největší perlou v koruně španělských Habsburků byly ovšem Antverpy, které historik J. A. van Houte označil za první mezinárodní ekonomiku, na rozdíl od Brugg 14. století, které byly stále jen národním trhem. Také se zánikem moci Španělska přišel úpadek Antverp.

Moc Španělska a Portugalska byla spíše založena na vojenské převaze a ziscích plynoucích ze zámořského obchodu než na roli skutečného centra ekonomické integrace. Proto také svou dominantní roli záhy ztratily ve prospěch ekonomicky lépe připraveného Nizozemí. Příčiny pádu Španělska a jeho setrvání na semiperiferii jsou předmětem diskusí historiků. Mnozí zdůrazňovali břemeno těžkopádného státního aparátu. Wallerstein např. tvrdí, že Španělsko si nedokázalo vytvořit takový druh státní byrokracie, jaký by umožnil dominantní španělské třídě profitovat z vytváření evropské ekonomiky (1974: 191). Dalšími důvody byla skutečnost, že ve Španělsku nenastalo ohrazování půdy jako v Anglii, neboť si rolníci dokázali udržet svá privilegia proti ohrazování zemědělské půdy. Naopak v Anglii byl chov ovcí více slučitelný se systémem ohrazování, který umožňoval

¹⁶ Dalším kandidátem na hegemoniální pozici byla Francie Františka I., který ve své politice velmi zdůrazňoval imperiální nároky. Např. se nechal korunovat v roce 1497 císařem konstantinopolským a pokoušel se kandidovat na stolec císaře svatého říše římské (Wallerstein, 1974: 171). Francie sice těžila ze své velikosti a výhodné geografické polohy, chyběly jí však pohádkové zdroje bohatství získané Španělskem v amerických koloniích. I přesto vedla po celou první polovinu 16. století se Španělskem velmi úporné a vyčerpávající války, které vyústily po roce 1557 v mocenský sestup obou zemí. Jejich vojenské střetnutí se odehrávalo většinou v severní Itálii, jejíž ekonomická vyspělost z ní činila pro obě země velmi lákavou kořist.

¹⁷ Dluh Habsburků vůči Fuggerům byl odhadován v polovině 17. století na 8 miliónů rýnských guldenů.

většinou v rukou italských a hansovních obchodníků. Rozvoj nizozemských Antverp ale posílil také postavení Anglie. Díky úbytku populace ve 14. a počátkem 15. století se anglické zemědělství postrádající pracovní síly muselo přeorientovat na chov ovcí, který poskytoval vyšší zisky než obdělávání půdy. V tomto období dochází k tzv. uzavírání, tj. vyhánění rolníků z půdy a její přeměna na pastviny. Někteří z těchto lidí se usazovali ve městech a rozšiřovali řady proletariátu, jiní osidlovali dosud pusté krajiny Wallesu a Irska. Anglie byla ušetřena vyčerpávajících válek mezi Evropskými velmocemi první poloviny 16. století a nemusela se ani zaměstnávat vládou nad jinými územími, neboť od roku 1066 ji pouze v tomto období nepatřily s výjimkou Irska žádné další země (1974: 233). Klíčovým faktorem začlenění Anglie do jádra evropské světové ekonomiky bylo ale vytvoření silného a relativně efektivního tudorovského státu, který dokázal posílit pozice anglického měšťanstva (1979: 45 – 47).

Ve stejné době, kdy vzkvétá centrum, se na periferii začínají objevovat nejrůznější retardační tendence vyplývající z jejího podřízeného charakteru. Je to především známé druhé nevolnictví, které se objevilo ve východní Evropě ve stejné době, kdy sedláci západní Evropy ztratili svůj poddanský status. Rozrůstal se tak ekonomický příkop mezi oběma částmi Evropy. Zatímco v zemích jádra se utvářel silný absolutistický stát, naopak na periferii silný stát chyběl a docházelo k jeho decentralizaci. Semiperiferie procházela procesem deindustrializace, tj. zanikaly tam první středověké manufaktury a oblasti se agrarizovaly. V Polsku se moc panovníka přesunula do rukou parlamentu a z jeho rukou přešla do lokálních sněmů. Wallerstein to vysvětluje pomocí zájmů šlechtických zemědělských podnikatelů vytvářet otevřenou ekonomiku, aby dosahovali co nejvyšších zisků v obchodu se surovinami. K tomu potřebovali právě slabý stát. Měšťanstvo vnímali nikoli jako spojence, ale jako hlavního protivníka otevření země. Tak se nevytvořila koalice, která v zemích jádra vedla k ustavení silného státu. Druhým důvodem bylo samotné angažování států jádra na periferii. Jejich války, diplomacie a intriky oslabovaly periferní stát (1979: 21).

Jak už bylo zmíněno, Polsko začalo v této době vyvážet obilí a dřevo po Visle a přes Balt do Nizozemí a odtud do Anglie a Francie. Hlavním polským

podnikatelem byla šlechta, která začala ještě výrazněji vykořisťovat své poddané, aby zvýšila míru nadhodnoty z nich získanou. Tomuto procesu se říká tzv. druhé nevolnictví. Aby snížila náklady na transport, začala si polská šlechta organizovat sama dopravu po Visle, což jenom uspíšilo úpadek polského měšťanstva. Jako technický personál si polští aristokraté zaměstnávali především Židy, Němce a Armény. Nepolské měšťanstvo pro ně nepředstavovalo žádnou hrozbu. Za prodané suroviny se nakupovaly výrobky ze západní Evropy. Polsko se tak stalo první polokoloniální zemí (Wallerstein, 1979: 39 – 42). Patrik O'Brien ovšem namítá, že mezinárodní obchod mezi periferií a centrem hrál v raném novověku příliš malou roli, než aby mohl mít tak dalekosáhlý dopad na polskou ekonomiku. I další polští historikové Witold Kula a Jerzy Topolski ve své kritice Mariana Malowista, od kterého Wallerstein tuto tezi převzal, namítají, že podíl polské výroby určené pro export byl v té době tak malý, že tímto způsobem nelze vysvětlit vznik tzv. druhého nevolnictví (Nolte, 2002).

Benátky byly příkladem středověkého centra, které ztrácelo svůj lesk a přesunovalo se na periferii: Ve vrcholném středověku byly jádrem malé středomořské regionální ekonomiky. Nebyly jenom pouhým centrem obchodu a finančnictví, ale patřilo jim celé středomořské impérium od Dalmácie až po Řecko. První ránu zasadilo Benátkám obeplutí mysu dobré naděje Portugalci v roce 1497, které je dočasně připravilo o monopol v obchodu s pepřem, ale již ve 30. letech 16. století dokázaly Benátky ve spolupráci s Araby středomořský obchod obnovit. Panuje mylná představa, že to byl pád Konstantinopole nebo portugalské zámořské plavby, co přivedilo úpadek Benátek. Ve skutečnosti to bylo vytvoření evropské světové ekonomiky s jejími hlavními komunikacemi v Baltu a Atlantiku, které posunuly centrum na severozápad. Navíc pěstování cukrové třtiny se ve středomoří začalo dostávat do obtíží, neboť docházelo k vyčerpání půdy. Bylo třeba najít nová místa na jeho pěstování. Stagnující obchod přivodil nedostatek potravin a obyvatelstvo Benátek začalo odcházet na venkov do zemědělství. Podobné obtíže měla republika v zásobování dřevem nebo v nalézání odbytišť pro své velmi kvalitní, ale také velmi drahé tkaniny. Systém mocných gild navíc zabraňoval přesunování výroby na venkov za levnější pracovní silou, a tím i větší flexibilizaci

ekonomiky, jak se to dělo v Anglii. Až do poloviny 17. století se zdálo, že Benátky stále prosperují, ale to byla pouhá iluze. Několik epidemií a ztráta trhů v Německu díky třicetileté válce dovršily dílo zkázy. Benátky pokračovaly v deindustrializaci a agrarizaci stejně jako celá severní Itálie. Ačkoli se toto území nikdy nestalo periferií, rozvoj průmyslu počátkem 19. století v severozápadní Evropě propast ještě zvětšil. Itálie tak byla až do doby vlastní industrializace na konci 19. století nazývána zaostalou klenotnicí a muzeem středověku (Wallerstein, 1979: 42 – 44).

Další důležitou tendencí byl vznik absolutistického¹⁸ státu. Podle Wallersteina je absolutistický stát pokusem podpořit v zemi jádra vznikající kapitalismus centralizovanou státní strukturou. Vytváření absolutistického státu vyhovovalo dvěma nejsilnějším skupinám ve společnosti: Pro nastupující vrstvu kapitalistů byl stát hlavním zákazníkem, strážcem proti místním a mezinárodním nepokojům, druhem sociální legitimizace, preventivní ochranou proti vytvoření příliš silných států kdekoli jinde. Pro aristokracii byl nástrojem brždění předchozí vrstvy kapitalistů, zastánce statusových konvencí, udržovatel pořádku a podporovatel luxusu (Wallerstein, 1979: 355). Moc panovníků těchto států vyhlížela velmi silně v porovnání s panovnickou mocí rozdrobených států 16. století, je ovšem ničím s mocí např. ministerského předsedy v moderních centralizovaných státech 20. století (Wallerstein, 2004: 43).

Jakým způsobem posilovali absolutističtí panovníci svou moc? 1. Byrokratizací, tj. zaměstnáváním profesionálních úředníků na významných místech v řízení státu místo šlechticů.¹⁹ 2. Monopolizací moci, např. rušením soudní a výkonné moci šlechty, církve a měst a podřizováním těchto složek moci státního aparátu. 3. Vytvářením legitimacy státu, samozřejmě nikoli v očích všech obyvatel, ale tzv. politického národa, tedy především šlechty. 4. Homogenizací svých poddaných (1974: 136). Příkladem homogenizace je vyhánění židů ze západní Evropy v 15. a 16. století a jejich odchod na periferii – především do východní

¹⁸ Podle Wallersteina není možné vykládat pojem absolutní ve smyslu všemocný, ale ve smyslu nesesaditelný (2005: 43).

¹⁹ Vzrůst byrokracie ovšem panovníci tvrdě zaplatili. Díky tomu, že neměli dostatek prostředků na financování úřednictva z daní, najímali si je na počátku především pomocí odstupování královských lén a privilegií. Vytvoření státního absolutistického aparátu tak dále nahlodalo panovnickou moc.

Evropy (1974: 148). Důvod jejich vyhnání je prostý – utváření silného absolutistického státu v jádru. Podobně, když byl vytvářen centralizovaný absolutistický stát za Marie Terezie ve 40. letech 18. století, dochází taktéž k vyhnání židů z českých zemí. Měšťanstvo zemí centra vidělo v židech také konkurenci a podporovalo snahy o jejich vyhnání. Naopak v zemích periferie byli židé vítáni šlechtou specializující se na vývoz surovin do jádra jako organizátoři a řemeslníci a zdejší slabé měšťanstvo jim nebylo s to bránit v rozvoji. To bylo příčinou vytvoření nejrozsáhlejších židovských komunit v Evropě právě v Polsku (1974:151). Naopak skutečnost, že k podobně rozsáhlému přibývání židovského etnika nedošlo v českých zemích, je dokladem semipreriferijního charakteru našeho území v této době.

Další posilou absolutistickému státu byl růst evropské populace 16. století. Stát totiž posiloval svou moc najímáním přebytečných lidí do armád. Výhody žoldnéřské armády také zvětšoval rozvoj válečných technologií. Oproti středověké armádě, kde tvořil hlavní bojovou sílu léta trénovaný rytíř – šlechtic, vedlo zavádění lehko ovladatelných střelných zbraní k radikálnímu poklesu jeho bojové účinnosti. I to byla jedna z příčin poklesu vážnosti šlechty. Do uprázdněného vakua byli nasazováni právě žoldnéři z nižších vrstev, jejichž vojenská účinnost díky rozvoji střelných zbraní naopak vzrostla. Obzvláště z obyvatel periferních částí se stávali velmi žádaní vojáci (např. Baskové, Kelti, nebo Švýcaři). Tito žoldnéři nebyli dosud najímáni přímo státem (který nebyl na takový podnik stále dost silný) ale spíše vojenskými podnikateli. Ti získávali pouze část nákladů od státu a zbytek si opatrovali pleněním a kořistí (1974: 140).

V souvislosti s vytvářením absolutistického státu je třeba vidět i náboženské spory mezi protestanty a katolíky, kterými byla Evropa 16. století doslova zmítána. Lze říci, že v reagrarizovaných a periferijních oblastech jižní a východní Evropy protireformace triumfovala, zatímco v zemích jádra vítězil protestantismus. Jako vysvětlení ale neobstojí teze Maxe Webera, že protestanti byli nositeli nastupujícího kapitalizmu, zatímco katolíci byli představiteli odcházejícího feudalizmu. Podle Wallersteina je možné využít prakticky jakoukoli ideologii k obhajobě čehokoliv a bylo by stejně dobře možné napsat práci „Katolická etika a vzestup protestantizmu“

(1974:152). Podle jeho názoru triumfovala na periferii protireformace, protože se stala spojencem šlechty, která těžila z periferního postavení země a která byla odpůrcem státní centralizace. Přitom je třeba mít na paměti, že to nebyl pouze protestantismus, kdo byl hlavním nepřítelem protireformace, ale také renesanční humanismus, jak můžeme vidět na konfliktech papežského stolce a Benátek v 16. století. Na semiperiferii triumfovala protireformace, neboť se stala spojencem státu usilujícího o své posílení proti šlechtě a měšťanstvu a v jádru (s výjimkou Francie) zvítězil protestantismus, neboť se stal spojencem státu a měšťanstva.

Podle Wallersteina je možné hovořit s určitým zjednodušením o následujících mocenských koalicích:

Tabulka 6. 1. Mocenské koalice v Evropě 16. století.

	vítězná koalice	poražená koalice
jádro	stát, města, protestantismus	šlechta, katolicismus
semiperiferie	stát, katolicismus	šlechta, města, protestantismus
periferie	šlechta, katolicismus	stát, města, protestantismus

Pomocí Wallersteinova přístupu je možné vysvětlovat i přechod českých zemí ke katolicismu v první třetině 17. století. Vlivem krize vrcholného feudalizmu, která dorazila do Čech později než do západní Evropy, došlo k pozoruhodnému paradoxu, že sociální konflikt husitství v českých zemích nebyl spojený se středověkou lidovou herezí, ale už s Husovým učením ovlivněným jeho intelektuálními styky se západní Evropou, které lze zařadit již do rané reformace. Tak se v Čechách objevil protestantismus dříve a nezávisle na vytváření světového systému. Když došlo k jeho vytvoření, ocitly se Čechy na semiperiferii Evropy a tlaky světového systému začaly upřednostňovat růst síly katolicismu, ke kterému docházelo v českých zemích po celé 16. století. Tytéž tlaky pak oslabovaly protestantismus, který se ve své většině nemohl stát mluvčím národně orientovaného měšťanstva, neboť tato vrstva byla v českých zemích velmi slabá. Určitým typem podobným svým učením protestantizmům zemí jádra byla pouze

Jednota bratrská, která se ale nikdy nestala masovým fenoménem. Porážkou českého protestantizmu se tak jenom potvrdil a prohloubil semiperiferijní charakter českých zemí.

Proč byl ale katolicismus tak velkým odpůrcem kapitalizmu a prosazoval se tam, kde kapitalismus nedosahoval velkých úspěchů tj. na periferii a semiperiferii? Odpověď je podle Wallersteina jednoduchá: Církev byla nejvýznamnější nadnárodní a celoevropskou institucí. Vytváření různých zón evropského obchodu a posilování státu v zemích centra hrozilo rozbít její jednotu a moc. V jejím zájmu naopak bylo, aby se evropské země lišily co nejméně. Je tedy pochopitelné, že se od počátku vytváření kapitalizmu řadí církev k jeho odpůrcům (1974: 156). Významnou tendencí první fáze vývoje světového systému je tedy také oslabení moci katolické církve. I na zásadě *quius regio eius religio*, prosazené v Německu po augšpurském míru roku 1555 je vidět upadající role katolické církve ve státech centra: Jak protestantismus, tak i katolicismus nebyl věcí církve, ale státních autorit.

Již v šestnáctém století začalo docházet k utváření třídy, resp. třídního vědomí buržoazie²⁰, jejíž členové pocházeli prakticky ze všech sociálních vrstev. Hlavním nástrojem utváření tohoto vědomí se stala ideologie nacionalizmu. V některých zemích si dokázala buržoazie vybudovat své pevné pozice již v 16. století (v Anglii), zatímco jinde (ve Francii) se dočasně stáhla do pozadí a v o to radikálnější podobě ústící do dramatických revolučních událostí se později objevila. Země, kde se tak stalo, navíc zaplatily za porážku své buržoazie hospodářským zaostáváním. Podle Wallersteina je pozoruhodné, že se buržoazie díky hlavnímu nástroji utváření svého třídního vědomí – nacionalizmu - nestala univerzální třídou světového systému (jak by to odpovídalo jeho logice), ale buržoazií v rámci národních států. Tento stav trval až do poloviny 20. století, kdy se začala utvářet univerzální buržoazie. Již v šestnáctém století probíhaly pokusy o vytváření univerzální buržoazie. Jednalo se o ty, kteří spojili své naděje s pokusem Karla V. o vytvoření světového impéria. Záhy ovšem seznali, že univerzální impérium není

²⁰ 16. století bylo podle Wallersteina dobou existence pouze jedné společenské třídy tj. buržoazie. Wallerstein definuje třídu jako skupinu lidí s podobným vztahem k výrobním prostředkům operující podobným způsobem v rámci světového systému a mají společné třídní vědomí (viz kapitola o jeho polemice s marxizmem).

přínosné pro rozvoj kapitalizmu a na síle začala nabývat ta část buržoazie, která obrátila své politické aspirace k jednotlivým národním státům centra (Wallerstein, 1974: 352). Zajímavá byla situace východoevropských agrárních kapitalistů, bývalých feudálů. Logika jejich postavení je vedla k identifikaci s jádrem a tedy k podpoře vytváření univerzální kapitalistické třídy. Kapitalistická třída jádra měla ovšem jiné zájmy – spojené s vlastními národními státy. Východoevropští agrární kapitalisté se tak začali identifikovat s jedinou existující univerzální skupinou jádra - místní, především španělskou, aristokracií. Tak bylo rozpolčení buržoazie dokončeno.

6. 2 Druhá fáze 1640 - 1760

V této fázi dochází jen k malé geografické expanzi a průměrné technické revoluci. Tuto fázi vývoje světového systému nazývá Wallrstein dokonce „recesí“ či „obdobím pomalého růstu“ (1980: 128). Systém se tehdy nacházel v B-fázi Kondratěvova cyklu, pro kterou je charakteristické zpomalení ekonomického růstu a naopak narůstání počtu konfliktů. Není náhodou, že v této době dochází k prosazování politiky merkantilizmu, která znamená částečnou izolaci a stahování se ze světového obchodu. Pro světový systém je také charakteristická relativně menší míra inovace ve vědě a v ideových směrech se prosazují iracionální a mystické proudy jako baroko nebo pietismus.

Světový systém v tomto období příliš neexpanduje - byla do něj integrována v tehdejší době pouze otomanská říše, evropské Rusko a bylo osídleno severoamerické pobřeží - ale především se vnitřně přeskupuje. Severní a jižní Amerika byly stále periferií systému, Asie a Afrika zůstávaly mimo až do poloviny 18. století. Charakteristická je pro tuto fázi vzájemná konkurence Anglie, Francie a Nizozemí. Francie 17. století má podobný osud jako Španělsko 16. století. Její přepychové paláce a zámky jsou symptomy úpadku. Takto tezaurované bohatství podvazovalo budoucí ekonomický rozvoj země podobně jako v případě Španělska v 16. století. Období 1651 – 1689 je charakterizováno ekonomickým i vojenským soupeřením dosud hegemoniálního Nizozemí s Francií a Anglií, během něhož došlo k jeho mocenskému sestupu. Období 1689 až 1763 je charakterizováno

nepřetržitým francouzsko-anglickým nepřátelstvím, ze kterého vyšla nakonec vítězně Anglie a v roce 1760 dosáhla postavení síly dominující v systému. V tomto období také upadá moc Nizozemí, které není dostatečnou vojenskou silou, a jakmile jsou do systému integrovány další vzdálené kontinenty, ukazuje se, že výhodnější geografickou polohu pro existenci centra má v nových poměrech Anglie. Nizozemí se z velmoci stalo menším státem centra obvykle kooperujícím s Velkou Británií. Dále pokračuje také úpadek Španělska, které si sice stále udrželo své koloniální dědictví v Latinské Americe, ale hrálo jen menší roli v evropských záležitostech. Semiperiferiální Portugalsko si udrželo Brazílii, ale jako stát se dostalo do závislosti na sílící Británii.

Tři nové národní státy vstoupily do světové ekonomiky jako semiperiferní mocnosti: Švédsko, Braniborsko-Prusko a severní kolonie v Americe. Švédsko bylo úspěšné především mezi léty 1620 – 1710. Klíčem k úspěchu pro něj byly zásoby mědi. Od počátku 18. století se jeho moc přesouvá ve prospěch Pruska a Ruska. Prusko se přesunulo z periferie do semiperiferie v 18. stol. V této době začalo vést boj s habsburským soustátím o hegemonii nad střední Evropou, který pak pokračoval po 120 let, než byl definitivně rozhodnut ve pruský prospěch. Úspěch Pruska byl podle Wallersteina způsoben tím, že dokázalo vybudovat silnou státní mašinerii a že ve střední Evropě tehdy existoval prostor pro novou velmoc. Prusko se jako nejchudší z německých států – který vlastně ani nebyl čistě německým státem (silná menšina Slovanů a Litevců) stalo nakonec hegemonelem a sjednotitelem německy mluvících zemí možná právě z důvodu své odlehlosti. V mocenském vakuu střední Evropy mohla na periferii nerušeně růst jeho moc, zatímco vyspělejší německé státy v centru se potíraly ve vzájemném konkurenčním boji. Takto posílené mohlo Prusko přestoupit z boje o hegemonu středovýchodní Evropy do role uchazeče o post hegemonu celé Evropy. Také do světového systému čerstvě integrované Rusko zažívá mocenský vzestup a expanduje prakticky všemi směry – na Sibiř, na úkor Švédska, Osmanské říše i Polska.

Podstatné změny nastaly v mezinárodní dělbě práce. Relativní důležitost mezinárodního obchodu s luxusním zbožím a drahými kovy upadala a na důležitosti nabyl dovoz surovin a zemědělských produktů z neevropské periferie do jádra.

Ačkoli během 17. století procházel mezinárodní obchod stagnací, od 18. století začal opět narůstat. Hlavním artiklem se stal cukr dovážený z Karibiku, kde se pěstovala cukrová třtina na otrockých plantážích. Za otroky se v Africe platilo rumem (vyráběným z karibského cukru), zbraněmi a levným textilem. Méně důležitým byl dovoz tabáku, potravin a surovin ze severní Ameriky. Naopak tyto kolonie nakupovaly luxusní zboží a otroky. Také ze španělských a portugalských kolonií měli prospěch především Britové: Tím, že dosáhli neomezeného dovozu svého zboží do těchto kolonií, mohli od nich získávat jejich suroviny. Skuteční vlastníci kolonií nedisponovali dostatečně zajímavým zbožím a stávali se tak pouze zprostředkovatelem převodu bohatství. Britští obchodníci používali drahé kovy na proniknutí do asijských trhů a směňovali je za čaj, koření a luxusní zboží. Právě nízká cena drahých kovů díky extrémně levné otrocké práci byla důvodem, proč se Evropanům podařilo proniknout do asijských trhů. Evropský hospodářský zázrak tak stojí do značné míry na práci otroků. Británie, která až do počátku 17. století vyvážela obilí, začala být schopná si jej nakupovat za drahé kovy jinde v Evropě a mohla se specializovat na výrobu vlny pro látky. Periferní východní Evropa pokračuje ve své roli dodavatele potravin a surovin, za které si kupuje drahé kovy, luxusní zboží a další výrobky. Také severní Itálie pokračuje ve svém úpadku.

Prohlubovala se také specializace ve výrobě: Např. v Británii se staly textilní manufaktury, stavba lodí a zpracování železa nejdůležitějšími odvětvími ekonomiky ve druhé polovině tohoto období. Podobně jako se v novém světě prosazuje otroctví, pokračuje na periferii starého světa druhé nevolnictví. Také v Rusku utužilo jeho začlenění do světového systému nevolnictví, na což reagovalo zemědělské obyvatelstvo mohutnými vzpourami v 18. století (Pugačevovo povstání).

Ačkoli ve všech třech zónách světového systému panovala výrazná nerovnost, její stupeň a míra vykořisťování vykazovaly určité odlišnosti. V jádru byla zemědělská populace relativně svobodná a mohla odcházet z půdy. Většina městského obyvatelstva byli špatně placení pracující. Stále sílila a početně vzrůstala malá skupina bohatých kapitalistů. V různých zemích jádra se lišil její vztah k aristokracii a její politická moc. Obecně platilo, že čím lepší byl její vztah

s aristokracií, tím větší byla i její politická moc v tomto období. Příkladem takové země je velká Británie. Buržoazie se zde spojovala s vrstvou převážně vyšší aristokracie pomocí sňatkové politiky. Naopak nižší aristokracie (menší držitelé půdy) byla touto koalicí poražena. V jiných zemích (např. ve Francii) byla buržoazie slabší a stále probíhal konflikt mezi ní a aristokracií. Na periferii byla většina obyvatel zbídačena (např. nevolníci východní Evropy, nevolníkům blízcí zemědělci Latinské Ameriky nebo otroci). Pouze místní úzké kolonizátorské elity v novém světě nebo východoevropská aristokracie disponovaly mocí a bohatstvím. Vrstva obchodníků a podnikatelů zde byla mocensky slabá a početně malá. V britském Bengálsku došlo poprvé k začlenění části domácího obyvatelstva do elit periferii: Byli to především místní vlastníci půdy a na nižším stupni moci domácí koloniální úředníci a vojáci. Pomocí těchto dvou mechanismů – přívoz cizích otroků nebo začlenění části domácího obyvatelstva do vládnoucí vrstvy periferie - byla udržována sociální stabilita kolonií.

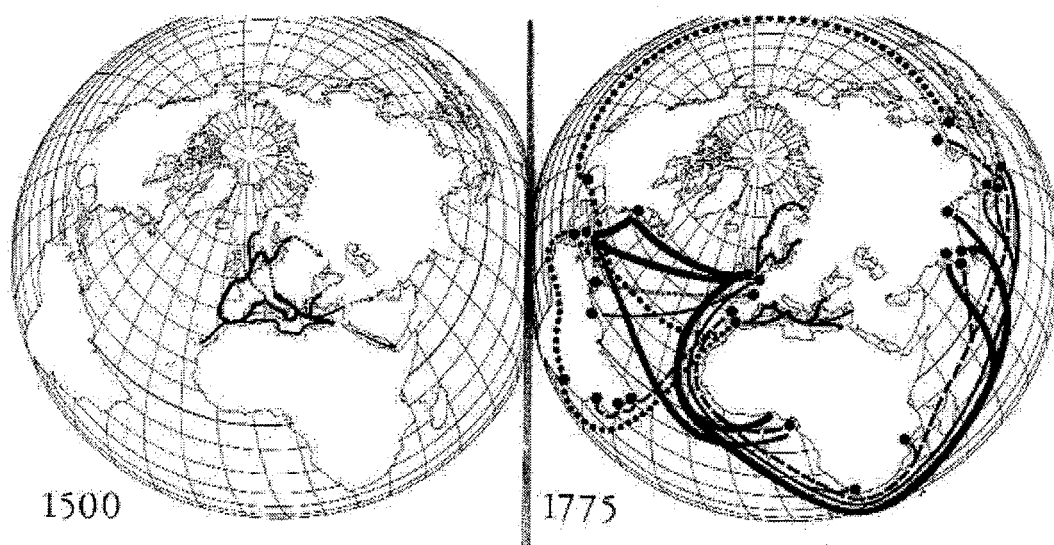
Také v utváření státu byla druhá fáze vývoje světového systému spíše prohlubováním a rozšiřováním fáze první. V této době dosáhl vrcholu evropský absolutismus se svou byrokratickou správou, stálou armádou a sjednoceným právním systémem. Díky koalici aristokracie a buržoazie se britský model státu snažil podporovat spíše rozvoj obchodu a koloniálního panství. Naopak francouzský typ absolutistického státu, který se orientoval příliš těsně na spolupráci s aristokracií (byla např. vyňata z placení daní), se zaměřoval spíše na nákladnou a ekonomicky málo efektivní expanzi v rámci evropského kontinentu. Podle Wallersteina byla Anglie přesto silnějším státem - nikoli ve smyslu despotičtější, ale efektivnější. Tehdejší Anglie dokázala úspěšněji nežli Francie mobilizovat finanční zdroje a účinněji prosazovat domácí i zahraniční politiku. Vládnoucí třída Anglie byla politicky jednotnější a tato jednota znamenala i větší podporu státní politice (1980: 245 – 289). Francii ve větší míře napodobovalo Prusko, zatímco Anglie byla spíše vzorem pro Švédsko. Francouzský příklad se pokoušelo napodobovat i habsburské soustátí, ale díky své jazykové a kulturní diverzitě jen s malým úspěchem. Jeho vojenské úspěchy proti slábnoucímu Turecku mu alespoň zaručovaly vzestup mezi evropské mocnosti. Další evropské státy měly buď ještě

rigidnější charakter než francouzský stát (např. Španělsko), nebo naopak vykazovaly velmi slabou státní moc (Polsko). Zvláštním případem bylo Rusko, kde se podařilo kompletně potlačit moc šlechty ale nebyla zde vytvořena třída buržoazie. Uprázdňené mocenské vakuum obsadil úřednický aparát tvořený často cizinci. Nicméně i přes velkou despotickou moc státu zůstával slabý a neefektivní, neboť mu chyběly zprostředkovací mechanismy v podobě spřízněných vrstev.

Zatímco v první fázi světového systému hrála církev a náboženství ještě významnou mocenskou roli, v této fázi se zcela stává přívěškem státu, buď ve formě státních protestantských církví (Švédsko, Anglie), nebo odnoží katolické církve podřízené ve větší míře panovníkovi. Jestliže byly pro první fázi vývoje jádra světového systému typické náboženské války, v této fázi mizí a jsou nahrazovány válkami mezistátními (posledním velkým náboženským konfliktem byla třicetiletá válka a je charakteristické, že její pozdní fáze, tzv. válka švédsko-francouzská, byla vedena nábožensky různorodou koalicí). Příčinou je, že zatímco v období konstituování světového systému v 16. století se tomu pokoušela univerzalistická katolická církev disponující zbytky středověkého vlivu zabránit. Když bylo rozhodnuto, ve které zóně která varianta křesťanství převáží, neměl další náboženský konflikt smysl. Navíc nastupující národní buržoazie a absolutistický stát se svou vojenskou mašinerií měli největší zájem právě na mezistátních konfliktech.

6.3 Třetí fáze 1760 – 1914

Pro toto období je charakteristické začlenění zbytku světa do systému doprovázené úpadkem těchto zemí. Systém zažívá v této době vrchol své geografické expanze, která je dostatečným ventilem zabraňujícím vypuknutí závažnějších střetnutí mezi zeměmi jádra. Fernand Braudel zpracoval mapu hospodářského propojení světa v roce 1775 v porovnání s počátkem existence moderního světového systému v 16. století. Schéma nám velmi názorně ukazuje, jakými změnami svět od té doby prošel (obr. 2):

Zdroj: Braudel, 1990: 26 - 27

Co rozšířilo moderní světový systém na celou planetu? Byly to především nové moderní zbraně a lodě, které umožnily připojit většinu území ke světovému územím a za druhé zvýšená potřeba surovin, která nutila systém expandovat (Wallerstein, 1979: 27). Jinými slovy, byla to průmyslová revoluce, která dokončila připojení zbytku planety ke světovém systému.

Přestože bývá průmyslová revoluce²¹ pokládána za klíčovou událost, která změnila svět, jak píše T. R. Shannon, teoretikové světového systému ji interpretují jako „pokračování procesu, který započal již v šestnáctém století“ (1992: 71) - tedy změnu spíše kvantitativního než kvalitativního charakteru. Průmyslová revoluce započala již po roce 1760 ve Velké Británii a vyvrcholila zde v prvních desetiletích 19. století. V Anglii stály na jejím počátku textilní manufaktury, v nichž parní stroj a spřádací stroj jenny umožnily zvýšit efektivitu výroby v krátkém čase. Zvýšená potřeba paliva vedla k otevírání uhelných dolů a jeho transport k rozvoji železnic. Průmyslová revoluce záhy přeskočila na evropský kontinent, kde se rozvíjel spíše

²¹ Chiot rozlišuje pět hlavních stadií industrializace: 1. Stadium textilního průmyslu, jež se objevilo v Británii po roce 1760 a skončilo okolo 1830. 2. Stadium železnice a oceli, taktéž dominuje Británii, ale též Spojené státy a několik dalších evropských zemí (1830 - 1870). 3. Stadium oceli a organického průmyslu založeného na produkci a využívání elektrické energie. Dominují USA a Německo (1870 - 1914). 4. Stadium automobilů a petrochemie. Dominují především Spojené státy (1914 - 1970). 5. Stadium elektroniky, informací a biotechnologie. Dominují Spojené státy, Japonsko a západní Evropa (od 1970) (Chiot, 1986).

těžký průmysl a železnice. Po roce 1820 začíná průmyslová revoluce také ve Spojených státech.

Proměna mezinárodní dělby práce je třetí významnou tendencí: Technologické změny zlevnily výrobu zboží a jeho dopravu po celém světě. Jádru se proto specializovalo na průmyslovou výrobu a zaplavovalo jí periferie, které jádru dodávaly suroviny. Levné průmyslové výrobky zničily jejich technologicky zaostalou výrobu na periferii. Například levné Britské látky zničily výrobu textilu v Indii. Nejenom toto oslabovalo postavení periferie. V koloniích byla většina plantáží a dolů v rukou Evropanů, kteří se snažili dále snižovat náklady na výrobu (Shannon, 1992: 74). Další rysy obchodu s koloniemi zaručovaly, že většina bohatství zde vytvořeného skončí v rukou kapitalistů jádra: Kolonie si mohly obvykle kupovat jen od mateřské země a mohli vyvážet jen do mateřské země – neměly tedy možnost hledat levnějšího prodejce a zákazníka ochotného víc zaplatit. Finanční instituce jádra zajišťovaly většinu kapitálu pro periferijní produkci a tedy většina profitu šla zase zpátky do jádra. Dopravní firmy z jádra žádaly vysoké ceny za své služby dovozu a vývozu mezi jádrem a periferií a zvyšovaly tak cenu zboží do periferií dováženého (Shanun, 1992: 74). Díky předchozím skutečnostem existoval jen malý zájem na snižování ceny pracovní síly pomocí modernizace periferie.

Čtvrtou změnou bylo přeskupování mezistátního systému: Průmyslová revoluce posílila rivalitu mezi Francií a Anglií a vedla k dalšímu prohloubení britské hegemonie v roce 1815 po porážce napoleonské Francie. Na vrcholu své slávy zahrnovalo britské impérium 26% světové populace. Velká Británie si zachovala pozici hegemonu až do 80. let 19. století, kdy byla předstížena v objemu výroby Spojenými státy. Pozoruhodný vzestup bývalých severoamerických kolonií Británie z periferie až do pozice centra je další významnou tendencí této fáze vývoje světového systému. Ačkoliv spadlo Spojeným státům do klína celé španělské dědictví, nad nímž si získaly vliv větší než měla španělská koruna v době, kdy byly jejími formálními koloniemi, byly ještě okolo roku 1900 dlužníkem Velké Británie a disponovaly pouze druhořadým loďstvem. Francie, která neuspěla v soupeření s velkou Británií o dominanci ve světovém systému, byla zmítána

vleklou vnitřní krizí a později se pokusila – opět neúspěšně - o strategii přeměny světového systému ve světové impérium. Koalici států, které zabránily tomuto pokusu, vedla Británie. Přesto i Francie se v této době výrazně rozvíjela, byť ne tempem Británie, USA či Německa, a dokázala si vytvořit velké koloniální panství především v Africe a jihovýchodní Asii.

Další zemí, která zažívala vzestup, bylo Německo. Během druhé poloviny 19. století se dokázalo sjednotit, industrializovat a vytvořit si vojenskou sílu neobyčejné velikosti. Po roce 1910 dokonce získalo pozici druhé světové velmoci v průmyslové výrobě. Německo se tak stalo hlavním protihráčem Anglie na evropském kontinentu. V celosvětovém střetnutí ovšem stále nemohlo konkurovat, neboť mu patřilo díky nevýhodné geografické pozici a pozdnímu sjednocení jen málo kolonií.

V roce 1900 byly hlavními velmocemi jádra světového systému Velká Británie, Francie, Německo a USA, vedlejšími mocnostmi Belgie, Nizozemí, Švýcarsko, Švédsko a Dánsko. Hlavní mocnosti semiperiferie tvořily Rakousko-Uhersko, Rusko, Španělsko, Itálie a Japonsko. Do periferie náležela jihovýchodní Evropa a zbytek světa (Shannon, 1992: 71). Zatímco státy jádra sílily, na semiperiferii byl vývoj méně jednoznačný. Některé státy zde spíše slábly (Rusko počátkem 20. století), jiné sílily (Japonsko nebo Rusko do počátku 20. století) a jiné stagnovaly (sjednocená Itálie). Semiperiferijní státy byly silnější než státy periferie a represivnější než státy centra. Dost často zde nalézáme státem sponzorovanou modernizaci a industrializaci (Rusko, Rakousko-Uhersko a Španělsko), která se stala příkladem bolševikům k plánovanému řízení ruské ekonomiky. Na periferii přežily pouze dva větší státy – Osmanská říše a Čína - a oba procházely vleklou krizí. Formálně nezávislé státy Latinské Ameriky se nacházely v polokoloniálním postavení pod vlivem USA. Zbytek periferie byl v koloniálním postavení.

Státy centra se během tohoto období staly efektivními a plně centralizovanými a disponujícími značnou mocí (kontrola armády, soudů, policie, školství, železnic). Na druhou stranu byly státy jádra spravovány pomocí formální zastupitelské demokracie s občanskými právy (rovné volební právo pro muže, rovnost před zákonem apod.). Vytváří se první základy systému státní zdravotní a

sociální péče. Podobně jako buržoazie 16. století, státy 19. století si vytvářejí nacionalistickou ideologii, která dále zvyšuje jejich legitimitu. Díky těmto krokům získávají státy značnou podporu v očích svých občanů, což jim poté umožňuje své občany posílat po miliónech na smrt do války. Ačkoli jsou tyto státy formálně demokratické, většinu moci v nich drží třída kapitalistů, případně části středních tříd. Ve státech jádra se také díky průmyslové revoluci vytváří průmyslový proletariát, který si zakládá svá sdružení, odbory a politické strany a pokouší se dosud s malým úspěchem o změnu společnosti ve prospěch širokých vrstev.

Pátou významnou změnou je proměna sociální struktury v zemích jádra. a. Téměř zcela vymizela vrstva aristokracie, která se buď stala součástí třídy kapitalistů, nebo byla vytlačena jako bezvýznamná. b. Přesunem do měst se oslabil vrstva obyvatelstva pracujícího v zemědělství. c. Došlo k vytvoření vrstvy průmyslového dělnictva. d. Velmi pomalu narůstala vrstva kapitalistů e. Mizely staré střední vrstvy řemeslníků a statkářů. f. Pozvolna narůstaly nové střední vrstvy (inteligence). Vytvoření početné vrstvy průmyslových dělníků s sebou přineslo také řadu problémů (diskuse o relativním či absolutní zbídačení proletariátu), které ve spojitosti s nerovnoměrným statusem řady z nich přinášelo nespokojenost a snahy o politickou organizovanost. Na periferii zmizelo v druhé polovině 19. století otroctví a bylo nahrazeno velmi intenzivním systémem vykořisťování pracujících za mzdu. To prováděla úzká vrstva kapitalistů a pozemkových vlastníků (často evropského původu). Rozvoj středních tříd (pozápadnění intelektuálové a úředníci) stagnoval stejně jako urbanizace. Sociální struktura semiperiferie byla jakýmsi středem mezi oběma výše zmíněnými případy.

Šestou významnou změnou v jádru je, že vedle konceptu občanských práv a základů zastupitelské demokracie se v tomto období vytváří také politické ideologie. Také na tomto poli rozvíjí Wallerstein svou originální koncepci. Tyto úvahy pocházejí z 80. let a můžeme je nazývat Wallerstienovým epistemologickým obratem (Nolte, 2002). Tehdy se začíná zabývat otázkou, jak světový systém ovlivnil strukturu přemýšlení o světě. Přestože se můžeme ve všech učebnicích dočíst o třech základních ideologiích 19. století – konzervativizmu, liberalizmu a socializmu, ve skutečnosti byly z perspektivy teorií světového systému vytvořeny

jiné dvě základní ideologie: **Univerzalistická a anti-univerzalistická**. Univerzalistická ideologie obsahuje příklon k demokracii, obhajobu práv a svobod člověka, sekularizmus, mír a celosvětové hodnoty. Variantou univerzalizmu může být liberalizmus, konzervatismus nebo socialismus. Jeho nositeli bývá střední třída většiny zemí. Obecně platí, že čím je země blíže jádru, tím větší je skupina nositelů univerzalistické ideologie. Z univerzalizmu se může stát ideologie velmocí usilujících zabránit jiné velmoci v přeměně světového systému na světové impérium (jak tomu bylo v případě první i druhé světové války). Ve své knize *Úpadek americké moci* rozlišuje Wallerstein ještě další typy univerzalizmů: Vedle výše zmíněných odvozeních ze sekulárních ideálů osvícenství to ještě mohou být univerzalizmy odvozené ze světových náboženství a univerzalizmy vyjadřující pocit mocných, že základem moci je jejich spravedlivé jednání a že tedy imperiální expanze je ctnost a nikoli nepravost (2004: 199).

Proč se těší univerzalizmus podpoře světového systému? Důvodem je skutečnost, že je pokládán za nejlepší ideologii, která udržuje stabilitu světového systému. Svým odmítáním násilných a radikálních řešení, vylučování některých jedinců ze společnosti a svou legitimizací meritokracie zajišťuje v zásadě nerušenou akumulaci kapitálu.

Anti-univerzalistické ideologie lze podle Wallersteina rozdělit na dva základní typy: Rasizmus a sexizmus. Také rasizmus, sexizmus a další anti-univerzalistické ideologie mají v rámci světového systému svůj smysl. Také ony ospravedlňují nerovnosti světového systému: Buď poukazem na nestejnou kvalitu všech lidí, nebo poukazem na jedny příslušníky dolních vrstev, kteří berou práci jiným příslušníkům dolních vrstev (2004: 40 – 41). Při jejich použití se uplatňuje princip obětního beránka, nebo naopak poskytují neúspěšným přijatelné vysvětlení vlastního neúspěchu. Může se z nich stát dokonce ideologie velmocí usilujících o přeměnu světového systému ve světové impérium (rasizmus v případě nacistického Německa). Světový systém potřebuje pro své fungování jak univerzalistickou, tak partikularistickou ideologii. Ačkoli světový systém žije v neustálém dilematu nacházení rovnováhy mezi jedním i druhým, jedná se o dvojčata, která bez sebe nemohou existovat.

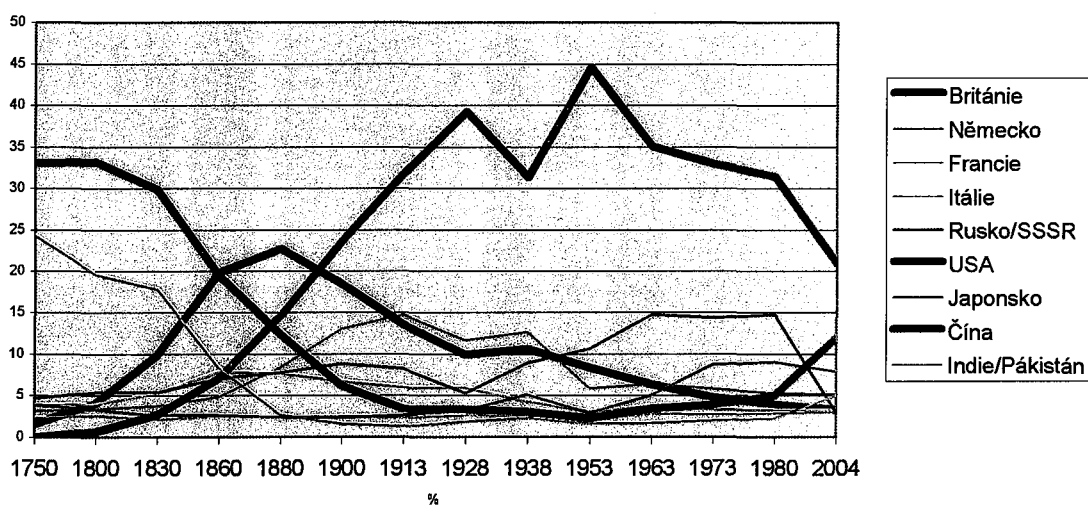
Ve své knize *Úpadek americké moci* (2005) hovoří Wallerstein místo o antiuniverzalistických o partikularitických ideologiích. Rozlišuje pět typů partikularizmů: 1. Partikularizmy hlášané těmi, kteří právě v závodech univerzalizmu prohrávají. Příkladem může být např. stalinismus. 2. Partikularizmy hlášané upadajícími středovými skupinami, např. fašismus. 3. Partikularizmy skupin nacházejících se neustále na dně. Je to např. ideologie černochů nebo Romů usilujících o své pozvednutí. 4. Partikularizmus dekadentních snobů. Je to neustálé vyvyšování se nad obyčejné lidi a jejich kulturnost, popř. vkus. 5. Partikularizmus dominantních elit. Jedná se o partikularizmus skrytý za závoj univerzalizmu. Mocní vědí, že univerzalizmus jsou často fráze a svět funguje jinak (2005: 119 - 124).

Sedmou změnou je pokračující a prohlubující se úpadek území začleněných v tomto období do světového systému jako periferie. Ve stejném období, kdy Evropa zažívá nevídaný ekonomický růst (z indexu 100 v roce 1750 narostla západní Evropa na index 138 v roce 1800, 420 v roce 1860 a 1414 v roce 1900 (Christian, 2005: 407)), dochází nejen k relativnímu, ale také k absolutnímu úpadku zemí, jež se později budou nazývat třetím světem. Hospodářství Číny a Indie přeměněné na periferii světového systému nejenže zaostává ze evropskou dynamikou, ale je také růstem Evropy systematicky ničeno. Mezi lety 1830 až 1860 pokleslo čínské hospodářství v absolutních číslech o 20 %. Indická ekonomika se od roku 1750 do roku 1900 zmenšila na jednu třetinu původního stavu a své úrovně z roku 1750 dosáhla až ve třicátých letech 20. století. Sto padesát let indické historie bylo jedním nepřetržitým poklesem. To je odvrácená stránka vzestupu světového systému.

Wallerstein dokazuje, že Evropa zažila svůj ekonomický zázrak nejen díky technickým objevům vedoucím k industrializaci, ale také díky zničení alternativních světových protosystémů, především indického a čínského. Čína, která tvořila ještě v roce 1800 třetinu světové produkce, se do roku 1900 scvrkla na pouhých 6 % světové produkce a svůj nejhlubší úpadek zažila v padesátých letech 20. století, kdy tvořila pouhých 2,3 % světové produkce. Wallerstein dokonce hovoří o deindustrializaci těchto regionů a zdůrazňuje: „Kapitalistický světový systém vyvolal největší geografickou polarizaci bohatství a privilegií, jakou naše planeta

dosud poznala“ (1992: 104). Od té doby podíl Číny na světovém hospodářství opět roste a existují prognózy, podle nichž se vrátí na pozici hospodářsky nejsilnější velmoci okolo roku 2015, tedy po více než 155 letech, kdy tuto zemi předstihla v míře produkce Anglie. Indie dosáhla svého historického minima okolo roku 1913, kdy poklesla z původních 25 % světové průmyslové produkce okolo roku 1750 na 1,3 %. Od roku 1913 také v případě Indie dochází k obdobím mírného ekonomického růstu podílu na světovém hospodářství střídaných obdobími stagnace. Jestliže je pravděpodobné, že se Čína v následujících desetiletích navrátí na ztracenou pozici, u Indie je pravděpodobnost podobného vývoje pro příští desetiletí minimální. Vývoj HDP jednotlivých zemí za poslední dvě století můžeme vidět i na následujícím grafu (obr. 3):

Podíl na světovém HDP 1750 - 2004

To, že se Čína nestala součástí světového systému i po formální stránce (nikdy neztratila na rozdíl od Indie svůj status nezávislé země), je způsobeno především její hospodářskou, vojenskou i politickou silou, které z ní učinily příliš velké sousto pro koloniální expanzi, ačkoli především po nezdařeném boxerském povstání v roce 1901 se vyskytovaly úvahy o přeměně Číny v kolonii.

Druhou zemí třetího světa, která si zachovala svůj nezávislý status a byla schopna zahájit urychlenou modernizaci, bylo Japonsko. Poté, co bylo v polovině 19. století donuceno opustit svou izolaci a otevřít se západnímu světu, dokázalo

pozoruhodně rychlým tempem přejmout západní technologie a zahájit vlastní industrializaci a modernizaci. Bylo to také Japonsko jakožto nejrozvinutější země mimo západní civilizační okruh, které první dokázalo porazit západní zemi – Rusko v roce 1905. To nebyla náhoda: Jako bylo Japonsko nejrozvinutější zemí mimo oblast západní civilizace, tak bylo Rusko nejméně rozvinutou zemí Západu. Vítězství Japonska u Cušimy bylo předzvěstí dalších vojenských vítězství zemí pozdějšího třetího světa nad Západem – zde je především třeba zmínit protikoloniální boje ve francouzské Indočíně a odražení americké invaze do Vietnamu.

Podle Sandersona tkví schopnost Japonska provést urychleně a v zásadě vlastními silami industrializaci v jeho vlastních náběžích ke kapitalismu. Japonsko se prý podobalo Evropě svým rozeklaným pobřežím, mírným klimatem, geograficky rozmanitým reliéfem s převahou horských oblastí, což prý vedlo k rozdrobení politické moci podobně jako v Evropě a k vytváření prostředí příznivého pro rozvoj autonomních měst se silnou kupeckou vrstvou, která stojí v počátcích kapitalismu. Japonsko je prý důkazem toho, že pokud by kapitalismus nevznikl v Evropě, spontánně by se objevil v jiném regionu (Sanderson 1995: 256).

6. 4 Světový systém ve dvacátém století – čtvrtá fáze od roku 1917

Tím, že Evropa proměnila do 80. let 19. století většinu zemí okolního světa ve své kolonie, dochází k přeměně principu fungování hegemonie západoevropských velmocí ze hry se spíše nenulovým součtem, tak jak probíhala v 19. století, ke hře spíše s nulovým součtem. Jednotliví aktéři kapitalistického světového systému již nemají kam expandovat, a tak dramaticky vzrůstá pravděpodobnost jejich vzájemných konfliktů. Tato rivalita je v jádru základním vysvětlením vzniku válečných střetnutí první poloviny 20. století. Domníváme se, že v tomto bodě Wallersteinova teorie pouhou kopií Leninovy teorie o imperialismu jako nejvyšším stadiu kapitalismu: „Imperialismus je kapitalismus v takovém stadiu vývoje, kdy se vytvořilo panství monopolů a finančního kapitálu, kdy mezinárodní trusty přikročily k rozdělení světa a kdy bylo dokončeno dělení celého povrchu země mezi největší kapitalistické státy... Svět byl poprvé již úplně rozdělen, takže

v budoucnosti může dojít jedině k novému dělení, tj. střídání ‚majitelů‘, nikoli však zabrání území bez ‚pána‘“ (Lenin 1954: 757).

Dílčí vysvětlení vzniku těchto válek tkví podle Wallersteina v distribuci ekonomické moci ve světě: ve světovém systému existuje vždy vedoucí jádrová mocnost, která zakládá svou pozici na ekonomické dominanci. Zároveň vždy existují velmoci, které touží získat status dominantní síly ve světovém systému a obvyklou cestou uskutečnění toho snu je použití vojenské síly. Spíše než o první a druhé světové válce navrhuje Wallerstein hovořit o jednom třicetiletém globálním střetnutí s dlouhým obdobím příměří, které se vyznačovalo lokálními konflikty.

Británie ztratila v první polovině 20. století svou ekonomickou pozici a pokračovala ve svém úpadku až do dnešní doby. Spojené státy dosáhly nejvyššího HDP na světě už v r. 1880 a jejich relativní podíl na světové produkci rostl do vypuknutí světové hospodářské krize v roce 1929, kdy vyráběly 40 % světového hospodářského produktu. Maximální výše pak dosáhl po roce 1945, kdy se produkce USA díky zničení západní Evropy pohybovala až okolo poloviny světové výroby. Wallerstein proto označuje Spojené státy za hegemonu světového systému až pro období po skončení druhé světové války.

Klíčovou událostí je také podle Wallersteina ruská revoluce a vznik prvního státu-velmoci s odlišným hospodářským zřízením. Příčiny ruské revoluce netkvěly podle jeho názoru v pokořujících porážkách v první světové válce, ale byly daleko hlubší povahy: Hlavním faktorem bylo, že na konci 19. století se Rusko začalo pohybovat směrem ze semiperiferie na periferii (1979: 31) To bylo ovlivněno především třemi faktory: 1. pronikání cizího kapitálu do průmyslového sektoru a jeho absorbování slabšího kapitálu ruského. 2. Odpor agrárního sektoru k jeho modernizaci a 3. úpadek relativní vojenské síly (jak ukázala pokořující porážka Japonci r. 1905). Samotné porážky v první světové válce byly spíše spouštěčem než příčinou revoluce. Vzhledem k hlavnímu problému Ruska – snaze o modernizaci a nikoli snaze o pomstu (jako v případě Německa a Itálie) zde měla hlavní vliv ideologie stavící modernizaci nad expanzi – marxismus přizpůsobený Leninem na ruské poměry. Od doby vítězství ruské revoluce až do konce 80. let byl tak kapitalistický světový systém konfrontován s existencí silných států s odlišným

zřízením a to ovlivňovalo výrazným způsobem jeho fungování (např. podpora periferie, podpora sociální soudržnosti v jádru). Naopak existence Sovětského svazu dávala důvod k obhajování hegemonie USA nad ním, jakožto obhájce světa před komunizmem.

Tato fáze vývoje světového systému přinesla také proměny typů vlád v jednotlivých zemích. První proměnou byla posun od monarchie k republice. Ještě v roce 1900 žilo 88% obyvatel světa v nějaké formě monarchie, zatímco dnes je to okolo 1%. V nejlidnatější zemi světa - Číně - byla monarchie svržena už v roce 1911. Především první světová válka a dezintegrace semiperiferiálních velmocí (Turecko, Rakousko-Uhersko, Rusko) po jejich porážce vedly ke vzniku řady republik v semiperiferii. Dezintegrace koloniálních velmocí jádra po druhé světové válce vedly k přechodu k republikánské formě zřízení v nově zakládaných státech na periferii. Dvacáté století bylo také stoletím autoritativních a totalitních režimů. Především státy semiperiferie, které opouštěly monarchické zřízení byly velmi náchylné k této formě vlády. Ta patřila během 20. století vedle parlamentní demokracie ke druhé nejčastější formě vlády. Poslední tendencí bylo pozvolné rozšiřování demokratické formy vlády, ve které v roce 2000 žilo podle odhadů americké společnosti Freedom House 58% obyvatel planety. Druhým trendem bylo její prohlubování: Od zavádění volebního práva pro ženy, snižování věkové hranice pro jeho výkon, prosazování většinového volebního systému až po zavádění prvků přímé demokracie.

Tabulka 6.2 Obyvatelé světa žijící v jednotlivých typech vlády

	1900		1950		2000	
	Populace(milióny)	Procento populace	Populace(milióny)	Procento populace	Populace(milióny)	Procento populace
demokracie	0	0%	743	31%	3093	52%
omezená demokracie	207	12%	286	12%	198	3,4%
konstituční monarchie	299	19%	78	3%	461	7,8%
absolutní monarchie	633	38	29	2%	58	1%
autoritářský režim	0	0%	122	5%	1 968	33%
totalitní režim	0	0%	817	34%	142	2%
kolonie	503	30%	118	5%	0	0%
protektorát	27	2%	203	9%	5	0%
celkem	1668	100%	2 396	100%	5 925	100%

Zpracováno s využitím zdroje: Democracy's Century.

7. Dynamika soudobého světového systému

V letech 1945 – 1970 probíhá podle Wallersteina ve vývoji světové ekonomiky Kondratěvova fáze A, která se vyznačuje zvýšenou technologickou inovací, vzestupem ekonomiky a redukcí sociálních nerovností v zemích jádra, kde je budován silný sociální stát. Tyto skutečnosti vedou i v zemích periferie k iluzím o možnostech rozvoje, pokud získají politickou samostatnost a zahájí správnou modernizační politiku. První krok byl učiněn dekolonizací v 60. letech a následující desetiletí byla ve znamení mnohých pokusů o promodernizační politiku, která ovšem až na řídké výjimky selhávala a definitivně vzala za své po zahájení B fáze cyklu. Ta trvá v zásadě dodnes a vyznačuje se klesající mírou zisku, opětovnou polarizací vně vyspělých společností a zesílenou polarizací mezi jednotlivými národy. Součástí této fáze je krach modernizačních pokusů v Latinské Americe, východní Evropě a Africe. V zemích periferie přichází ke slovu nacionalismus a náboženský fundamentalismus, v zemích jádra neoliberální a neokonzervativní politika.

7.1 Snižování ekonomického růstu

Ve světovém systému druhé poloviny dvacátého století existují podle jeho teoretiků především dva znepokojivé trendy: Jedná se o snižování tempa ekonomického růstu a prohlubování rozdílů v bohatství mezi jednotlivými zeměmi. Světová ekonomika po většinu historie spíše stagnovala, nebo rostla velice pomalu. Např. pro rok 1 n. l. je světový HDP odhadován na 445 mld. USD. Další údaje jsou vidět v následující tabulce:

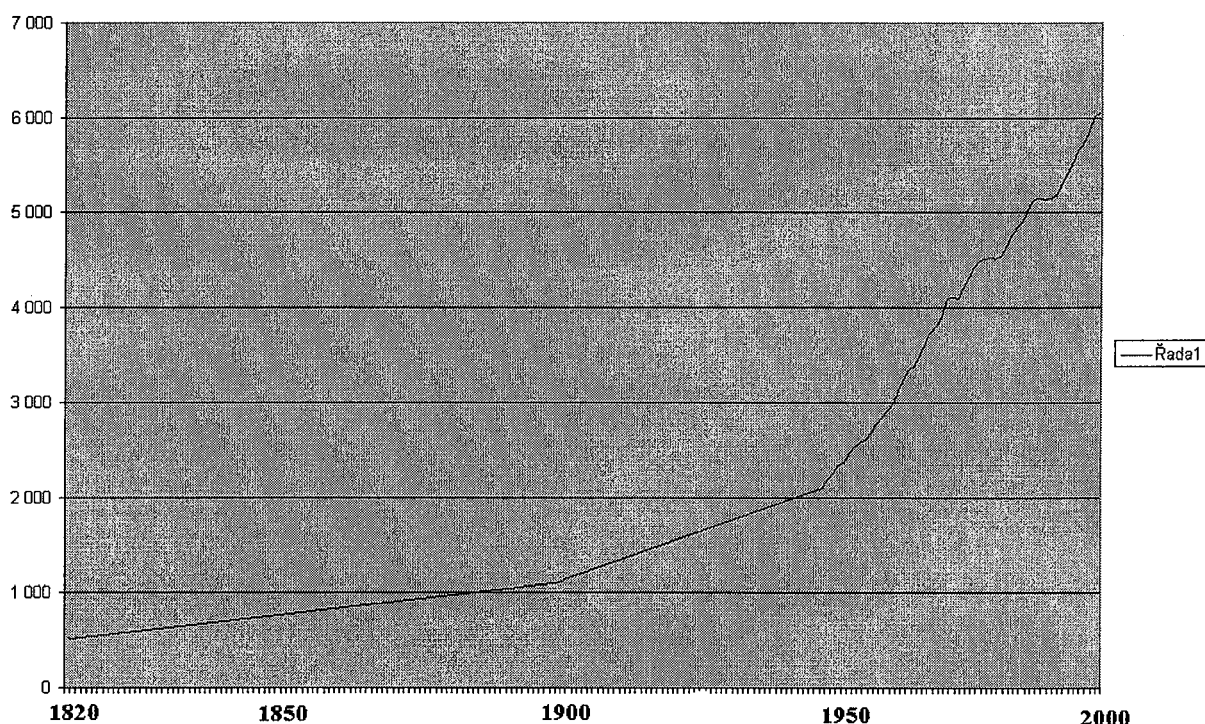
Tabulka 7.1 Světový HDP

rok	mld. USD
1 n. l.	445
1000	436
1500	566
1600	595
1700	615

Zdroj: Madison 2003: 9

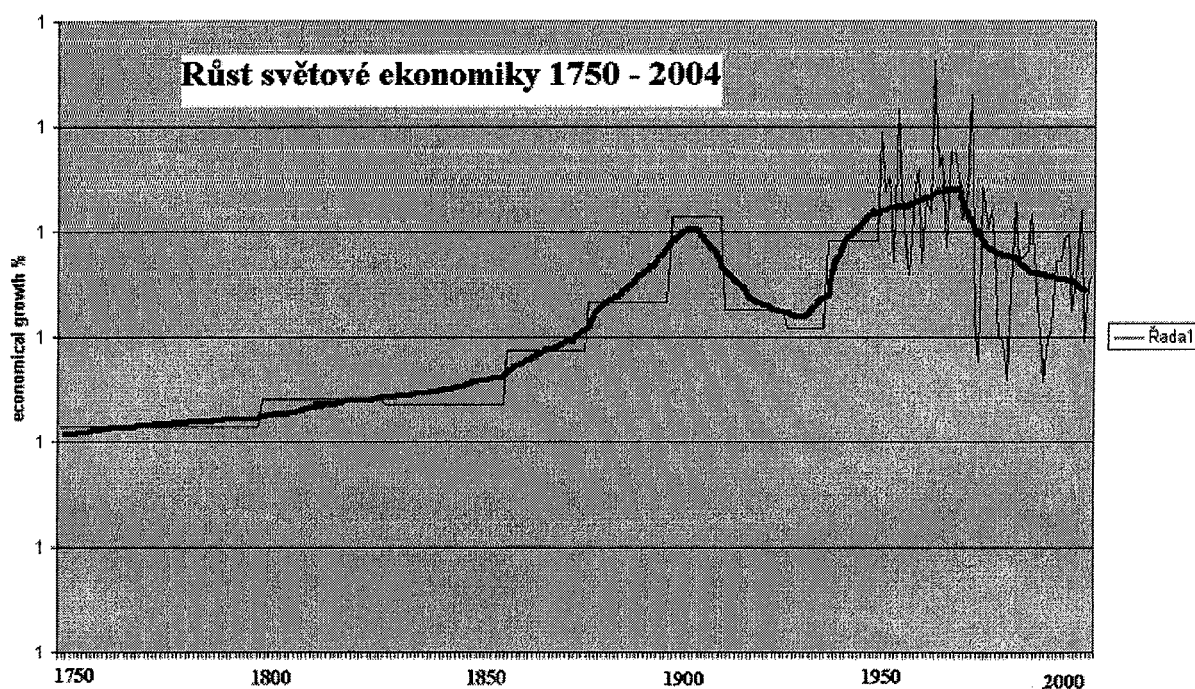
Okolo roku 1000 byl produkt Evropy nižší nežli produkt ostatních vyspělých regionů – především Číny. Evropa také produkovala méně než tisíc let před tím. Podle Madisona bylo bodem obratu jedenácté století. Jednalo se o velmi pozvolný proces, ale do roku 1820 se produkce Evropy na obyvatele oproti roku 1000 ztrojnásobila. Podle Madisona začala evropská ekonomika převyšovat v domácím produktu na hlavu okolní svět kolem roku 1500 (Madison, 2003: 9). K. Pomeranz ovšem nesouhlasí a klade počátek naskoku Evropy oproti Číně až do konce 18. století a tvrdí, že „je jen málo důvodů myslet si, že západní Evropa byla do roku 1750 více produktivní než její současníci v jiných hustě zalidněných částech světa“ (Pomeranz, 2000: 111). Podle Madisonových výzkumů vyráběla Evropa kolem roku 1820 na obyvatele dvakrát více než zbytek světa a od této doby pokračoval růst naskoku Evropy velmi rychle. Naopak produktivita na obyvatele v Africe roku 1820 byla nižší nežli v prvním století našeho letopočtu.

Díky významnému růstu evropské ekonomiky se po roce 1820 začala zvětšovat i světová ekonomika, jak nám ukazuje následující graf (obr. 4):

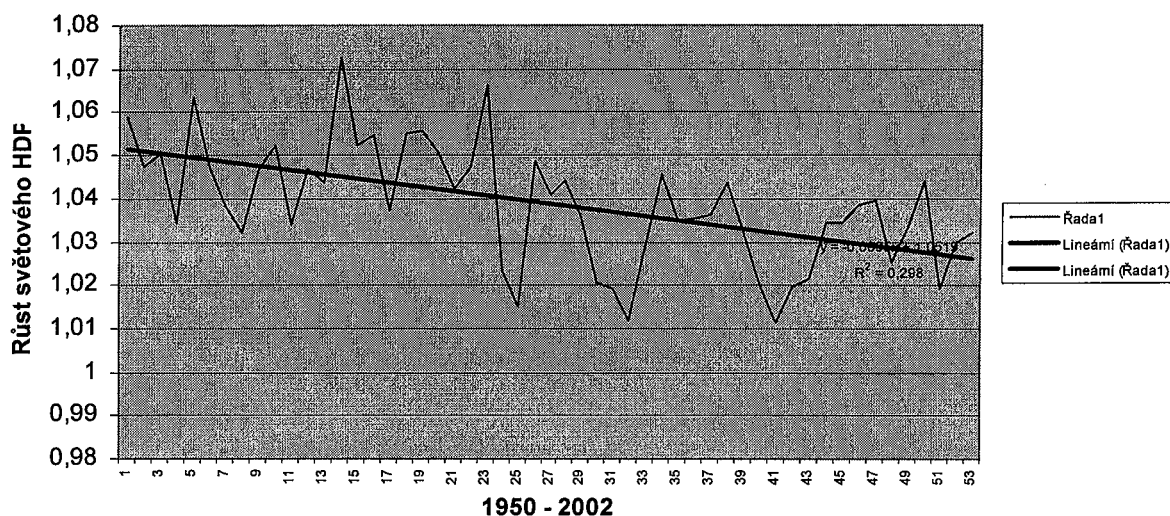

Jestliže potřebovala světová ekonomika na své zdvojnásobení od roku 1 n. l.

okolo 1870 let, od téhož roku jí to trvalo už pouze padesát let. A na konci dvacátého století se dokázala zdvojnásobit během 37 let. V Evropě se od roku 1820 znásobila produktivita na obyvatele devatenáctkrát a ve zbytku světa pětkrát (Madison, 2003: 12). Také růst světové ekonomiky začal zrychlovat po roce 1850 a nejvyššího tempa dosáhl v posledních dvou desetiletích 19. století a za druhé světové války (obr. 5.).

Přestože světová ekonomika stále roste, za posledních padesát let se s výkyvy začíná tempo jejího růstu snižovat. Jak vidíme na následujícím grafu ukazujícím tempo růstu světové ekonomiky v letech 1950 – 2002, snížil se její průměrný růst z 5 na 2,5% (obr. 6).

Pokud by se tempo růstu snižovalo podobným způsobem i nadále, došlo by okolo roku 2050 k zastavení růstu světové ekonomiky.

Tempo růstu se snižuje různou rychlostí v různých regionech: Ve stejné době dochází k dalšímu zaostávání Afriky, Indie a Latinské Ameriky. V případě subsaharské Afriky se dokonce nejedná pouze o zaostávání v soutěži se Západem, ale o stálý pokles v mnoha ukazatelích: V řadě afrických zemí se umírá dříve, než tomu bylo před dvaceti lety, stoupá dětská úmrtnost, roste míra etnického násilí, stagnuje proces alfabetizace a snižuje se HDP na obyvatele, neboť tamní populace rostou rychleji než ekonomika.

Absolutní pokles zažily v poslední pětina 20. století i východní Evropa a Latinská Amerika. Oba tyto regiony se snažily v druhé polovině 20. století vymanit ze svého postavení semiperiferních zemí a v obou případech se to nezdařilo. Východní Evropa zvolila v letech 1945 – 1989 cestu spolehnutí se na vlastní síly a částečné izolace od kapitalistické ekonomiky. Výsledkem byla pozoruhodná industrializace a ekonomický růst především do sedmdesátých let, který mnohé autory sváděl k domněnkám, že sovětský blok může perspektivně „dohnat a předejít“ nejvyspělejší země světa (1992: 87). Po této „extenzivní“ vlně industrializace se plánované ekonomiky ukázaly jako neschopné přejít k „intenzivnímu“ pokračování industrializace a po dvou desetiletích stagnace vedly

jejich vlastní hospodářské problémy k rozpadu této soustavy a k opětovné integraci do kapitalistického systému, kde jim byla vyhrazena tatáž role, v níž se nacházely na počátku svého pokusu: role semiperiferních zemí. Transformace východní Evropy přinesla většině těchto států rovněž absolutní pokles životní úrovně, průměrné délky života, porodnosti a vedla k rozpadu státních struktur vícenárodních zemí, k oživování fundamentalistických a nacionalistických proudů ve zdejší politice a k občanským válkám na Kavkazu a na Balkáně.

Příklad Latinské Ameriky není tak výrazný, ale i zde jsme byli v 60. a 70. letech svědky ekonomického poklesu. Těžkosti světové ekonomiky po ropných šocích a intervence globálních finančních institucí vedly k instalaci politických režimů preferujících cestu maximálního otevření cizímu kapitálu a závislosti ekonomiky na zahraničí, která ovšem nevedla k hospodářskému růstu, ale naopak srazila hospodářskou úroveň těchto zemí. Příkladem je Brazílie. Počátkem 20. století tvořil vývoz kávy 75 % brazilského vývozu. V roce 1978 to ale bylo již jen 18 %. Hlavním exportním artiklem se staly produkty těžkého strojírenství, ocel a automobily. Ekonomický vzestup v letech 1960 – 1975 byl udivující a obvykle je nazýván brazilským zázrakem. V těchto letech byl ekonomický růst okolo 10 % ročně. Po ropných šocích došlo ale k poklesu ekonomiky spojené především s obrovským zadlužením Brazílie. V roce 1986 byl dluh Brazílie 82,6 miliard dolarů – tedy největší na světě. Dnešní Brazílie je semiperiferní zemí s poměrně nízkým HDP ve srovnání s vyspělými zeměmi. V roce 2002 měla Brazílie HDP 3060 dolarů na obyvatele, zatímco vyspělý svět vykazuje HDP nad 20 000 USD. Nerovnost příjmů se od roku 1960 zvýšila dramaticky. V tomto roce dostávalo nejvýše postavených 10 % populace 40 % národního důchodu, zatímco spodní polovina jen 17 %. Do roku 1980 pobíralo horních 10 % 51 procent HDP, zatímco dolní polovina upadla na 13 %. Dnes pobírá nejbohatší desetina 48 %, zatímco nejchudší desetina jen 0,7 %, což činí z Brazílie nejnerovnější zemi světa (Weltentwicklungsbericht, 2002: 288).

Právě souběžná krize Latinské Ameriky a východního bloku v 80. letech není podle Wallersteina náhodná. Spočívá v kombinaci dvou faktorů, nového hospodářského cyklu, do kterého se dostala světová ekonomika a semiperiferijního

charakter těchto zemí. Nový hospodářský cyklus začal spíše posilovat polarizační tendence ve světovém systému a působit krize v těchto zemích. Navrhovaná protikrizová opatření se především snažila o oslabení role státu v řízení ekonomiky. Jak jsme už uvedli, státy semiperiferie se obecně nacházejí v moderním světovém systému v obtížné pozici. Aby se buď dostaly do centra nebo alespoň nesklouzávaly do periferie, vyžaduje to obzvláště silnou roli států v zásazích do ekonomiky. Neoliberální reformy konce 20. století mají pak právě v semiperiferijních státech nejkatastrofálnější následky, neboť ústup států z oblasti ekonomiky znamená největší změnu právě zde.

Jak se vyvíjela tempa růstu ekonomiky za posledních čtyřicet let, vidíme v následující tabulce.

Tabulka 7.2. Tempa růstu ekonomiky 1960 – 1998 (%)

region	1960 - 1998	1960 - 1969	1970 - 1979	1980 - 1989	1990 - 1998
vyspělé země	2,57	4,51	2,56	2,14	2,75
jižní Amerika	0,97	2,3	2,50	-0,93	1,66
střední východní, severní Afrika	2,66	3,4	4,48	0,92	0,48
východní Evropa, střední Asie	1,88	5,34	4,50	2,12	-3,14
Jižní Asie	1,89	1,33	1,09	2,73	3,09
východní Asie, Pacifik	4,03	3,36	4,11	3,72	4,46
západní Afrika	-0,03	1,04	0,87	-0,59	-0,4
východní a jižní Afrika	1,05	1,65	2,35	0,57	-0,72
země s méně než 1 mil. obyv.	2,32	3,39	4,14	0,76	0,88
svět	1,71	2,86	2,63	0,72	1,22

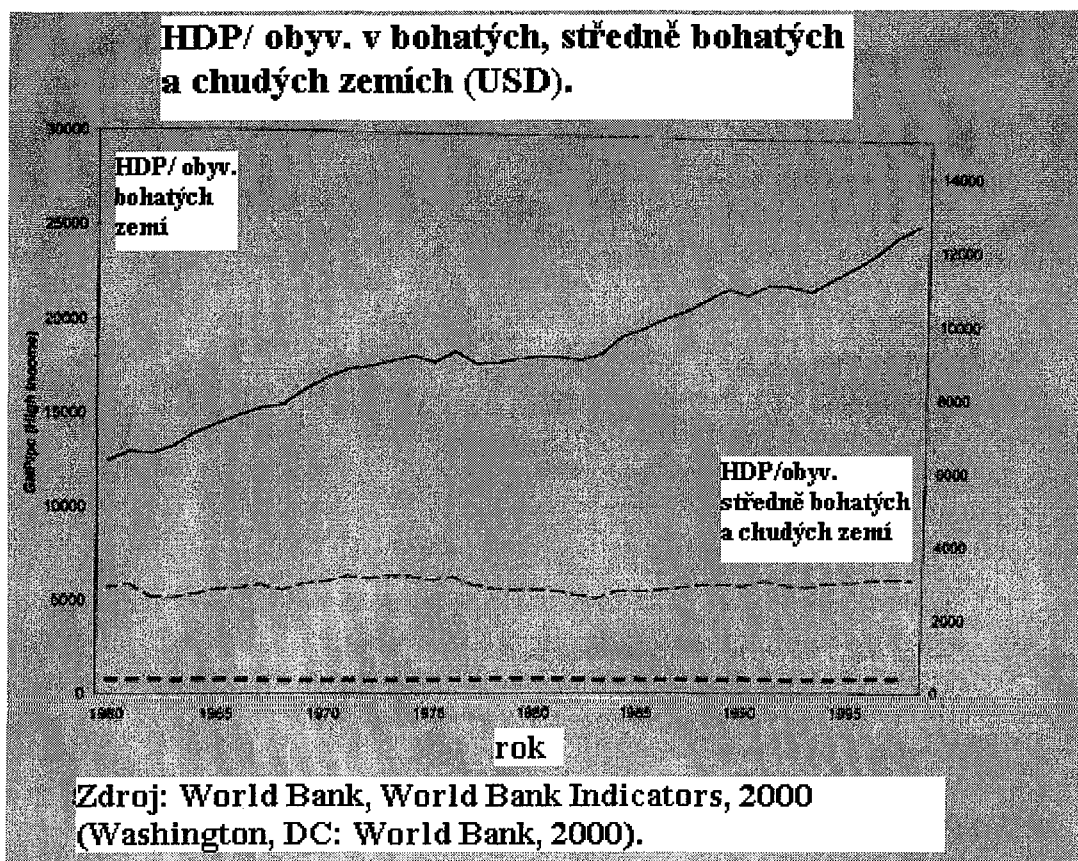
Zdroj: Passé-Smith, 2003: 18

Podle teorií konvergence by měly mít nejvyšší tempa růstu země, které toho mají velmi málo, tedy chudé země. Empirická data za posledních čtyřicet let nás přesvědčují o opaku: Podprůměrná tempa růstu měly chudé a chudší země v Africe a Latinské Americe. Mezi deseti nejpomaleji rostoucími zeměmi světa jich sedm pochází z Afriky (Passé-Smith, 2003: 21). Západní Afrika je také jediným regionem, který za poslední čtyři desetiletí absolvoval absolutní úpadek.

7. 2 Prohlubování nerovností

I díky snižování ekonomického růstu se prohlubují rozdíly v bohatství jednotlivých zemí. Podle Kuznetse je jedním z trendů za posledních 120 let stálé prohlubování rozdílů mezi příjmem na osobu bohatých a chudých zemí. Tento trend byl nicméně až do druhé světové války velmi pozvolný. Teprve poté se začal zrychlovat. Absolutní propast mezi chudými a bohatými zeměmi se do roku 1950 do roku 1975 zdvojnásobila (Kuznets, 2003: 22 - 23). Podle údajů světové banky je propast mezi chudými a bohatými zeměmi v roce 2001 větší než kdykoli předtím. V roce 1965 byl střední HDP vyspělých zemí 1900 USD/osobu, zatímco v chudých to bylo 120. V roce 2001 byl příjem chudých zemí na obyvatele 430, zatímco bohatých zemí 26710 USD za rok²². Podle Wadeho ani jeden z osmi použitých způsobů měření neukazuje, že by docházelo ke snižování globálních nerovností. Sedm z nich hovoří o jejich prohlubování, pouze podle jednoho nedošlo k výraznější změně (Wade, 2003: 36).

²² Z hlediska poměru HDP mezi chudými a vyspělými zeměmi vypadá situace takto: 1900 – 1:13 (Shannun, 1992: 76), v roce 1965 – 1: 15,8, v roce 2001- 1: 62,1. I přesto se ve zprávě světové banky vydané pod titulem *Atacking poverty* tvrdí, že stoupající nerovnosti by „neměly být vnímány jako negativní“.

Globální nerovnost se projevuje i v dalších oblastech. Podle Wallersteina je jedním z podstatných znaků jádra, že jako první zavádí nové inovační vlny. Tento trend můžeme vidět na nárůstu jádra nad periferií na konci 20. a počátku 21. století v informačních technologiích. Jak nám ukazuje následující tabulka, zatímco v Evropě a v severní Americe má přístup k internetu 35,5 resp. 68% obyvatel, v Africe to jsou pouhá 2,7%. Tabulka také ukazuje dynamický růst používání internetu ve východní Asii²³, což není jenom dokladem ekonomického růstu tohoto regionu, ale také skutečností, že informační technologie přestávají být inovační vlnou.

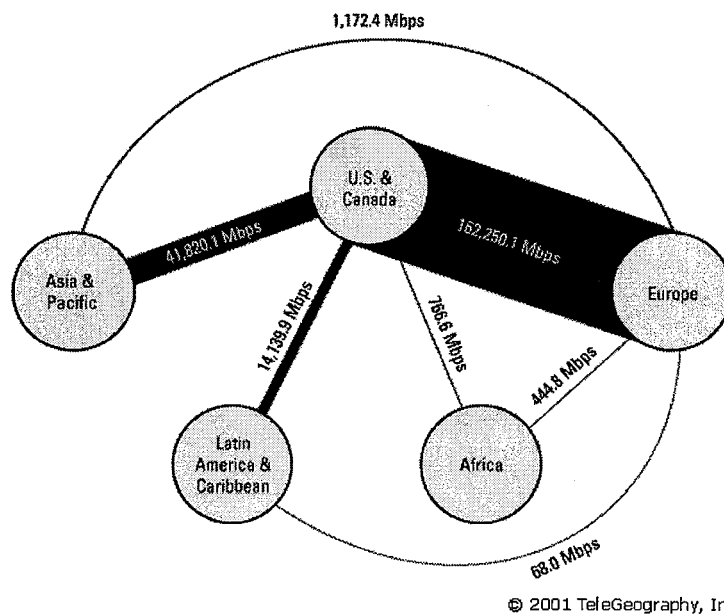
²³ Čína je dnes na druhém místě na světě v absolutních počtech uživatelů internetu. Pochází z ní 10,9% uživatelů internetu, zatímco z USA 20,1% (Internet World Stats).

Tabulka 7. 3. Rozšíření internetu po světě

kontinent	Populace (odhad 2005)	% populace světa	počet uživatelů internetu, nejnovější data	% populace s přístupem k internetu	podíl na připojených k internetu na světě	růst připojení 2000 - 2005
Afrika	896 721 874	14,0 %	23 917 500	2,7 %	2,5 %	429,8 %
Asie	3 622 994 130	56,4 %	332 590 713	9,2 %	34,2 %	191,0 %
Evropa	804 574 696	12,5 %	285 408 118	35,5 %	29,3 %	171,6 %
Střední východ	187 258 006	2,9 %	16 163 500	8,6 %	1,7 %	392,1 %
Severní Amerika	328 387 059	5,1 %	224 103 811	68,2 %	23,0 %	107,3 %
Jižní Amerika, Karibik	546 723 509	8,5 %	72 953 597	13,3 %	7,5 %	303,8 %
Oceánie, Austrálie	33 443 448	0,5 %	17 690 762	52,9 %	1,8 %	132,2 %
Svět	6 420 102 722	100,0 %	972 828 001	15,2 %	100,0 %	169,5 %

Zdroj: <http://www.internetworldstats.com/stats.htm>, 20.3.2006

Globální nerovnosti jsou patrné i na počtech přenášených dat elektronickou poštou: Nejvíce jich je přenášeno v rámci jádra. Mezi USA a Evropou např. v roce 2001 putovalo ročně 364krát více dat než mezi Evropou a Afrikou. Také přenos dat mezi jádrem a semiperiferií, k němuž můžeme započítat část Asie a jižní Ameriku, je velmi malý, i když právě zde můžeme očekávat největší nárůst (obr. 8). Podobně v rámci Evropy jsou vidět rozdíly mezi jádrem a semiperiferií. Největší objemy dat byly vyměněny v trojúhelníku Francie, Británie, Německo (přičemž poslední dosahoval evropského prvenství) a naopak země středovýchodní Evropy zaostávaly. Je sice třeba vzít v potaz nejen pozici země v zóně světového systému, ale také její lidnatost, nicméně např. srovnání ČR s vyspělými státy západní Evropy podobné velikosti jasně ukazuje její semiperiferijní charakter: Švýcarskem prošlo více než desetinásobek dat, Rakouskem pětinasobek nebo Belgií šestinasobek (mapa viz příloha).

Podobně jako nerovnost v informacích existuje ještě vyšší globální nerovnost ve vědě. Ostatně není náhodou, že teorie světového systému vznikla v samotném středu jádra. V minulých dvou či třech stoletích rostly počty vědců i jimi získaných poznatků exponenciální křivkou a 80 – 90 procent vědců, kteří kdy žili, žije v dnešní době. V šedesátých letech se míra vědeckých poznatků dvojnásobila každých 10 – 15 let. Každé zdvojnásobení populace znamená dnes ztrojnásobení populace vědecké. Podle výzkumů z 80. let bylo státem s největším počtem vědeckých pracovníků Východní Německo. Bylo zde asi 1187 vědců na 100 tis. obyvatel. Na druhém místě bylo Československo se 715 vědci/100 tis., v nejvyspělejších zemích se čísla pohybovaly mezi 300 – 600/100 tis. obyv. Podle srovnání vědeckých publikací vedly mezinárodně spojené státy: cca 103 tis. vědeckých publikací, následovaly Velká Británie (25 tis.), Sovětský svaz (24tis.), Západní Německo (16 tis.), Francie (15 tis.), Japonsko (14 tis.) a dále Kanada, Indie, Austrálie a Itálie. Dohromady měly anglosaské země celkem 145 tisíc vědeckých publikací a další státy první desítky 80 tisíc. Zbytek světa produkoval dalších cca 60 tisíc publikací. Tedy přibližně polovinu světové produkce zaujímal anglosaský svět. Společně s Německem a Francií produkují tyto tři jazykové oblasti 2/3 produkce ve všech vědách na celém světě. Tehdejší periferie publikovala jen 6% celosvětové

vědecké produkce. Lepší situace bohužel nepanuje ani v sociologické produkci: 59% všech knih a článků vzniklo v roce 1990 v severní Americe, 28% v západní Evropě, a na periferii a semiperiferii připadalo pouhých 12%. V angličtině vznikalo 79% sociologické produkce, v neevropských jazycích méně než 1% (Cuin, Gresle, 2004: 240).

Podle Wadeho je pět základních důvodů současného růstu nerovností: 1. První je nestejný populační vývoj ve vyspělých a chudých zemích. Chudé země sice také ekonomicky rostou, ale rychleji přibývá jejich populace, takže v důsledku v přepočtu na hlavu upadají. 2. Pád cen zboží ve srovnání s cenami ropy je druhým důvodem, obzvláště pro nejhudší země. 3. Třetím důvodem je past dluhu. Rychle rostoucí středně bohaté země, které se snaží investovat a zkonsumovat více, než může být pokryto jejich vlastním domácím důchodem, mají tendenci se zadlužovat v zahraničí. Půjčují si navíc za podmínek, které jsou výhodné, když je jejich schopnost splácet dobrá, a nevýhodné, když mají se splácením problémy. 4. Čtvrtým důvodem je technologická změna: Většina moderních technologií je objevenána, zkoušena a poprvé masově nasazována v již bohatých zemích (Wade, 2003: 37 – 38). Podle Wallersteina lze tyto důvody shrnout se značným zjednodušením do tří hlavních: Moderní světový systém je z definice nerovný a řada nerovností dneška je pouze reprodukcí nerovností vytvořených v jeho minulosti. Za druhé je to fáze B Kondratěvova cyklu, ve které se začala světová ekonomika po roce 1970 nacházet a konečně je to nemožnost dalšího rozšiřování, která ve světovém systému trvá od počátku 20. století.

7. 3 Nízká mobilita ve světovém systému

Díky velkým globálním nerovnostem existuje také jen velmi omezená mobilita zemí v rámci světového systému. Během let 1960 – 1988 zůstalo 87 ze 114 zemí ve stejné kategorii světové banky, v jaké byly na počátku (bohaté země, středně bohaté, chudé). Deset zemí se přesunulo ze středně bohatých do bohatých a 18 chudých zemí se přesunulo do skupiny středně bohatých. Jednou z málo pozitivních zpráv je, že podíl obyvatel světa žijících v chudých zemích poklesl od roku 1960 z 64% na 60% v roce 1998. Existuje ale pouze pět ze 114 rozvojových

zemí světa, kterým se podařilo v posledních desetiletích snížit náskok vyspělého světa: Bylo to Japonsko, Singapur, Hon-Kong, Irsko a Francouzská Polynésie (Passé-Smith, 2003: 23). Podle Babonse se pouze jedna země - jižní Korea přesunula v minulých desetiletích ze semiperiferie do centra (Babones, 2005: 53).

I v případě, že by chudé země ekonomicky rostly, jejich šance na dohnání vyspělých zemí je velmi malá. Podle Passé Smitha má z nejrychleji rostoucích chudých zemí v případě, že by pokračovalo stejné tempo růstu, jaký měly v letech 1960 až 1998, jen šest – Botswana, Thajsko, Omán, Dominikánská republika, Čína a Malajsie - šanci dohnat v jednadvacátém století bohaté země. Pět dalších zemí by to dokázalo ve 22. století (Passé-Smith, 2003: 26). Jak konstatuje tento autor, pro většinu světa by při současných tempích růstu znamenalo dohánění vyspělého světa stovky a možná tisíce let. Navíc i v době rychlejšího růstu chudých zemí by se absolutní propast dlouhá léta prohlubovala, nežli by se začala zmenšovat.

Na základě zvětšující se polarizace v bohatství v rámci zemí i mezi nimi snižujícího se tempa růstu světové ekonomiky dochází Wallerstein k nevyhnutelnému závěru: V rámci kapitalistické světové ekonomiky je iluzorní představa pozvolného vyrovnávání hospodářské úrovně všech oblastí světa. Dokud bude kapitalistická ekonomika kapitalistickou, musí mít své centrum, periferii a semiperiferii, musí mít své chudé země a své bohaté země, stejně jako musí mít své kapitalisty, své pracující a své nezaměstnané. Je možné dosahovat v omezené míře vzestupné mobility v rámci systému. Existují dokonce i období vývoje světového systému, kdy se zdá, že se rozdíly zmenšují. Obecná tendence je ovšem nezvratná: Kapitalistický světový systém vede k polarizaci, a tedy i k vlastní destrukci.

Píšeme-li o mobilitě ve světovém systému, je třeba se ještě zmínit o tzv. asijských tygrech neboli NIC (nově industrializované země). Jejich vzestup bývá často uváděn jako argument proti teoriím světového systému, které postulují jen omezenou možnost rozvoje (Novak, 1992: 267). Do poloviny 20. století se jednalo o chudé periferní země, ale od padesátých let začaly se dramaticky rozvíjet. Často sice nedosáhly vysokého stupně národního důchodu, ale v mnoha jiných oblastech se začaly podobat západnímu světu: nízká kojenecká úmrtnost, dobrá zdravotní péče, malé procento pracujících v zemědělství, široký přístup ke vzdělání a vysoká

míra gramotnosti. Kromě toho je v těchto zemích jeden z nejnižších stupňů nerovnosti. Podle našeho názoru ale tento argument Wallersteina nevyvrací, neboť země NIC jsou dobrým příkladem jím zmiňované strategie rozvoje pomocí inovace. Na otázku proč došlo k rozvoji Koreje a Tchaj-wanu,²⁴ dodává několik odpovědí Sanderson:

1. Ačkoli se obě tyto země staly počátkem 20. století koloniemi Japonska, japonský kolonialismus byl jiného druhu než evropský: Japonci zde budovali průmysl a rozsáhlou infrastrukturu určenou k dopravě surovin a zboží a koncentrovali se zde především na těžký průmysl jako je zpracování přírodních surovin, výroba oceli, chemický průmysl a stavba hydroelektráren, což bylo opakem evropského kolonialismu. To vše vytvořilo důležitou technologickou a ekonomickou základnu, kterou bylo možno dále rozvíjet. Jak říká Bruce Cunnings, na konci druhé světové války měla Korea nejlepší průmyslovou infrastrukturu ze třetího světa.

2. Jak Korea, tak Tchaj-wan zahájily největší pozemkové reformy, jaké byly podniknuty ve třetím světě. Kuomintang, jenž se stáhl na Tchaj-wan po své porážce čínskými komunisty, zde provedl přerozdělení půdy velice rovnostářským způsobem.

3. Tchaj-wan a Korea velmi profitovaly z geopolitické světové situace na konci čtyřicátých let a počátku let padesátých. Čína se právě rozhodla pro socialismus a Spojené státy se velice obávaly jeho rozšíření, jež by mohlo pohltnout další oblasti Asie. Proto poskytly Koreji a Tchaj-wanu masivní pomoc, aby zde nedošlo k socialistické revoluci. Fungující ekonomika měla zabránit převzetí moci komunisty. Bylo to něco podobného jako v případě Západního Německa a jeho masivně podporovaného rozvoje.²⁵

4. Je nutné rozumět rozvoji těchto zemí i v dalším historickém kontextu

²⁴ Podle vlastních slov se zaměřuje především na Jižní Koreu a Tchaj-wan, neboť Hongkong a Singapur nejsou zeměmi, ale jen městskými státy, na něž musí být uplatňována zcela jiná měřítko.

²⁵ Je pravděpodobné, že kdyby se Československu podařilo zůstat koncem 40. let dvacátého století politicky nezávislé, např. v postavení Jugoslávie, přineslo by mu to taktéž velký ekonomický profit. Možná to byla skutečná šance, jak se dostat ze staleté pasti semiperiferie do centra. To, že se v českých zemích realizovala strategie vzestupu „spolehnout se na vlastní síly“, bylo záležitostí jak domácího, tak zahraničního rozhodnutí.

tohoto období: Tyto společnosti se začaly rozvíjet během zlatých třiceti let poválečného kapitalismu.

5. Konečně obě země přistoupily na budování japonského modelu silného státu a tento stát přebral aktivní roli v kapitálových investicích. Sanderson zde polemizuje s obvyklým tvrzením liberálů, kteří dávají asijské tygry za příklad zemí volného trhu (Sanderson, 1995: 98).

Sice se často prohlašuje, že Korea a Tchaj-wan představují modely cesty pro další země třetího světa, ale toto je velice sporné. Rozvoj těchto zemí je podle Sandersona historicky jedinečným a v této formě neopakovatelným. Kromě toho je zřejmé, že oba tyto státy jsou dosud velice vzdáleny dosažení úrovně kapitalistického jádra. Ve skutečnosti se jedná (pouze) o prosperující semiperiferní země a jejich růst se v posledních letech zpomalil. Navíc asijská krize z r. 1997 ukázala jejich křehkou pozici ve světové ekonomice.

Podle Sandersona také Severní Korea byla jednou z neúspěšnějších zemí třetího světa, jež sledovaly socialistickou cestu vývoje. Ačkoli je její HDP značně nižší než HDP Jižní Koreje a Tchaj-wanu, je podstatně vyšší než HDP většiny jiných socialistických zemí třetího světa.²⁶ Úspěch Jižní Koreje a Tchaj-wanu je však spojen s japonským koloniálním dědictvím. A navíc Severní Korea nemohla nikdy profitovat z pomoci Spojených států, zatímco její existence byla do značné míry důvodem poskytnutí americké pomoci Jižní Koreji.

7. 4 Úpadek USA

Konec dvacátého století přináší podle Wallersteina také neodvratný úpadek USA jako hegemonu světového systému. Svou knihu, která vyšla v roce 2005 také v češtině, dokonce nazval Úpadek americké moci. Wallerstein nazývá USA po roce 1945 hegemonem světového systému, jehož moc se opírala o tři sloupy: 1. Evropu rekonstruovanou Marshallovým plánem²⁷. 2. Latinskou Ameriku, ke které ztratila

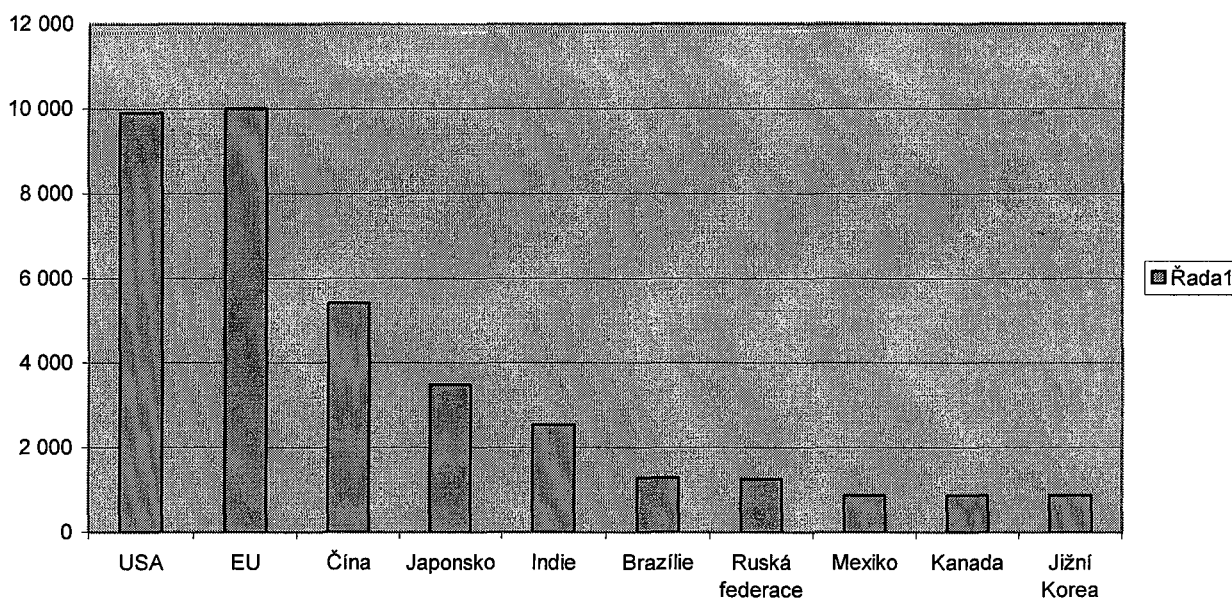
²⁶ Často zmiňované zprávy o hladomoru v Severní Koreji bývají dokonce záměrně rozšiřovány jejími představiteli, aby země získala humanitární dávky OSN.

²⁷ Podle Wallersteina Sovětský svaz učinil osudovou chybu, že se rozhodl nevstupovat do Marshalova plánu a zabránit i svým východoevropským spojencům na účasti v něm. Pokud by tak neučinil, náklady Marshalova plánu by neúměrně vzrostly a americký kongres by jej nikdy

Evropa zmítaná válkami vazby. 3. Východní Asii, odkud se také vytratil především britský vliv (1979: 31). Ideologické zdůvodnění hegemonie spočívalo především v obraně svobodného světa před komunizmem. Od počátku 60. let dochází především v souvislosti s válkou ve Vietnamu a ekonomickým vzestupem východní Asie a Sovětského svazu k úpadku hegemoniálního postavení USA.

Tento úpadek je podle Wallersteina nejzřejmější v ekonomice. Podíl USA na světové produkci poklesl za posledních padesát let z 50 na 20 % a bude klesat i nadále. Následující graf nám ukazuje HDP USA a dalších významných států roce 2004. Je možné, že skutečný podíl Číny je ještě vyšší, neboť má oproti ostatním vyspělým zemím nejvíce lidské práce nevyjádřené v penězích (obr. 9).

HDP velmocí v miliardách USD 2004

Zdroj: World Bank, 2004

Bergsen, Fernandez a Sahoo zkoumali padesát největších průmyslových firem v roce 1956 a v roce 1980. Zjistili, že ve Spojených státech sídlilo v roce 1965 dvaatřicet těchto firem, ale v roce 1980 to bylo už jen třináct. Firmy

neschválil. Tak by neputovaly na obnovu západní Evropy miliardy dolarů a to by celkově ulehčilo pozici sovětského bloku, ba možná by i umožnilo jeho další expanzi do západní Evropy.

přesídlily především do západní Evropy a Japonska. USA jsou stále ještě úspěšné v prosazování tzv. měkké síly: především ve filmovém a hudebním průmyslu a vzestupu angličtiny jako globálního jazyka. USA nyní ovládají 80 % evropského filmového trhu, zatímco evropské země jen 2 % (!) amerického filmového trhu. (Barber 1992: 102) Proti čtyřem stům padesáti hollywoodským filmům ročně se může z evropských zemí snad postavit snad jedině Francie se sto padesáti filmy. Česká republika v 90. letech 20. stol. natáčela okolo patnácti až devatenácti filmů ročně (Halada 1997: 55). V roce 1995 a 1996 bylo devět z deseti nejnavštěvovanějších filmů v ČR amerických. Zatímco v roce 1972 pocházela v Německé spolkové republice třetina zde vysílaných zahraničních filmů z USA, dnes jsou to již dvě třetiny. Také v Indii v roce 1991 bylo 78 ze 124 dovezených filmů amerických. Podobným nástrojem měkké síly je hudební průmysl, kde je prakticky v celém světě prosazována stejná pop music tvořená z 95 % anglickými texty.

Podle Wallersteina je vojenský rozměr hegemonie USA ještě citelnější. Tato země vydává na zbrojení více než deset dalších největších vojenských velmocí dohromady a její válečný rozpočet je čtyřikrát větší než vojenský rozpočet druhé největší vojenské velmoci – Číny (World Population 2004:12). Americký vojenský rozpočet činí 47% vojenských výdajů světa, ačkoli tvoří obyvatelé USA jen 5% světové populace (World Bank, 2005). Navíc americké výdaje na zbrojení rostou od roku 2001, ačkoli v letech 1988 – 2000 docházelo k jejich poklesu. Pokud ovšem zbývá hegemonovi pouze vojenský a nikoli již ekonomický rozměr jeho moci, zmenšuje to jeho možnosti jak jednat na poli mezinárodní politiky jako hegemon. Je tak větší pravděpodobnost, že bude mít sklon používat vojenskou sílu více než v minulosti. Použití vojenské síly ovšem hrozí zavést hegemonu do nejrůznějších pastí a ještě urychlit jeho úpadek. Příkladem je podle Wallersteina současná politika tzv. jestřábů v Bílém domě.

Podle Chase-Dunna však stále ještě existuje možnost, že USA svou pozici udrží i pro následující desetiletí. USA byly ve 20. století úspěšné v zachycení pěti inovačních vln: bavlny a textilu, železničního průmyslu, masového obchodu a informací (Chase-Dunn, 2002:9) a tato poslední vlna ještě nedosáhla svého maxima. Podle jeho názoru jde především o to, zda se prosadí v nové inovační vlně

v průmyslu – v biotechnologii. Důkazem úspěchů USA v zachycování současných technologických vln je skutečnost, že podíl USA na světovém HDP klesal jen do roku 1992 a od té doby stagnuje či mírně narůstá.

7. 5 Nárůst moci nadnárodních korporací

Poslední tendencí je nárůst moci nadnárodních korporací. Podle některých názorů je možné, že se dočkáme světa, kde státy budou hrát velmi marginální - pokud vůbec nějakou - roli. V takovém světě volně se pohybujících globálních korporací ztrácí koncept jádro - semiperiferie - periferie svůj smysl. Korporace budou investovat tam, kde je pracovní síla nejlevnější, a budou se velmi rychle přesouvat z jednoho konce světa na druhý. Taktéž neexistují jednotlivé národní kapitalistické třídy ale jakási globální oligarchie (E. Bondy) či transnacionální kapitalistická třída (L. Sklair), globální turisté (Z. Bauman), nebo impérium a multituda (Hardt a Negri).

Posledně jmenovaní autoři se snaží ve svých pracích spojovat marxismus s postmoderními a poststrukturalistickými přístupy. Přestože jejich práci nelze zařadit do teorií světového systému, pokládáme za vhodné blíže ji zmínit především z důvodu její naprosté neznámosti v českém prostředí, a za druhé z důvodu, že krátce po svém vydání dosáhla velké popularity v hnutí proti neoliberalní globalizaci, ke kterému se obrací také Wallerstein a jeho příznivci.

Podle Hardta a Negriho (2000, 2004) jsou pojmy jako jádro, periferie a semiperiferie velmi irelevantní, neboť žijeme ve světě nezřetelných hranic. Je to především Foucaultův koncept disciplinující společnosti a biomoci a Deluzeho koncept kontrolující společnosti, co charakterizuje dnešní sociální realitu. Svou knihou *Impérium* usilují o vytvoření teorie, která by definovala novou formu suverenity v globalizovaném světě. Jejich myšlení se pohybuje kolem dvou dichotomií: Imanence / transcendence a multituda / impérium. Pojmem multituda rozumí hnutí vyzývající globální kapitalismus, pojmem Impérium rozumí v zásadě globální a postmoderní kapitalismus. K tomu později přidávají další dichotomie, které tvoří základní jednotky jejich analýzy: Multituda - lidé, disciplinující moc - biomoc, národní stát – impérium.

Velmi explicitní kritiku Hardtova a Negriho myšlení z pozic teorie světového systému nalezneme u jednoho z jeho předních teoretiků Samira Amina. Hardtovo a Negriho pojetí historie je podle něj vysoce eurocentrické, zdá se, že relevantní dějiny začaly římskou říší a šly přes středověk a renesanci, zatímco neevropský svět jen pasivně přihlížel. Podle jeho názoru jde Hardtovi a Negrimu pouze o to, jak propašovat do marxizmu liberální obsahy. Tvrdí, že nikoli třídy, ale jedinec je dnes subjektem dějin a svou multitudu definují jako „totalitu produktivních a tvořivých subjektivit“. Proč třídy zanikají ale vysvětlují celkem vágně přechodem ke kognitivnímu kapitalizmu spojeným s „imaterializací produkce“, deteritorializací a „společností sítí“. Z toho se podle jeho názoru odvíjí i naivita dalších opatření navrhovaných Hardtem a Negrim, opakujících Gramsciho volání po kulturní hegemonii a v ekonomice zavádění koncepce tzv. základního garantovaného příjmu, který ovšem podle Amina neruší podstatu kapitalistických výrobních vztahů (Amin, 2005).

Pro Wallersteina bylo na počátku jeho bádání jednou z jeho ambicí nahradit stát jako základní jednotku tradiční marxistické analýzy jiným konceptem – globálním prostorem rozděleným na jednotlivé zóny. Přesto ovšem zcela stát jako nižší jednotku své analýzy nezavrhl a je přesvědčen, že má smysl dosud. Státy jsou hráči hegemoniálního cyklu, státy soupeří ve vodách světové ekonomiky, jsou to státy, kdo se pokouší o vzestup v rámci jednotlivých zón světového systému. Jistěže v jejich rámci mohou být různě rozvinutá území, co je základem fungování světového systému je ovšem politika státu a s ním spojená buržoazie. Právě kapitalismus potřebuje podle jeho názoru státní systém pro své přežití. V zájmu korporací není zničit stát, ale naopak jej udržovat v dobré kondici. Přílišné oslabení státu by bylo i oslabením kapitalizmu. Jak píše, vztah mezi státy a firmami je klíčový pro porozumění fungování kapitalistické světové ekonomiky (Wallerstein, 2004: 46). I přes odmítání státu v neoliberalní ideologii je to podle Wallersteina právě moderní stát, díky kterému kapitalismus přežívá. Zánik tohoto státu by byl i zánikem kapitalizmu tak, jak jej známe. Představa budoucího světa ovládaného pouze korporacemi je proto podle jeho názoru vzdálená realitě.

Stát plní řadu funkcí, kterými udržuje existenci světového systému: Je to

ochrana soukromého vlastnictví, realizace určitých zakázek, na kterých by žádný podnikatel neměl dostatečný zájem, ochrana domácích podnikatelů, ochrana podnikatelů před monopoly a naopak zavádění monopolů v případech jiných, ochrana domácích podniků při jejich působení v zahraničí. Část nákladů spojených s výrobou přebírá stát na vlastní bedra: Náprava ekologických katastrof, vychovávání kvalifikované pracovní síly, vytváření komunikací používaných firmami atd. (Wallerstein 2004: 45 - 49). Stát pomáhá udržovat struktury světového systému vytvářením hranic. V případě absolutně otevřených hranic by docházelo především k obrovské migraci z periferie do centra a tím i k pozvolnému snižování globálních rozdílů. Stát centra svou kontrolou hranic tomuto trendu brání a svou selektivní imigrační politikou zaměřenou na přísun nejlepších mozků ze semiperiferie a preiferie navíc nerovnosti světového systému dále prohlubuje.

Co ovšem Wallerstein příliš nezdůrazňuje - na rozdíl od některých svých následovníků - je nepopiratelný fakt nárůstu moci korporací. V dnešním světě tvoří sto největších ekonomik pouze 49 států a 51 korporací (Kentor, 2005: 264). V roce 1983 vytvořilo 500 největších korporací 15% světového produktu. V roce 1998 to už bylo 28%. Sto největších korporací vytvářelo v roce 1912 4% světové produkce, v roce 1967 7%, v roce 1971 9% a na této úrovni se udržel tento podíl až do dnešní doby. Zde se tedy, že nerostou ty největší korporace, ale především jakási druhá liga světových korporací - prvních 500 (tamtéž, 2005: 269). Druhé zjištění je, že se oslabuje moc Spojených států jako sídla korporací (v roce 1962 mělo své sídlo 83% z nich v USA), a místo nich nastupují další státy centra - především Německo, Švýcarsko a Japonsko (v roce 1998 mělo své sídlo v těchto zemích 55% korporací). Jestliže v roce 1971 dominovaly americké korporace dalším zemím jádra, dnes je situace v rámci jádra daleko vyváženější: Americké korporace mají početní převahu nad francouzskými, nizozemskými a britskými působícími v USA. Naopak japonské, německé a švýcarské korporace v USA mají početní převahu nad americkými v těchto zemích (tamtéž, 2005: 281). To však nemusí nutně znamenat, že roste síla těchto zemí. Vždyť ve stejném období zažívalo Japonsko i Německo hospodářskou recesi. Naopak to může znamenat, že vazby mezi státem a korporacemi jsou stále volnější a začíná být jedno, ve které zemi jádra sídlí. Tomu

odpovídá i třetí zjištění: Ani do roku 1998 si žádná z korporací ne zvolila za své sídlo nějakou zemi periferie či semiperiferie, a to i včetně Číny. Tento fakt je také argumentem, proč má dosud hierarchické pojetí moderního světového systému svou platnost.

Zdá se tedy, že je možné hovořit o jistém nárůstu moci korporací, ovšem státy jsou dosud klíčovými hráči globální ekonomiky. Jsou to státy, kdo stále kontroluje nejen soudní a zákonodárnou, ale také především vojenskou moc. Zdá se, že nadále nemá v analýze světového systému velký význam hovořit o amerických, německých nebo švýcarských korporacích, ale je třeba vnímat je jako korporace zemí jádra. Většina korporací patří zemím jádra, mají zde svá sídla a jejich management tvoří také většinou občané těchto zemí.

7.6 Globalizace a světový systém

Wallerstein a většina dalších autorů teorií světového systému odmítá pokládat fázi vývoje světa po roce 1989, označovanou nejčastěji jako globalizace, za něco kvalitativně nového. Podle jejich názoru stále trvá poslední stadium vývoje kapitalistického světového systému, které začalo rokem 1914. Pojem globalizace je teoretiky světového systému odmítán ještě z jednoho důvodu: Globalizace navozuje představu propojeného světa. Koncept světového systému navozuje představu sice propojeného, zároveň ovšem hierarchického světa. Populární koncepty globalizace hovoří o kulturní výměně, ekonomické propojenosti, méně ovšem hovoří o rostoucí polarizaci a hierarchiích.

Kromě pojmu globalizace existují i další pokusy pojmenovat současné změny: nová dělba práce, flexibilní akumulace, postfordismus, dezorganizovaný kapitalismus, globální kapitalismus, turbokapitalismus nebo nový světový řád. Autoři těchto pojmů však podle Wallersteina popisují patrně jen intenzifikaci stávajících struktur spíše než posun k něčemu kvalitativně novému. Podle něj byly tyto trendy popisovány již v polovině 19. století: „Prastará národní odvětví byla zničena a jsou denně dále ničena. Jsou vytlačována novými průmyslovými odvětvími, jejichž zavedení se stává pro všechny civilizované národy životní otázkou, takovými odvětvími, které už nezpracovávají domácí suroviny, nýbrž

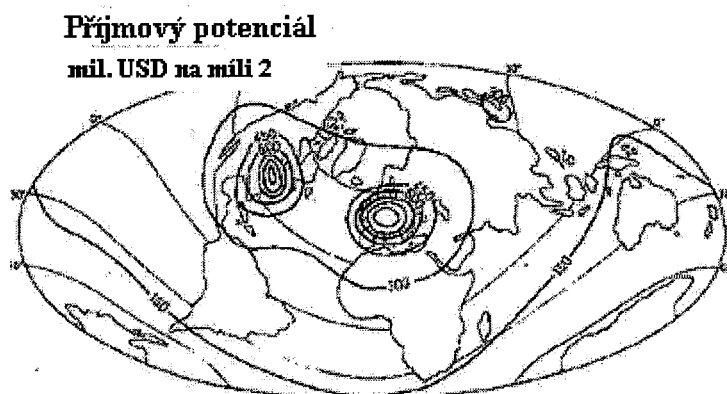
suroviny svážené z nejdlejších končin zeměkoule, a jejich tovární výroby se spotřebovávají nejen ve vlastní zemi, nýbrž zároveň ve všech světadílech. Místo starých potřeb uspokojovaných výrobky vlastní země vznikají nové potřeby, k jejichž uspokojení je třeba výrobků nejbližších zemí a podnebních pásem. Místo staré místní a národní soběstačnosti a uzavřenosti nastupuje všestranný styk a všestranná závislost národů na sobě navzájem“ (Marx, Engels 1848: 9).

Ani Wallerstein nepopírá dynamiku soudobých procesů, především ve srovnání s jejich mírou v minulosti. Gero Jener např. uvádí, že od roku 1990 do roku 1999 zažilo světové hospodářství stejný růst jako od počátku lidské existence do roku 1900. Podle Jenera jen od roku 1990 do roku 1999 stoupla světová produkce zboží a služeb z pěti na devětadvacet miliard dolarů. Jestliže dnes se světové hospodářství zdvojnásobuje během patnácti let, od roku 1750 potřebovalo na své zdvojnásobení sto patnáct let (Jenner 1994: 11).

Podle teorií světového systému to však nejsou hrubá čísla, která rozhodují. Hlavní je podstata trendů, a ta se podle Wallersteina od roku 1913 nezměnila. Pokud chceme podle Chase-Dunna měřit empiricky míru globalizace, pak asi nejlepším nástrojem je zkoumat podíl mezinárodního obchodu na velikosti globální ekonomiky. Dostupná data nám ukáží, že tento podíl je sice od 70. let největší v dějinách (v roce 1992 tvořil okolo 22 %), ale nestoupá rozhodně rovnoměrně a před tímto datem dosáhl svého vrcholu okolo roku 1880 (15 %). Jeho nejnižší míra byla přirozeně v době vrcholení druhé světové války (Chase-Dunn 2003: 8).

8. Struktura dnešního světového systému

Ačkoli byl svět v letech 1945 – 1989 rozdělen na kapitalistický blok vedený USA a socialistický blok vedený SSSR a nazýván světem bipolárním, přísluší mu toto označení pouze z hlediska vojenských systémů. Z hlediska struktury ekonomiky měl svět v této době rovněž dva póly, tvořily je však USA a západní Evropa. Ekonomická váha socialistického bloku nebyla nikdy v konkurenci s těmito obry příliš významná, jak lze vidět i na následující mapě (obr. 10):

Zdroj: Bähr, 1997: 131

Navíc není jisté, zda lze hovořit o existenci dvou světových ekonomických soustav. Sovětský blok byl natolik integrován do kapitalistické světové ekonomiky, že jsme na rozpacích, zda pro něj lze používat název socialistický. Podle Wallersteina byla tato rovnováha výhodná pro obě supervelmoci a její zánik byl geopolitickou katastrofou nejen pro Sovětský svaz, ale také pro USA, neboť „zničil jedinou ideologickou zbraň, kterou USA mohly zabraňovat EU a Japonsku prosazovat vlastní zájmy“ (1993: 4). Wallersteinova teze o příslušnosti sovětského bloku do kapitalistického světového systému bývá pokládána za inspirovanou učením Mao-Ce Tunga o třech světech, kdy sovětský svaz i USA patřily do světa prvního. To, že sovětský blok koncem 80. let zanikl, nebylo podle Gundera Franka kvůli jeho vnitřním problémům, ale kvůli povaze světového systému, jehož byl vždy součástí (Gunder Frank 1994). Polarizující tlaky světového systému, které byly slabší v poválečném období, zesílily v 70. letech a jejich výsledkem byl úpadek sovětského bloku a, jak si ukážeme později, i dalších regionů. Ekonomický

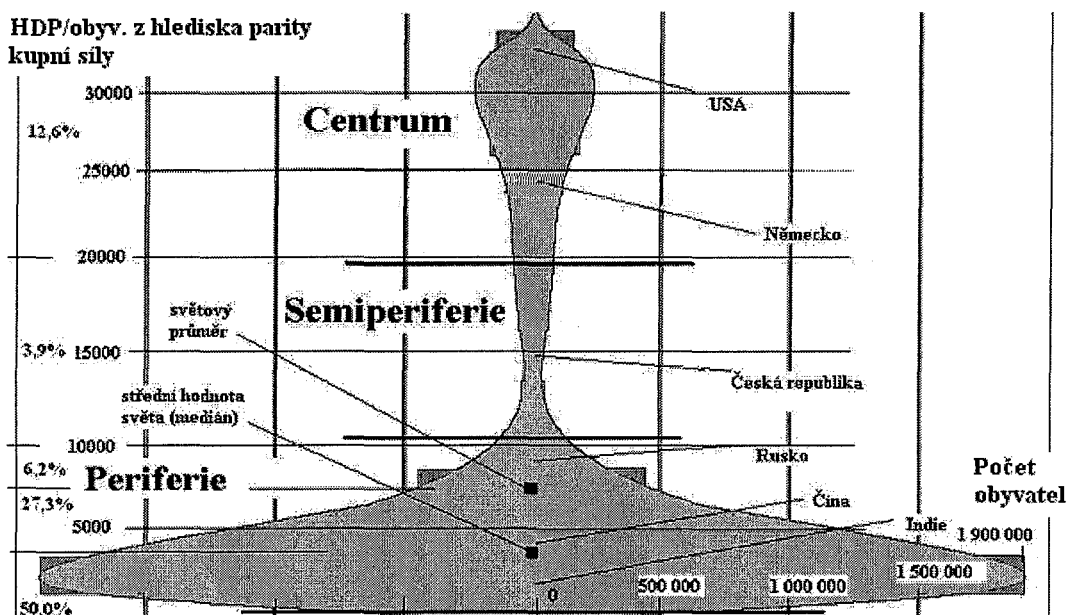
úpadek byl pak ve východní Evropě následován pádem politických režimů.

Dnes je jádro světového systému tvořeno vedoucími kapitalistickými zeměmi západní Evropy, Severní Ameriky, Austrálie a Japonska, mezi nimiž představují USA, Japonsko a Německo vedoucí ekonomické síly. K semiperiferii náleží středovýchodní Evropa a Rusko, některé země Latinské Ameriky a východní Asie. Periferie je tvořena zbytkem světa. Wallerstein dokonce ve své poslední práci zařadil do semiperiferie také Indii (Wallerstein, 2004: 30). Logice teorie světového systému by ovšem spíše odpovídalo, že některé regiony Indie podobně jako Číny patří do semiperiferie a některá města dokonce i do jádra světového systému. Jestliže můžeme doložit, že z hlediska globální sociální struktury došlo ve druhé polovině 20. století ke vzestupné mobilitě části obyvatel východní Asie a tento vzestup pokračuje i nadále, v případě východní Evropy a Latinské Ameriky byla vzestupná mobilita pouze dočasná a později byla vystřídána opět úpadkem. Pokles Latinské Ameriky a východní Evropy v 80. a 90. letech znamenal především oslabení globální střední třídy a další vyostření globální polarizace.

Podle Wallersteina sociologové západních společností ve druhé polovině 20. století hovoří o společnostech středních tříd. Tvrdí, že zaniká dělnictvo a společnosti se stále více homogenizují. Nepotvrdila se prý Marxova domněnka o nevyhnutelné sociální polarizaci v kapitalismu. To jistě platí pro západní společnosti třiceti zlatých let po druhé světové válce, ale od 70. let je tento trend vystřídán stagnací v sociálních nerovnostech. Od osmdesátých let však v řadě zemí, především v USA a Velké Británii, nerovnosti opět narůstají. V roce 2005 se míra majetkové a příjmové nerovnosti v USA vrátila ke stejným hodnotám, jaké existovaly na konci třicátých let (Pikkety, Saez 2003). Podle Wallersteina je ale již vstupní úvaha chybná: Dnešní světová ekonomika je natolik provázaná, že z hlediska analýzy kapitalismu nemůžeme hovořit o americké, německé nebo české společnosti, ale pouze o globální společnosti. A pro globální společnost stále platí Marxův zákon fungování kapitalismu, že chudí jsou stále chudší a bohatí stále bohatší.

Soudobá světová společnost má slabé „střední třídy“, tj. semiperiferní země, a není zde příliš naděje na vstup nových zemí do této kategorie. V pásmu mezi 10 a

20 tisíce dolarů ročních příjmů na obyvatele žije pouhých 3,9 % obyvatel světa (včetně občanů ČR), zatímco v pásmu nad 20 tisíc USD 12,6 % a v pásmu do 10 tisíc USD celých 83,5 % obyvatel planety. Následující graf představuje model sociální struktury současného světa. Do tohoto modelu nebylo bohužel možné započítat nerovnosti v rámci jednotlivých zemí. Vycházíme-li ovšem ze skutečnosti, že čím chudší je země, tím je nerovnější, (jak nám ukazuje příloha na konci textu), výsledný obrázek sociální struktury světa by byl ještě poněkud nerovnější. Celý model by navíc měl nahoře končit jakousi anténou, ve které by se nacházeli skuteční bohatí tohoto světa (obr. 11).

zdroj: vlastní, zpracováno na základě dat z Weltentwicklungbericht, 2004

Dolní pásmo navíc stále narůstá díky populační explozi. Dostat se přes hranici středního pásma je pro většinu zemí světa neproveditelným úkolem. Gravitační síly světového systému táhnou podle Wallersteina mnohé na periferii a jen málo zemím je umožněno vyšplhat se do semiperiferie či do jádra. Pokud ekonomové Světové banky extrapolují ekonomický růst zemí a hovoří o konvergenci, jedná se o konvergenci ve skutečně dlouhodobém horizontu. Např. v jejich prognózách má Indie v případě, že by udržela současný ekonomický růst, dohnat první svět za 175 let. Pokud vezmeme v úvahu předpokládaný pokles tempa

růstu při dosažení vyšší úrovně ekonomiky, je zřejmé, nakolik je iluzorní představa konvergence současného světa.

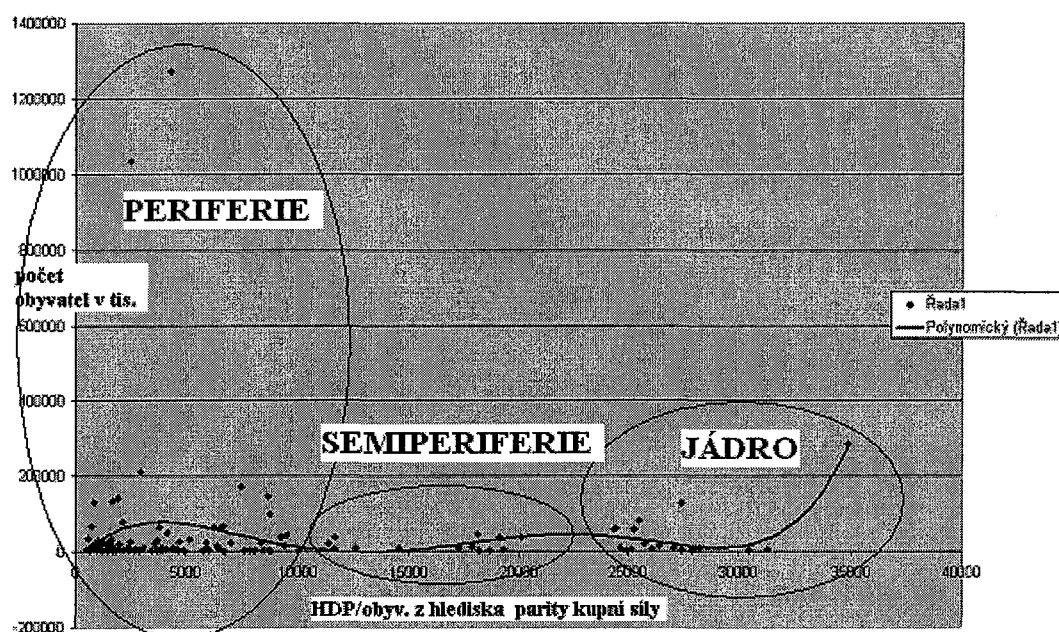
O tom, které dnešní státy patří do jádra, semiperiferie a periferie, se nicméně vedou mezi teoretiky světového systému dlouhé diskuse. Podle Wallersteina patřily v roce 1979 mezi státy semiperiferie tyto země: Ekonomicky silné země Latinské Ameriky - Brazílie, Mexiko, Argentina, Venezuela, Chile a Kuba; Jižní Evropa - Portugalsko, Španělsko, Itálie, a Řecko; Východní Evropa; Norsko a Finsko; řada arabských států – Alžírsko, Egypt, Saudská Arábie a Izrael. V Asii náleží do periferie Turecko, Irán, Indie, Indonésie, Čína, Korea a Vietnam. V Africe náleží do semiperiferie minimálně Nigérie a Zair a součástí periferie jsou také státy „bílého Commonwealthu“ Kanada, Austrálie, jižní Afrika a patrně i Nový Zéland (1979: 100). Podle tohoto přístupu by se v periférii nacházela asi polovina světové populace a patřily by do ní tak rozdílně vyspělé země jako Norsko a Zair. Řada autorů s tímto přístupem nesouhlasila a pokusili se o alternativní zařazení. Např. Arrighi a Drangel píší: „Seznam obsahuje všechny státy, které, jak se zdá, zabírají střední pozici ve světové ekonomice díky svému příjmu nebo díky své moci v mezistátním systému. Spojitost mezi těmito pozicemi a strukturou světové ekonomiky obsahující koncept semiperiferie se zcela ztrácí, tento seznam by mohl být napsán bez jakéhokoli odkazu ke konceptu semiperiferie“ (1986: 14). Podle těchto autorů je třeba zdůraznit, že každá národní ekonomika v sobě obsahuje činnosti periferijního a jádrového rázu. Země by mohly být hypoteticky seřazeny podle proporce mezi těmito dvěma aktivitami. Hranice mezi centrem, semiperiferií a periferií by doporučovali vést následujícím způsobem: hranice jádra by ležela tam, kde procento jádrových aktivit klesne natolik, že země má jen velmi malou nebo žádnou moc zvyšovat podíl jádrových aktivit. Hranice periferie by ležela tam, kde je podíl jádrových aktivit tak nízký, že tyto země už nemají ani žádnou moc zabraňovat jejich dalšímu snižování ve své ekonomice. Podle Chase-Dunna a Halla ale není možné redukovat rozdělení na jednotlivé zóny světového systému pouze na ekonomické ukazatele. To, do jaké zóny který stát náleží, je ovlivněno také jejich mocí a schopností způsobit změnu (Babones, 2005: 34).

Podle Babonese existují tři možnosti, jak provádět analýzu, do jaké zóny

světového systému patří jednotlivé státy. Jednou možností je síťová analýza, druhou tradice kontinua a třetí tradice příjmu. V síťové analýze jsou jednotlivé státy váženy pomocí různých kritérií, např. míra obchodu, počty dohod, doprava, vojenská síla, váha v mezinárodní politice. Podle zvolených kritérií a váhy jim přiřazované se však výsledky u jednotlivých autorů velmi liší. Podle jedné analýzy byla dokonce jádrem Čína a periferií Norsko a Irsko (Babones, 2005: 37). Tradice kontinua nevytváří oddělené bloky, ale spíše žebříček jednotlivých zemí, v nichž se různou měrou mísí prvky jádra a periferie. Problémem je, že tento přístup poněkud přehlíží koncept semiperiferie, která se zde scvrká na kategorii těch, co leží uprostřed, ale nedělí je žádné zřetelné hranice. Metodologie založená na analýze příjmu vychází z úvahy, že pozice jádra, periferie a semiperiferie se musí odrazit na výši domácího důchodu nad obyvatele. O tuto cestu se pokoušeli Arighi a Drangel (1986) a Babones (2005).

Podle Arrighiho názoru patřily v roce 1986 do jádra světového systému USA, západní Evropa, Kanada, Austrálie a Japonsko. Semiperiferie obsahovala Mexiko, země Latinské Ameriky, postkomunistické státy, Španělsko, Portugalsko, severní Afriku, nově industrializované státy dálného východu, blízký východ a jižní Afriku (Arighi, Drangel, 1986). V roce 2002 byl HDP na obyvatele těchto zemí mezi 2 – 27 tisíci USD. Zbytek světa patřil do periferie. Babones použil model, do kterého bylo možné zapojit rozdělení populace v rámci jednotlivých zemí, nicméně vycházel z rozdělení populace v rámci jednotlivých zemí podle Gausovy křivky a přehlížel tak nerovnost v rámci jednotlivých zemí. Druhým problémem je, že se opíral o nominální HPD a nikoli HDP z hlediska parity kupní síly. Ze své analýzy se ovšem rozhodl vypustit Čínu, která byla podle jeho názoru natolik velkou, že její přesun z jedné kategorie do druhé by celou analýzu jenom zbytečně zkreslil. Svůj model nevytvářel jenom pro současnost, ale pro pětiletá období od roku 1975. Na základě své analýzy našel skutečně tři skupiny zemí z hlediska domácího důchodu: Početnou a homogenní periferii, málo početné a velmi homogenní jádro a relativně početnou, ale málo homogenní semiperiferii. Podle jeho názoru odpovídala hranice mezi jádrem a semiperiferií v roce 2002 HDP 7 499 USD/obyvatele a hranice mezi semiperiferií a jádrem hodnotě 1059 USD/obyv. Do takto definované semiperiferie by spadala celá řada států od Mexika přes Rusko a většinu zemí Latinské Ameriky

až po Čínu, Egypt a Indonésii. Alternativní pojetí semiperiferie jsme našli ještě u B. Milanovice. Na rozdíl od Babonese započítal i nerovnost v rámci jednotlivých zemí pomocí tzv. Giniho indexu a pracuje s reálným a nikoli nominálním HDP. Ve svém pojetí nevychází sice z teorie světového systému (hovoří o třídách světa), přesto je jeho pohled užitečný. Zatímco v Arighiho semiperiferii byl žilo 20% obyvatel planety a v Babonesově semiperiferii asi 34%, Milanovic navrhl následující rozdělení: Vyšší třída světa (jádro) zahrnuje 16% obyvatel, světová střední třída se nachází mezi Brazílií a Itálií a žije v ní jen 8% obyvatel, a 76% obyvatel země žije v zemích, které je možné označit jako chudé (Milanovic, Yitzhaki, 34). Pokud bychom počítali obyvatele bez závislosti na zemích, patřilo by k horní vrstvě světa 11%, ke střední 11% a 78% k dolní vrstvě (tamtéž, 34). Milanovicovo rozdělení je vidět na následujícím schématu (obr. 12).

Z grafu je zřejmé, že lze rozdělit země z hlediska jejich HDP na tři skupiny. Tyto skupiny oddělují relativně prázdná pásma mezi 20 – 24 tis. USD a mezi 12 – 17 tis. dolarů, ve kterých se nacházely pouze dva státy. Jak se zdá, pokud přijmeme za kritérium příslušnosti k jednotlivým zónám světového systému HDP, je Milanovičovo rozdělení metodologicky nejpracovanější a nejvíce se tedy blíží

realitě, přestože on sám nevyhází z tohoto paradigmatu.

9. Světový systém v neevropském světě

Až dosud jsme se zabývali strukturou a dynamikou světového systému převážně z eurocentrického hlediska. Tento přístup je ostatně také vytýkán samotnému Wallersterinovi (např. Abu-Lughod, 1989, Fank, 1998). Ve druhé části disertace budeme detailněji aplikovat teorie světového systému na vývoj a soudobé postavení těch částí planety, které k němu byly připojeny až později. Budou to Latinská Amerika, Čína a Afrika. Mohli bychom uvažovat o přidání dalších podstatných částí světa, např. Indie, Ruska nebo Austrálie, z důvodu omezeného místa jsme se však rozhodli zahrnout pouze výše zmíněné celky. Ty jsou nám dostatečným příkladem různých trajektorií vývoje světového systému: Jižní a severní Amerika jako příklad nejdříve připojeného území, které se stalo jádrem a semiperiferií systému. Čína jako periferijní území připojené v 1. polovině 19. století, která se patrně brzy přesune do semiperiferie, a Afrika jako nejpozději připojené území, které ve své pozici periferie přetrvá i do blízké budoucnosti. Poslední částí této kapitoly bude aplikace teorie světového systému na vývoj českých zemí, tj. území, které se nacházelo na počátku jeho existence na semiperiferii a zde také až do dnešní doby setrvalo.

9. 1 Světový systém a Latinská Amerika

Podle Wallesteina nebyla Amerika začleněna do již existující kapitalistické světové ekonomiky, ale ta právě vznikla díky začlenění Ameriky. Tím chce říci, že to byl především dovoz drahých kovů do Evropy v prvních desetiletích 16. století, co uspíšilo vytvoření moderního světového systému. Latinská Amerika stála na počátku největší imperiální expanze Evropy v jejích dějinách a byla proměněna v první velkou evropskou kolonii. Severní Amerika byla začleněna do světového systému později – až počátkem 16. století, kdy byla kolonizována prvními anglickými, nizozemskými a francouzskými osadníky.

Je velkou otázkou dějin, proč to byla nakonec severní Amerika, která se stala 1) ekonomicky vyspělejší a 2) hegemonem světového systému, zatímco Latinská Amerika skončila v zaostalosti a to i přesto, že byla Evropany objevena a osídlena dříve a nacházely se v ní nepoměrně vyspělejší společnosti než v Americe

Mudijarů a do důsledku zablokování možnosti přechodu od merkantilistického kapitalismu k průmyslovému (tamtéž, 533). Vedle posílení španělského státu byly získané drahé kovy obětovány na nákladné války a tak se přesunuly do rukou evropských bankéřů a britských, nizozemských, francouzských a vlámských obchodníků a podnikatelů. Strategie válek vedených spíše pro prestiž než pro hospodářských vliv a doprovázená hrůzami španělské okupace (např. v případě Nizozemí) byla dlouhodobě neúčinná a vedla nevyhnutelně k porážce. Poté, co Španělsko utrpělo porážky od Británie, Nizozemí a Francie, dostává se rychle do semiperiferijní pozice v Evropě, což má i další důsledky pro jeho americké kolonie.

Španělští *counquaistadoři* s sebou přinesli také instituce vlastní země. Také správa kolonií začala vykazovat centralizované, byrokratické a patrimoniální rysy. Struktura výroby byla nastavena především ve prospěch vnějšího trhu se Španělskem a nikoli trhu vnitřního. Seigniorální privilegia byla demonstrována především ve vztahu k indiánům a černochem se všemi s tím spojenými následky jako pohrdání prací, aristokratické vzory jednání apod.

Na druhou stranu nabyla společnost anglických kolonistů výsledkem dobytí a zničení indiánských společností, ale byla od počátku organizována jako společnost evropských obchodníků a zemědělců, kteří opustili svou vlast v předvečer první buržoazní revoluce. Navíc společnost, kde chyběla evropská zátěž feudalismu. Od počátku se orientovala především na zřizování svého vnitřního obchodu, do Anglie se nedostávaly pouze suroviny, ale již zpracované výrobky. Stát se nesnažil o výlučnou roli v rámci obchodu, pouze stanovoval jeho pravidla. Katolická církev nebyla všemocná a žádná inkvizice zde nebránila rozvoji racionality. Výsledkem byla rostoucí ekonomika a utváření občanské společnosti.

Také hnutí za nezávislost měla odlišnou logiku v obou těchto zemích. Španělské kolonie nevyhlásili svou samostatnost navzdory svým evropským vládcům, ale protože jejich moc jednoduše vymizela. Španělské hnutí za nezávislost bylo ve skutečnosti hnutím konzervativních seignorů proti závislosti na liberální španělské vládě na počátku 19. století. Ani kupci, drobní zemědělci nebo indiáni nehráli v tomto boji za nezávislost významnější roli. Povstání zbídačených obyvatel kolonií na konci 18. a počátkem 19. století byla porážena za spolupráce koruny a

šlechty. Skutečnost, že jihoamerické kolonie vyhlásily svou nezávislost později než USA, je neklamným znakem zaostávání Latinské Ameriky za britskými koloniemi minimálně od poloviny 18. století.

Americké hnutí za nezávislost bylo vedeno odlišnými sociálními skupinami – především obchodníky a intelektuály. USA byly od počátku budovány jako silný stát, ovšem s jasným vymezením občanské společnosti vůči němu. Existence silného státu a ekonomiky umožnila USA teritoriální expanzi. Ekonomika USA dokázala za pouhých sto let (v letech 1800 až 1900) narůst stodvacetsedmkrát! Jestliže ještě v roce 1800 nevyráběly USA ani jedno procento světové produkce, v roce 1900 byly nejvýznamnější hospodářskou velmocí s podílem 23% světové průmyslové výroby. V 19. století došlo během osmdesáti let ke zdvojnásobení jejich území, dále k vytvoření fakticky závislého systému států v Karibiku a střední Americe a následovalo získání politické hegemonie nad celou Latinskou Amerikou po první světové válce. Mocenský vzestup USA korunoval zisk hegemonie ve světovém systému po druhé světové válce (1992: 556).

Obrovský nárůst moci Spojených států začal působit rozkladně a „balkanizačně“ na její sousedy – především Latinskou Ameriku. Pro toto období byly typické krvavé války mezi jednotlivými státy, revoluce a převraty. Latinská Amerika napodobovala i nadále Evropu ve vytváření národních států, zatímco ekonomická podřízenost Evropě byla nahrazena podřízeností Spojeným státům. Wallerstein dodává: „Během dvacátého století zůstala Latinská Amerika zakleta v historických souvislostech zformovaných překrýváním otázek národa, identity a demokracie – těchto otázek, které byly v Evropě samotné řešeny postupně a nikoli najednou“ (1992: 556). V těchto zemích se rozvinula velmi silná levicová hnutí, která se pokoušela po celé dvacáté století uchopit moc aby modernizovala Latinskou Ameriku, vymanila ji ze závislosti na silném sousedovi a nastolila v těchto zemích spravedlivější systémy. Ve světě, kde dominovaly blízké Spojené státy, se jim to nemohlo podařit. Logickým vyústěním v zemích, kde se dostala revoluce k moci, byla buď jejich izolace a následná totalitarizace (Kuba), nebo naopak hospodářské těžkosti, nesplnění nadějí do nich vkládaných a nenásilný návrat k obvyklým režimům (Argentina) případně svržení režimu násilným

způsobem a nastolení diktatur (Chile).

Skidmore a Smith se pokusili definovat základní sociální skupiny, které hrají v Latinské Americe politicky relevantní roli. Hovoří o průmyslních a bankéřích (městská vyšší třída), obchodnících, odbornících a intelektuálech (městská střední), dělnících a nezaměstnaných imigrantech (městská nižší), velkých vlastníků půdy (venkovská vyšší), malých farmářích (venkovská střední) a rolnících (nižší). Důležitou mocenskou skupinou je v Latinské Americe zahraničí (míněny především USA). To je tvořeno dvěma mocenskými skupinami: Zahraničními investory a zahraničními vládami. Poslední skupinou jsou státní instituce. Podle Smithe a Skidmora zde hrají největší úlohu státní byrokracie (včetně armády) a církve (2001: 400).

Aby mohla každá vláda s úspěchem spravovat některou latinskoamerickou zemi, musí se opírat nikoli o jednu, ale o více těchto skupin. Podle Skidmora a Smithe lze rozlišovat jednotlivé typy vlády v Latinské Americe nejlépe právě podle typů koalic, o něž se opírají. Nejčastějším modelem pravicové vlády byla až do současnosti koalice složená ze státu – církve - státní byrokracie, průmyslníků a vlastníků půdy, která se opírala o podporu zahraničí a snaží se proto profilovat co možná nejvíc kosmopolitně a otevřeně světu. O takové koalici lze hovořit v případě Argentiny před nástupem Peróna v roce 1943, a po odchodu Peróna v letech 1966 – 72 a 1976 – 1983. Typickým příkladem této koalice je Chile za vlády Pinocheta 1973 – 1990, v Peru před nástupem Velasca v roce 1968 nebo vojenské režimy v Brazílii v letech 1964 – 1985. Naopak levicové vlády se pokouší hledat podporu u dělníků, venkovanů, městských středních tříd a zástupce především poslední skupiny jmenovat do řad státní byrokracie. Příkladem je Perónova Argentina, Alendovo Chile, Goulartova Brazílie (1961 – 64), Velascovo Peru (1968 – 1975) (Skidmore, Smith, 2001: 402).

Od poloviny 20. století můžeme rozlišovat pět mocenských fází režimů v Latinské Americe.

1. První fáze trvala od počátku 60. let. Tehdejší latinskoamerické vlády se vyznačovaly relativní demokratičností. Příkladem je Perónova Argentina, Kubitschkova Brazílie, Ernesotova Bolívie apod. Tyto režimy se pokoušely o

modernizaci svých zemí a rozvoj jejich sociální soudržnosti.

2. Pod vlivem nárůstu levicových sil (symbolizovaných především kubánskou revolucí), hospodářských obtíží a zostřování studené války dochází ke zřizování vojenských diktatur, které trvají po celá 60. a 70. léta. Jednou z posledních demokracií, která se proměnila v diktaturu až v roce 1973, bylo Chile, kde vystřídala vojenská diktatura Pinichetova demokratickou vládu prezidenta Allendeho.

3. Pod vlivem hospodářské stagnace, způsobené flexibilizací směnných kurzů v roce 1973, propadem cen surovin, takzvanými ropnými šoky 1973-74 a zadlužováním, které bylo v této době považované za prospěšné, neboť úroky byly nižší než očekávané míry inflace (Schmalz, Tittor, 2005: 23) se také diktatury dostávají od počátku 80. let do krizí. Druhou příčinou jejich obtíží byla dlouhodobě neudržitelná represivní politika proti svým odpůrcům. Většina diktatur se proto hroutí a je nahrazována formálně demokratickými vládami, které zahajují neoliberalní hospodářské reformy²⁹. Vzorem jim je reforma chilského hospodářství řízená M. Friedmanem a jeho *Chicago boys*. Dalšími představiteli této politiky jsou prezidenti Alfonsín a Menem v Brazílii, Perez ve Venezuele nebo Fujimori v Peru.

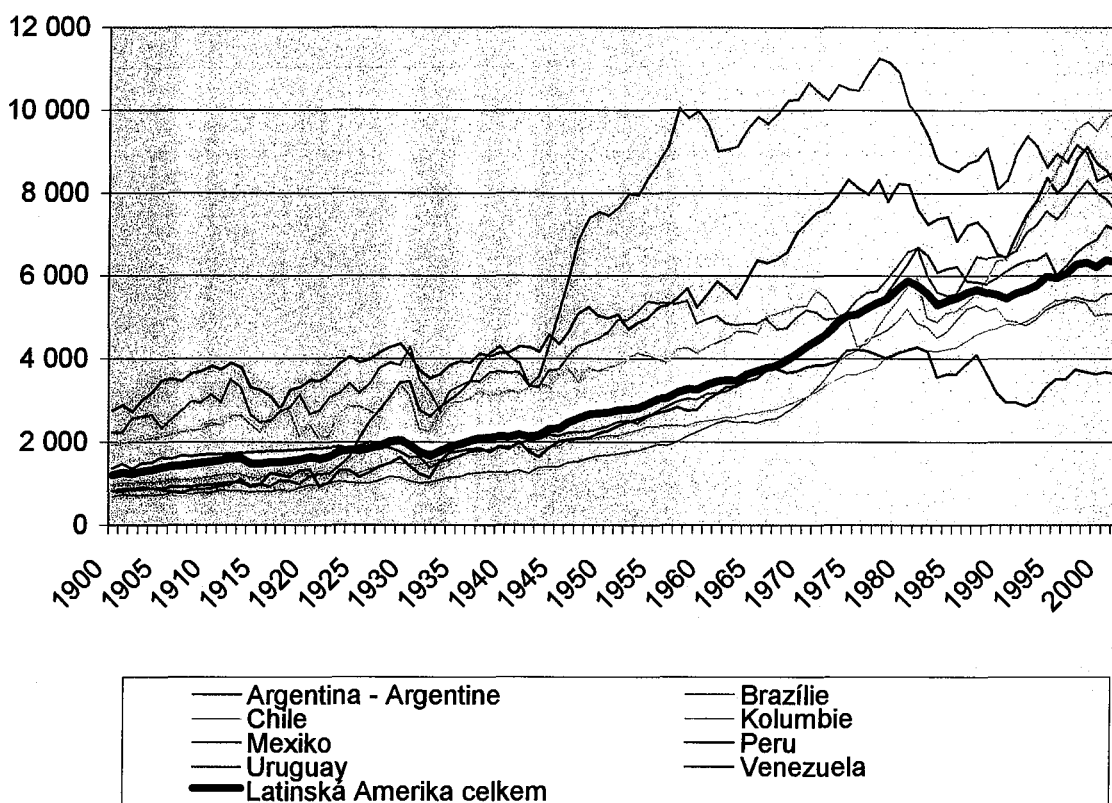
4. Ani neoliberalní politika nedokázala vyřešit to, co si předsevzala. Jejím výsledkem bylo rostoucí zadlužení zemí, růst sociálních rozdílů a pokračující hospodářská stagnace. Přitom podle Wallersteina nebyly hlavním viníkem těžkostí Latinské Ameriky neoliberalní experimenty a korupce pravicových vlád. Ty celou situaci pouze ještě zhoršily. Byl to cyklus vývoje globální ekonomiky, který se začal do počátku 80. let projevovat devastačně i v dalších regionech. Příkladem je hospodářská stagnace a absolutní úpadek Afriky a východní Evropy.

V Latinské Americe není tento trend tak jednoznačný: Jen pro dva státy platí africký scénář. Absolutně poklesly pouze Peru a Venezuela. Naopak velký růst

²⁹ Podle tzv. Washingtonského konsensu obsahuje neoliberalní politika deset základních požadavků: 1. omezení rozpočtového deficitu 2. omezení výdajů státu (především ve zdravotnictví a sociálních výdajích) 3. daňová reforma (snižování daní a jejich progresivity, přesun od nepřímých k přímým, rušení dědické daně apod.) 4. stabilizace směnných kurzů 5. liberalizace dovozu (odbourání cel) 6. volný vstup zahraničních investorů 7. privatizace státního vlastnictví 8. trhem určené ceny veškerého zboží 9. deregulace cen některých služeb, 10. respektování vlastnických práv včetně tzv. duševního vlastnictví (Schmalz, Tittor, 2005: 27).

zažívalo pouze Chile, jehož HDP na obyvatele se od roku 1985 do roku 2000 zdvojnásobilo a dnes je nejrozvinutější zemí Latinské Ameriky. Průměrný nárůst zažily Uruguay, Kolumbie a Mexiko. Krátkodobý nárůst a poté úpadek a návrat na původní pozice z počátku 80. let zažily Argentina a Brazílie. Celkově je sice Latinská Amerika stále ekonomicky rostoucím regionem, tempa růstu se ale od roku 1980 výrazně snížila: Průměrný roční nárůst Latinské Ameriky v letech 1945 – 1980 byl 4,7%, zatímco v letech 1980 – 2000 pouhých 0,9% (obr. 14).

HDP na obyv. zemí latinské Ameriky 1900 - 2001 (USD)

5. Od konce 90. let se neoliberální strategie vyčerpává a narůstá volání po změně kurzu. Malou inspiraci představovaly pro Latinskou Ameriku USA a západní Evropa. V USA nastupuje místo neoliberalizmu neokonzervativizmus (zvolení G. Bushe prezidentem 2000). V Evropě je od poloviny devadesátých let hlavním politickým trendem nástup vlád sociální demokracie, které se pokouší o útok do středu (Blairizmus, nový střed německé SPD). Ani tato strategie ovšem nevede

v Evropě k velkým úspěchům. Zde především nastupuje od poloviny 90. let vlna široké nespokojenosti s neoliberalní politikou. Např. od roku 1998 do roku 2002 se v Bolívii ztrojnásobila intenzita sociálních konfliktů (o vodu, plyn, koku a půdu) (Fuhrmann, 2005: 226). První vlnou je povstání Zapatisů v mexickém státu Chiapas v roce 1994. Další významnou událostí je zvolení levicového populisty Hugo Chavéze prezidentem Venezuely v roce 1998. V roce 2001 propukla Argentinská krize, kdy se kvůli obrovskému zadlužení země a kolapsu bankovního systému zhroutila veškerá státní správa. Teprve po několika měsících naprostého chaosu se podařilo obnovit vládu nad zemí. Ve stejném roce dochází k neúspěšnému pokusu o svržení Chavézovy vlády. Další událostí bylo zvolení odborářského předáka Silvy de Luly prezidentem Brazílie v roce 2002. Poslední událostí je zvolení dalšího vůdce odborů Evo Moralese prezidentem Bolívie a socialistky Michelle Bacheletové prezidentkou Chile v roce 2005 resp. 2006. V rámci hnutí za jinou Latinskou Ameriku je dnes možné rozlišovat tři základní složky:

1. Jsou to levicoví populisté. Příkladem je Venezuelský prezident Hugo Chavez nebo prezident Peru Evo Morales. Tito lidé hlasitě odmítají ve svých projevech politiku neoliberalizmu a profilují se nejen levicově, ale také silně nacionalisticky a antiamericky. Jejich politika spočívá v mediálně přitažlivých kampaních, ve kterých se opírají hlavně o marginalizovanou část obyvatelstva – lidi z ghet, původní indiánské populace a chudé zemědělce. Problém této složky levice spočívá v jejich populizmu: Dost často to není skutečná, pomalá a obtížně proveditelná změna společnosti, o co usilují, ale pouhá popularita u svých příznivců. Např. Hugo Chavez se zřekl vysokého platu, jednu z prezidentských residencí daroval škole, každou sobotu vystupuje ve vlastní televizní show *Alo, presidente!*, kde přijímá telefonáty občanů Venezuely (Kagarlitsky, 2006: 225 – 227), ale Venezuela zůstává pod jeho vedením zemí s kapitalistickou ekonomikou. Svou obratnost prokázal on i jeho příznivci svým zmařením pokusu o státní převrat v roce 2001, kdy pouze včasná mobilizace občanů hlavního města za podpory části vojáků svrhla jednodenní vládu pučistů a osvobodila Cháveze ze zajetí na vojenské základně.

2. Antisystémová hnutí: Jedná se o síly, které se často zaměřují na dílčí úkoly (např. proti privatizaci vody, za ochranu malých rolníků, bezzemků proti uzavírání továren). Pouze v závažných celospolečenských otázkách se spojují s ostatními do společných kampaní. Zvláštní případ tohoto hnutí představují Zapatisté z mexického státu Chiapas, kteří odmítají jakoukoli spojitost s orgány státní moci v kombinaci s tajemným a velmi dobře organizovaným mediálním vystupováním včetně profesionálně zpracovaných filmů, internetových stránek apod. Zapatisté si jsou na rozdíl od většiny latinskoamerické levice velmi dobře vědomi důležitosti lidských práv, nenásilí, práv menšin a žen (Kagarlitsky, 2006: 236 – 234). To vše jim propůjčuje velkou prestiž v rámci mezinárodní radikální levice (Sterr, 2006). B. Kagarlitský nazývá celé hnutí dokonce „magickou revolucí“.

3. Sociálně demokratické a socialistické reformní strany: Příkladem je brazilská Dělnická strana, jejíž předák Silva de Lula byl zvolen prezidentem země, chilská koalice křesťanských demokratů a socialistů, jejíž kandidátka Michelle Bacheletová dosedla na prezidentský stolec v lednu 2006, nebo Uruguajská vláda Tabaré Vazqueze. Tyto strany zásadně postupují legální cestou a zaměřující se na parlamentem schvalované reformní kroky. Své příznivce mají především mezi příslušníky střední třídy a mezi kvalifikovaným dělnictvem. Dost často kooperují také s národní buržoazií, která se cítí ohrožena nadnárodními korporacemi. Jejich velkou předností je skutečnost, že nerozdělují společnost natolik jako levicoví populisté a mají přístup ke skutečné moci, na rozdíl od antisystémových sociálních hnutí. Jejich slabina spočívá ve skutečnosti, že sami jsou více či méně součástí vládnoucí elity. Ve velmi silně polarizované latinskoamerické společnosti se jejich politika tak dost často pohybuje kdesi mezi zájmy nižších a vyšších vrstev, přičemž riskují, že neuspokojí jedny ani druhé.

Pokud chce jakákoli levicová vláda v Latinské Americe uspět, musí podle Wallersteina vyřešit pět naléhavých problémů:

1. Rozšíření práv takzvaného původního obyvatelstva. Ačkoli pouze ve třech zemích - Peru, Guatemale a Bolívii je většina obyvatel tvořena Indiány, jejich podíl na obyvatelstvu Latinské Ameriky tvoří asi 5% a dalších 60% jsou míšenci. Původní obyvatelé Latinské Ameriky se nacházejí často na dolních příčkách těchto společností a jejich menšinová práva mají i sociální rozměr.

2. Uskutečnění pozemkové reformy. S tím souvisí otázka nutného snižování velkých sociálních rozdílů. V devadesátých letech byla Brazílie považována za jednu z nejnerovnějších zemí světa. Horních 10% obyvatel zde pobíralo 47,9% příjmů. Podobná situace panovala i v ostatních zemích regionu, i v nejrovnějším Peru náleželo horním deseti procentům 34% příjmů (Skidmore, Smith, 2001: 426). Ve všech zemích západní Evropy se tento podíl pohybuje mezi 20 – 30%. V současné době žije v Latinské Americe 214 miliónů lidí pod hranicí chudoby, což představuje 42% obyvatelstva regionu (Schmaltz, Tittor, 2005: 35).

3. Dosažení kontroly nad přírodními zdroji (nejenom v těžbě surovin a energetice, ale také ve vodním hospodářství). Podle Wallersteina nemusí jít přímo o znárodnění, jde spíše o nalezení mechanismů, jak učinit spotřebovávání těchto zdrojů přínosné pro celou populaci.

4. Zvýšení prostředků vkládaných do vzdělávání na všech úrovních a do struktur souvisejících se zdravotnictvím. Zde je problémem velká zadluženost zemí znemožňující jakoukoli ambicióznější rozpočtovou politiku. Např. v roce 1997 byla Brazílie největším dlužníkem světa: její dluh činil 193,6 miliard dolarů.

5. Zabránění armádě v zasahování do domácích rozhodovacích procesů (Wallerstein, 2006).

Jako dlouhodobější strategie pro Latinskou Ameriku z hlediska perspektivy světového systému je spolupráce mezi výše zmíněnými třemi složkami hnutí, urychlená hospodářská a politická integrace a vymanění se z vlivu USA, co nejtěsnější kooperace s podobně zaměřenými státy a bloky v zahraničí a výlučně demokratická a mírová politika založená na odporu k ideologickým partikularizmům všeho druhu a na respektu k lidským i sociálním právům. Ve vztahu k samostatné hospodářské politice kontinentu jsou teorie světového systému spíše skeptické, neboť kontinent se musí pohybovat v kapitalistické světové

ekonomice s jejími bariérami vzestupu. Spíše skepse panuje k případnému merkantilistickému odříznutí se od světa. Jako možnou se jeví strategie „chycení se příležitosti“ spojené s úzkým spojenectvím se některými státy jádra, např. Evropskou unií, což by mohlo přinést regionu určitý vzestup (Sanderson, 1995: 209). V rámci existujícího kapitalistického světového systému jsou Wallerstein a jeho následovníci k perspektivám emancipace a modernizace Latinské Ameriky spíše skeptičtí.

9.2 Světový systém a Čína

O novou a neotřelou výzvu Wallersteinově pojetí se pokusil v 90. letech svými pracemi Andre Gunder Frank (1925 - 1999)³⁰. Své hlavní dílo nazval *ReOrient* s podtitulem *Globální ekonomika ve věku Asie*. Ve slově reorient se skrývá Východ, ale také potřeba změny směru. Tím směrem má Frank na mysli nutný odklon od eurocentrických teorií, ke kterým nás vedly pouze dočasné úspěchy Evropy v 19. a 20. století. Abychom ale porozuměli světu minulému (a také světu budoucímu), musíme se od tohoto myšlenkového stereotypu pohlízení na obecné dějiny především prizmatem dějin Evropy zbavit. Jak napsal Marc Bloch: „Neexistuje nějaká historie Evropy, existuje pouze historie světa.“

Frank poukazuje nejprve na velmi malou míru eurocentrismu v evropských sociálních vědách do počátku 19. století. Až do této doby vyjadřovali Evropané velký respekt k Číně. Například Leibnitz psal: „Všechno neobyčejné a obdivuhodné pochází z východních Indií ... učenci se shodují, že na celé světě není trhu

³⁰ A.G. Frank se narodil v Německu v levicové rodině, která v roce 1933 emigrovala do Švýcarska a odtud v roce 1941 do Spojených států. Vystudoval ekonomii na Univerzitě v Chicagu. Na počátku své kariéry se zabýval sovětologií (jeho disertační práce měla název *Growth and Productivity in Ukrainian Agriculture from 1928 to 1955*), ale záhy přešel k problematice třetího světa a k teoriím dependence. Díky svým aktivitám na studijních cestách po třetím světě a socialistickém bloku byl shledán v roce 1965 jako nezpůsobilý k návratu do USA, neboť jeho články obsahovaly „ideologii cizí USA“. Poté působil v Chile v době prezidenta Alendeho, po fašistickém převratu odešel do Německa a když zde nemohl sehnat práci v akademickém světě, tak se v roce 1978 odstěhoval do Nizozemí a Anglie. Na univerzitě v Amsterdamu působil až do svého odchodu do důchodu v roce 1994. Z období jeho působení v Chile pochází Frankova první významná práce *Dependent Accumulation and Underdevelopment a World Accumulation 1492 - 1789*. V devadesátých letech rozvinul svou teorii pět tisíc let trvajícího světového systému popsanou v knize *ReOrient*. Ve svém životě působil na devíti univerzitách v severní Americe, třech jihoamerických a pěti evropských. Dokázal přednášet v angličtině, francouzštině, španělštině, portugalsštině, italštině, němčině a holandštině. A. G. Frank zemřel po dvanáctiletém boji s rakovinou v roce 2005 (Amin, 2005).

srovnatelného s Čínou“ (Frank, 1998: 11). Eurocentrismus v sociálních vědách se začíná podle Franka objevovat až s Adamem Smithem. Ten píše: „Objevení Ameriky a dosažení Indie obeplutím mysu Dobré naděje jsou dvěma největšími událostmi v dějinách lidstva“ (Frank, 1998: 13) a nijak mu nepřipadá divné, že zaměňuje lidstvo s Evropany. Skutečná změna evropského pohledu na Čínu nastává podle Franka ale až v polovině 19. století.

Ve Smithově tradici kráčet také Marx, který vytvořil kategorie „asijského výrobního způsobu“ a „orientálního despotizmu“ podle Franka čistě za účelem popisu asijské stagnace a zaostalosti. Těmi kategoriemi si navíc Marx protirečí: Na jedné straně vidí jako příčinu zaostalosti přílišnou rozdrobenost (asijský výrobní způsob), na druhé straně vidí i přílišnou centralizaci (orientální despotismus). Marx na mnoha místech svých děl nepopírá brutalitu evropské koloniální expanze, celkově však vidí tento proces jako progresivní: *„Je jisté, že Anglie byla při provádění sociální revoluce v Hindustánu hnána nejpodlejší ziskuchtivostí a že způsob, kterým tuto revoluci prováděla, byl hloupý. O to tu však nejde. Jde o to, zda lidstvo může splnit své poslání bez revoluce, která od základu převrátí sociální poměry Asie. Jestliže nemůže, pak Anglie přes všechny své zločiny byla nevědomým nástrojem dějin při provádění této revoluce“* (Marx, 1954a: 358).

Dále Marx pokračuje: *„Indická společnost nemá vůbec žádných dějin, aspoň ne známých dějin. To, co nazýváme jejími dějinami, jsou jenom dějiny střídajících se dobyvatelů, kteří zakládali své říše na pasivní základně této ztrnulé společnosti, která nekladla žádný odpor. Otázkou tedy není to, zda Angličané měli právo dobýt Indie, nýbrž zda bychom měli dát přednost tomu, aby Indie dobyli Turci, Peršané, nebo Rusové místo Britů“* (Marx, 1954b: 360).

Číňané samotní se dopouštěli podobného omylu podceňováním Západu, jak ukazuje slavná odpověď čínského císaře Čchen-Lunga anglickému králi Jiřímu III., předaná britskému velvyslanci, který přišel k jeho dvoru roku 1793 s návrhem britsko-čínského spojení:

„Pokud jde o žádost, ó králi, kterou jsi vznesl ve svém poselství, totiž abys mohl poslat ke Dvoru nebes jednoho ze svých poddaných, který by se staral o obchod tvé země s Čínou, není tato žádost slučitelná se státními systémem naší dynastie a

s konečnou platností ji nebude vyhověno... Dvůr nebes nastolil mír a svou vládu na území ohraničeném čtyřmi oceány. Jeho jedinou snahou je dobře vládnout a spravovat politické záležitosti, nepřičítá však žádnou cenu cizím klenotům a vzácnostem... Skutečnost je taková, že ctnost a důstojenství Dynastie nebes se rozšířily do všech stran a že králové nespočetných národů k nám přicházejí po souši i po moři s nejrůznějšími vzácnými statky. Není proto nic, čeho bychom postrádali, jak tvůj hlavní vyslanec i ostatní sami pozorovali. Nikdy jsme nepřikládali velký význam cizím nebo důmyslným předmětům a nepotřebujeme žádný z výrobků tvé země“ (Fullbright, 1969: 148 – 149).

Netrvalo dlouho a Čína byla začleněna do Světového systému za pro ni obzvláště ponižujících podmínek. Britští obchodníci velmi záhy objevili jeden druh zboží, který se jistě také nelíbil čínskému císaři, zato ale našel velkou popularitu u jeho poddaných – opium. Nejprve bylo dováženo ilegálně, ale ve čtyřicátých letech 19. století v tzv. opiových válkách donutily britské dělové čluny císařský dvůr, aby souhlasil s volným přísunem této omamné látky do země. V roce 1839 jeden čínský vysoký úředník donutil britské lodě odevzdat zásilku opia a přikázal jej zničit. V dopise britské královně tehdy napsal: „*Slyšeli jsme, že ve vaší slavné zemi je lidem zakázáno požívat těchto drog. Jestliže jsou Vámi považovány za škodlivé, jak může být úsilí o zisk vystavováním našich lidí jejich hrozná síle v souladu se záměry nebes?*“ (Christian, 2004: 455). V reakci na tento čin vyslal britský premiér Palmerson námořní flotily proti čínským člunům. Tato agrese byla odůvodněna ochranou volného trhu. Čínské lodi, které se jen málo změnily od dob Marka Pola, nemohly být vyrovnaným soupeřem britským lodím a Čína byla po dvou letech konfliktu donucena otevřít pět svých přístavů volnému trhu s opiem a odstoupit přístav Honkong Británii. Další dvě opiové války v následujícím desetiletí znamenaly nové přístavy otevřené volnému trhu a další ústupky. Proměna Číny v polokoloniální část periferie byla potvrzena.

Ještě v roce 1750 a dokonce 1800 představovaly India a Čína hlavní sloupy světového hospodářství. Od roku 1800 se ovšem začíná situace prudce měnit a okolo poloviny 19. století začíná mít Evropa navrch i v těchto kvantitativních

hodnotách³¹. Úpadek Číny a Indie pak pokračuje následujících 100 let. V polovině 20. století vyrábí Čína pouhých 2,3 a Indie pouhých 1,7% světové výroby. Od té doby se začínají obě země poněkud odrážet ode dna, aby alespoň Čína zahájila od konce 70. let 20. století nové období dynamického růstu, které ji může vrátit okolo roku 2050 do stejné pozice, jakou měla po většinu své historie až do roku 1800.

Frankova teorie je založena na několika premisách:

- Světový systém neexistuje pouhých pět set let, ale pět tisíc let.
- Ekonomické fungování tohoto světového systému je založeno na jakýchsi „velmi dlouhých vlnách“, přibližně 500 let trvajících obdobích hospodářského cyklu, z nichž asi 250 let tvoří vzestup a asi 250 hospodářskou depresi. Předposlední velmi dlouhá vlna začala okolo roku 1400 a skončila okolo roku 1800. Nyní žijeme v posledním období krátké vlny depresí.
- Přirozeným centrem tohoto světového systému byla Asie.
- Systém měl po mnoho tisíciletí také své centrum a periferii.
- Evropa byla vždy jen periferií - vedlejším, zaostalým a nedůležitým územím - a to až do 18. století.

Teprve dobytí Ameriky a obrovský přísun stříbra umožnil Evropě vstoupit v 16. století výrazněji do asijského trhu v pozici periferie a začít si nakupovat luxusní látky, porcelán a koření za latinskoamerické stříbro. Toho bylo v šestnáctém století v amerických koloniích století získáno 17 tisíc tun, v 17. století 37 a v 18. století dokonce 75 tisíc. Většina byla dovezena do Evropy, ale v Evropě všechn vzácný kov nezůstal. Přibližně polovina byla směňována na asijských trzích (Frank, 1998: 148). Asijský hlad po stříbře charakterizuje skutečnost, že v 17. století zde byl směnný kurz stříbra se zlatem mezi 5,5:1 a 7:1. V téže době byl ve Španělsku mezi 12,5 : 1 a 14:1. Tedy hodnota stříbra byla v Číně dvakrát vyšší než ve Španělsku

³¹ Podle Pomernaze bychom ale neměli zapomínat na rozmanitost Číny. Některé její části, především pobřežní regiony, si i v této době nevedly nijak špatně a svým vývojem připomínaly spíše podobně lidnaté Japonsko. Teprve, když začala upadat centrální moc a přestala podporovat chudší regiony např. udržováním Velkého kanálu a Žluté řeky, neboť přesunovala peníze do modernizace armády potřebné na boj se Západem, ztratili okolo počátku 20. století tyto pobřežní regiony šanci na industrializaci podobnou japonské (Pomernaz, 2000).

(Frank, 1998: 135). Druhou výhodou Evropy byla její zaostalost - tj. komparativní výhody. Přísun stříbra také zvětšil polarizaci asijských společností a zasel do nich další problémy. K tomu se přidal konec velmi dlouhé vlny rozkvětu cyklu vývoje světového hospodářství. Výsledkem bylo, že Asie ztratila na dočasnou dobu svou vůdčí pozici ve světovém systému. Nicméně události z posledních desetiletí nám ukazují, že se do své původní pozice rychle vrací.

Gunder Frank útočí i na další marxistické kategorie: Podle jeho názoru je nesmyslná nejen konstrukce asijského výrobního způsobu a orientálních despotií, ale také všeobecné krize 17. století, významnost roku 1500 pro světové dějiny a dalších pojmů. Frankův přístup je ještě vzdálenější marxizmu než Wallersteinův přístup. Zatímco druhý nezavrhne kategorie společensko ekonomických formací, pouze je zpřesňuje, reformuluje a odlišným způsobem vysvětluje jejich vznik a problematizuje historický determinismus, pro Franka nehrají z asijského (a tedy celosvětového pohledu) kategorie společensko-ekonomických formací žádnou roli.

Proti Frankově teorii lze ovšem vznést řadu námitek:

1. Jestliže A. G. Frank vytýká Marxovi, Weberovi, Braudelovi, Wallersteinovi a dalším přílišný eurocentrismus, je pravděpodobné, že sám upadá do opačného extrému a naopak roli Evropy silně podhodnocuje: V jeho práci se dočteme: „ve skutečnosti afro-asijský ekonomický a finanční rozvoj a instituce nejen dosahovaly okolo roku 1400 evropských standardů, ale dokonce je i výrazně předčily a to trvalo až do roku 1750 a možná i 1800... v těchto staletích nebylo na Evropě nic „zvláštního“, snad až na její obzvláště marginální a odlehlou polohu na mapě a tomu odpovídající nedůležitou roli ve světové ekonomice“ (Frank, 1998: 324). Nedostatečně vysvětluje, jak je možné, že takto nedůležitá část světa vytvořila již v dávné historii dvě velmi rizvinuté civilizace – řeckou a římskou.

2. Pojem světový systém, tak jak s ním pracuje Gunder Frank, je chápán odlišně než světový systém Wallersteinův. Pro Wallersteina je světový systém založen na vzájemné dělbě práce a akumulaci kapitálu. Podle Gundera-Franka dochází ke globální akumulaci kapitálu již po několika tisíciletí. Je otázkou, zda ale nezaměňuje akumulaci kapitálu s pouhým obchodem a zda jeho systém neznamená

pouze obchodem propojená území, která vykazují určité podobnosti v ekonomickém rozvoji. Navíc je sporné, zda obchod se stříbrem, který je klíčovou součástí Frankovy teorie, představuje typický příklad surovin, k jejichž směně za zboží dochází mezi centrem a periferií.

3. Tento světový systém je v zásadě podle Franka neměnný a po více než tři tisíce let je jeho základní přirozenost stále stejná. Proto není na základě Frankovy analýzy možné usuzovat, k jakému historickému systému ten současný směřuje. Podle jeho prognózy je možné očekávat v budoucnosti pouze návrat do starých kolejí: K původní dominanci Asie. Z Frankova systému se tak poněkud vytrácí jeho ekonomická podstata a důraz je spíše kladen na podle Wallersteina až druhořadou otázku dominance.

4. Gunder Frank poněkud nadřazuje kvantitu nad kvalitou. Jestliže uvádí vždy vyšší počty obyvatel v Asii než v Evropě, vyšší míru produkce, skutečnost, že největším městem světa byl až do roku 1850 Peking, kdy byl předehnán Londýnem atd., ještě neznamená, že by se jednalo o efektivnější systém. Mnozí badatelé včetně Wallersteina přiznávají nepochybnou kulturní a hospodářskou nadřazenost středověké Číny nad Evropou, která se nejvíce projevovala v kvantitativních údajích. Na druhé straně podle nich ale už existovaly v Evropě a Číně rozdílné instituce, které určovaly výhody a nevýhody do budoucna. Jak píše Braudel:

„Nejpodivuhodnější síť základních trhů existovala bezesporu v Číně, kde vycházela z téměř matematicky přesného geografického uspořádání. Představte si městečko nebo městys. Na čistý papír vyznačte bod. Kolem toho bodu se rozkládá šest až deset vesnic do vzdálenosti umožňující vesničanům zajít do městečka a zase zpátky v průběhu jediného dne... bez nesnází si lze také představit, že městečka se zase soustřeďují kolem velkého města, které v příhodné vzdálenosti obklopují a zásobují a jehož prostřednictvím jsou napojeny na dálkový obchod se zbožím, které se v kraji nevyrábí... O tom, že všechno tohle tvoří jeden systém, jasně svědčí skutečnost, že kalendářní rozpis trhů v jednotlivých městečkách i ve velkém městě je stanoven tak, aby se vzájemně nepřekrývaly.... Celá Čína byla zkrátka protkána a oživována řetězcí pravidelně konaných, navzájem provázaných a přísně sledovaných trhů. Existovala i spousta podomních obchodníků a řemeslníků, ale vyšší převody v podobě výročních trhů a burz

chybí. Několik výročních trhů sice existovalo, ale pouze okrajově, na hranicích s Mongolskem nebo v Kantonu pro cizí kupce, které bylo možné tímto způsobem kontrolovat. Musíme si tedy vybrat: Buď se vláda stavěla proti těmto vyšším formám obchodování, nebo vlásečnicový systém základních trhů čínskému hospodářství stačil. Tepny a žíly nepotřeboval. Z jednoho z těchto dvou důvodů (možná z obou zároveň) byl obchod v Číně držen zkrátka a v další přednášce uvidíme, jak nesmírně to bránilo rozvoji čínského kapitalizmu“ (Braudel, 1999: 23 – 24).

Frankovo upřednostňování kvantity nad kvalitou je do značné míry dáno těžištěm jeho analýzy. V centru zájmu jeho výzkumu stojí dvě věci: obchod a demografický vývoj. Není divu, že v těchto oblastech má lidnatá a rozlehlá Asie navrch nad Evropou.

9. 2. 1 Jaká je budoucnost Asie?

Podle Franka jsou dějiny lidstva téměř dějinami Asie a proto se lze domnívat, že budoucnost bude především asijskou. Jestliže byla v 80. letech spojována budoucnost Asie s budoucností Japonska, dnes je spojována spíše s budoucností Číny. Čína představuje dnes nejlidnatější ekonomiku světa (20% světové populace), s druhým nejvyšším HDP z hlediska parity kupní síly (dosahuje 77% HDP USA a měla by dohnat spojené státy během deseti let³²). Čína je dnes na druhém místě v počtu uživatelů internetu, desetina všech jeho uživatelů jsou Číňané (Internet World Stats). Čína je také zemí s nejpočetnější armádou světa a s druhým nejvyšším vojenským rozpočtem - 81 mld. USD oproti 518 mld. vydaných v USA (List of countries by military expenditures). Je také zemí s vysokým tempem růstu ekonomiky – mezi 8 – 10 % za posledních 15 let. Od roku 1978 se tak čínská ekonomika zesedminásobila. Součástí tohoto úsilí jsou různé ambiciózní projekty typu systému dálnic, velkých přehrad, železničního spojení s Tibetem a vysokorychlostní vlakové dráhy mezi Šanghají a Pekingem, úsilí o pořádání

³² Sovětský svaz se dosahoval na vrcholu své moci pouhých 60% HDP USA. Navíc je možné, že skutečný podíl Číny na světové výrobě je ještě vyšší, než uvádějí statistiky Světové banky. V Číně je totiž velmi silný zemědělský sektor, který je více dekomodifikován než např. zemědělství v USA tj. řada čínských zemědělských výrobků není určená pro trh, ale k přímé spotřebě, a tak se ve statistikách HDP neobjevuje.

olympijských her, kosmické lodi apod.³³

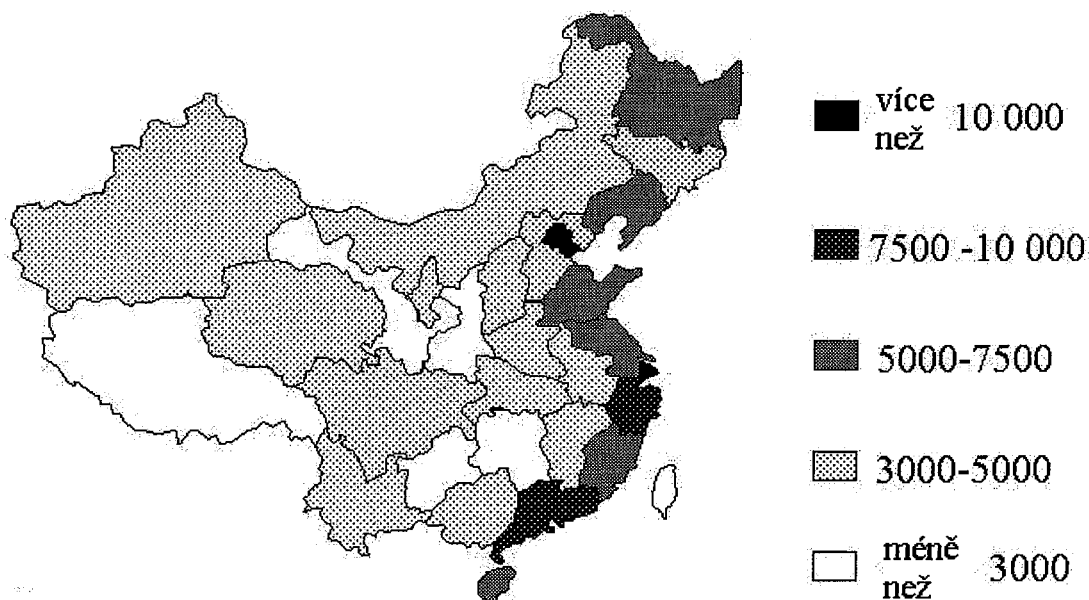
Čína se pokoušela během dvacátého století dvakrát o dosažení pozic ztracených v 19. století. První strategií bylo „spolehnout se na vlastní síly“ v období 50 – 70. let, symbolizovanou především obdobími tzv. velkého skoku a kulturní revoluce a spojovanou osobou vůdce lidové Číny Mao Ce-Tunga. Po definitivním neúspěchu této strategie byla vytyčena cesta nová, „rozvoj pomocí inovace“ (Sanderson 1995: 209) symbolizovaná osobou reformátora Teng Siao-Pchinga, podle které mělo být modernizace Číny dosaženo 1. zaváděním tržních vztahů do ekonomiky, 2. udržení klíčové role státu v některých oblastech jako je obrana, věda a výzkum; 3. zachování represivního politického systému s jednou stranou v čele. V prvním bodě byl Teng inspirován západním kapitalizmem, ve druhém úspěchy Japonska, a pouze ve třetím bodě navazoval na sovětskou tradici. Jako taktický tah vůči stále mocnému a rigidnímu stranickému aparátu a z důvodu nutnosti nevést zemi ve zmatek nebyly tyto všechny body aplikovány rovnoměrně na celou Čínu, ale byly vytvořeny zvláštní ekonomické zóny. Také odlišné politické zřízení jednotlivých částí země nemuselo být na překážku, jak ukázalo bezproblémové sjednocení pevninské Číny s bývalým britským dominiem Honkongem v roce 1997 podle hesla „jedna země, dva systémy.“ Nebezpečí politické destabilizace neváhalo vedení Číny potlačit se značnou brutalitou (náměstí Tien an men v roce 1989). Pro Tengovu politiku byla typická značná neideologičnost (heslo: je jedno, jestli je kočka černá nebo bílá, hlavně že chytá myši) a pragmatičnost (heslo: pouze ve špinavé vodě plavou tučné ryby).

Síla Číny ovšem především spočívá v početnosti její populace, tedy opět v kvantitativní převaze. Hrubý domácí produkt na hlavu představuje pouze okolo 15% úrovně vyspělých zemí. Hnacím motorem Číny je její modernizovaná východní část, kde žije asi 10% obyvatel, kteří ovšem produkují 35% čínského HDP (Pick, 2005: 2), ekonomická úroveň této oblasti činí trojnásobek čínského

³³ David Harvey uvádí za příklad rozvoj města Dongguan ležícího na sever od Hong Kongu, které se stalo během dvaceti let z ospalého města sedmimilionovou metropolí. Podle záměrů městské správy má vytvořit pracovní místa pro 300 000 inženýrů a vědců a má se stát skutečným předvojem nové Číny. Ve městě je projektováno největší nákupní středisko světa. Jeho sedm částí má být vytvořeno podle vzoru Amsterdamu, Paříže, Říma, Benátek, Egypta, Karibiku a Kalifornie (Harvey, 2005: 132), což jenom ukazuje velkou popularitu tradičního starého jádra v očích jádra nastupujícího.

průměru a blíží se již středně vyspělým zemím EU (obr. 15).

HDP/obyv. regionů Číny v roce 1995 (v juanech)

Zdroj: China Regional Economy - A Profile of 17 years of Reform and Opening-up. 1996. pp.173.

Přitažlivost Číny pro investory není ovšem způsobena nízkými mzdami. Přestože je hospodářská úroveň Číny asi pětikrát nižší než České republiky, průměrná mzda dosahuje 43% českého průměru. Čínská reálná mzda odpovídá přibližně produktivitě práce jejich obyvatel. Co činí Čínu natolik atraktivní je podle Picka fakt, že cena práce je „vytvářena výhradně kursovým přepočtem – extrémně nízkým kursem čínské měny, který dosahuje jen pětiny její kupní síly“ (Pick, 2005:3)³⁴. Tím, že Čína vlastně vyváží za pětinu skutečné ceny své výrobky do zahraničí, daruje vyspělým zemím každoročně asi 13% svého HDP. Pouze velikost Číny a tím i relativně malý podíl vývozu na národním důchodu (40% HDP v roce 2004, v roce 1978 to bylo pouze 7%) činí tuto strategii snesitelnou. Pro

³⁴ Podle Picka je podhodnocení směnného kurzu jenu jedinou možnou strategií, jak se bránit zaostávající produktivitě. Po vstupu do mezinárodního měnového fondu byla totiž Čína donucena snížit míru celní ochrany z 43% v roce 1992 na 11% v roce 2003 a podhodnocení vlastní měny tak zůstává jedinou obrannou strategií.

menší země s větším podílem vývozu na HDP je tato strategie zničující (Pick, tamtéž).

Snižování ceny výrobků vytváří tlak na snižování ceny lidské práce. Hodinová mzda pracujících v čínských textilních továrnách byla 50 centů, zatímco v Mexiku a Jižní Koreji 2,75 dolarů, v Hongkongu a Tchajvanu okolo 5 a v USA 10 dolarů. I díky tomu zmizelo z Mexika za poslední dva roky 200 000 pracovních míst (Harvey, 2005: 138). Když si Argentina stěžovala čínské vládě na její agresivní strategii ničící domácí průmysl, dostalo se jí doporučení, aby nechala vlastní průmysl zaniknout a raději se koncentrovala na dovoz potřebných přírodních surovin do Číny.

Tyto a další skutečnosti nás opravňují k domněnce, že již nelze celou Čínu považovat za periferijní, ba dokonce ani semiperiferijní zemi. I proto je patrně možné hovořit o rozšíření jádra světového systému z Evropské a Americké části do Pacifiku od 70. let 20. století. Jako první bylo začleněno Japonsko následované Hongkongem, Tchajvanem, Jižní Koreou, Singapurem a pobřežními oblastmi Číny. Tento třetí sloup jádra světového systému obývá 340 miliónů obyvatel východní Asie oproti 300 miliónům Američanů a 260 miliónům Evropanů.

Není proto možné jednoznačně odpovědět na otázku, do které části dnešního světového systému Čína patří. Spíše by bylo na místě odpovědět, že Čína je jakýsi svět v malém. Relativně úzká skupina žije na úrovni jádra (asi 10% Čínské populace), menší skupina v oblasti semiperiferie (10%) a zbytek se stále nachází v periferii.

Na základě významného ekonomického růstu doprovázeného růstem v oblasti kultury, mezinárodní prestiže a vojenství se objevují názory, že by se Čína mohla stát po Nizozemí, Británii a USA čtvrtým hegemonem světového systému. Jsou tu ovšem stále mnohé problémy, které nám zabraňují s určitostí říci, zda se tato předpověď stane realitou. Proto je podle Ciccantella a Bunkera stále otevřená možnost zhroucení čínského systému (2004:585). Podle Davida Harveye můžeme hovořit z perspektivy teorie světového systému o následujících těžkostech:

1. Regionální polarizace. Ještě v roce 1985 byly příjmy na venkově 50 a ve městě 80 USD. V roce 2004 je průměrná mzda na venkově 300 a ve městě 1000

dolarů (Harvey, 2005: 126). Čína má navíc obrovskou imigraci z venkova do měst. Počet imigrantů je dnes 114 miliónů a do roku 2020 má podle některých předpokladů narůst až na 300 miliónů. Tito zaměstnanci jsou samozřejmě ohroženi extrémní mírou vykořisťování a snižují mzdy původních obyvatel města (Harvey, 2005: 127).

2. Vertikální polarizace. Čína je nejen jednou z nejrychleji rostoucích světových ekonomik, ale také jednou z ekonomik s nejrychleji rostoucími nerovnostmi. Tržně socialistická Čína je dnes podle Giniho indexu nerovnější zemí než kapitalistická Indie (Milanovic, 2001: 22). Čína má na jedné straně největší dělnickou třídu na světě – asi okolo 350 miliónů obyvatel, k tomu je třeba připočíst okolo 9,8% nezaměstnaných. Na druhé straně se vytváří bohatá vyšší a vyšší střední třída se západním konzumním životním stylem a dalšími atributy jako jsou nablýskaná centra velkoměst, soutěže Miss China, kult fitness, demonstrována sexualita mladých žen, yuppie kultura mladých lidí a další nápodoby Západu, často až v parodické míře. Nerovnosti vzbuzují sociální konflikty, které jsou potlačovány vládními orgány s velkou brutalitou. Pokusy o zakládání nezávislých odborů jsou pronásledovány a v pravomoci manažerů je i fyzické trestání pracujících.

3. Ekologické a demografické těžkosti. Čína je nejrychleji rostoucím automobilovým trhem, dvě pětiny aut dnešního světa se nacházejí v Číně. Je otázkou zda je západní životní styl pro větší část Číny udržitelný pro celou planetu. Řada regionů Číny má také velké problémy z hlediska zásobování pitnou vodou. Čínská politika *jedna rodina - jedno dítě* má za následek přebytky mužů v populaci, jejich nemožnost najít si partnerku a z toho plynoucí krizové situace v budoucnu (sociální deviace, politické konflikty) Druhý problém je, že čínská populace bude stárnout; předpokládá se, že okolo roku 2020 bude 25% obyvatel Číny v důchodovém věku. Velký podíl starých lidí bude zatěžovat a zpomalovat celou ekonomiku.

4. Otázky spojené s politickým systémem. Čína je zemí s autoritativní vládou jedné strany, což ovšem nemusí nutně znamenat překážky budování hospodářství v určité fázi, ale naopak může být posílením jeho rozvoje. Není náhodou, že Japonsko, ač jinak demokratickou zemí, je spravováno již desítky let

také jednou stranou. Autoritativní systém zabraňuje politickým krizím, má donucovací moc nad pracujícími, umožňuje hrát roli velmoci a zajišťuje loajálním podnikatelům lidskými právy nerušenou akumulaci kapitálu. V Číně existuje podle mnohých faktická koalice mezi podnikatelskými kruhy a vládou reprezentovanou Komunistickou stranou Číny. Jestliže v roce 1993 tvořili manažeři 13,1 % jejich členů, v roce 2000 to už bylo 19,8%. Je otázkou, nakolik bude tento systém vyhovovat dalšímu rozvoji po dosažení prvotní akumulace kapitálu, kdy se vytvoří silná střední vrstva a začne se ozývat volání po otevřené konzumní společnosti. Je možné, že čínský stát začne ještě výrazněji napodobovat Baumanovu strategii globalizace – mobilita a svoboda pro ty nahoře a represe a uzavřenost pro ty dole (Bauman, 1999: 85 – 92).

5. Otázky spojené s dalším vývojem buď směrem k neoliberalizmu nebo k zesílenému protekcionizmu. Podle D. Harveyho se Čína posouvá spíše k neoliberalizmu. Již v současné době působí okolo 27% pracujících v soukromém sektoru. Od roku 1995 je celá země otevřena zahraničním investorům, pouze jednotlivé regiony mají různé investiční pobídky, např. různé daňové zátěže a osvobození od daní pro různá pro Čínu zajímavá odvětví jako je věda a výzkum. Na druhou stranu si je Čína dobře vědoma dopadů neoliberalizmu na chudé ekonomiky jako je ona sama a hledá inspiraci ve státních intervencích známých např. z Japonska. Podle Ciccantella a Bunkera je dokonce možné očekávat japonsko-čínskou koalici v případě, že oba státy budou chtít ohrožit hegemonii USA. Taková koalice by byla podobná koalici mezi USA a Velkou Británií, která existovala v 19. století. Japonské finance a technologie v kombinaci s čínskými konvenčními a jadernými zbraněmi by vytvořily potenciál, který by mohl být hrozbou pro americkou hegemonii (2004:585).

9. 3 Afrika a světový systém

Při začlenění do světového systému dosáhla většina asijských společností na rozdíl do Afriky agrárního stadia vývoje. Jak uvádějí Lenski a Nolan, technologicko-ekonomické dědictví je pro region rozhodující v čase jeho začlenění do světového systému pro jeho úspěch v rozvoji (1984: 1 - 23). Afrika v době

začlenění do systému byla ve své většině na úrovni společnosti sběračů, lovců a jednoduchého zemědělství, a proto je její dnešní stav tak neradostný.

Samozřejmě byla i další území světa – např. severní Amerika nebo Austrálie - podobně zaostalá jako africký kontinent. Jejich časnější začlenění do světového systému v kombinaci s klimatem příznivým pro utváření moderní společnosti

učinily z jejich zaostalosti spíše výhodu: Tyto oblasti mohly být zcela ovládnuty bílými kolonisty a jejich původní populace téměř vymizely (touto cestou se částečně vydala pouze Jižní Afrika). Více rozvinutá území jižní Ameriky s hustou populací se nestaly zámožnými Evropany, ale na druhou stranu jejich časně začlenění do světového systému představovalo jistou modernizační pobídku. Asijské země byly sice začleněny do světového systému později, mohly ale navazovat na domácí kulturní vyspělost. Subsaharská neboli černá Afrika neměla ani jednu z těchto výhod: Ani příznivé klima, ani časně začlenění do světového systému, ani existenci místních civilizací a států.

Podle Braudela byla také Afrika od počátku znevýhodněna ekologicky: Chyběly některé druhy plodin. Neúrodná červená zvětralá půda, krátké období, po které bylo možná obdělávat půdu, nedostatek masa v jídelníčku většiny lidí. (Braudel, 1995: 124 – 125).

Podle Wallersteina (1985) a Amina (1972) můžeme rozlišovat několik stadií vlivu evropské světové ekonomiky na Afriku. První kontakty nastaly s počátkem trhu s otroky³⁵ na konci 15. století, který pokračoval až do 60. let 19. století. Ačkoli byla Afrika geograficky Evropě blíže, byla pro své pralesy a pevninský charakter méně dostupná, nežli území Ameriky a Asie a proto zůstala až do 80. let 19. století posledním z větší části nekolonizovaným kontinentem. Byla Afrika periferií světového systému po většinu tohoto období, nebo byla vnější oblastí? Wallerstein nejdříve prohlašoval, že ležela mimo (1974 b, cit. dle Sanderson 1995: 227) ale později (1985) svůj názor změnil a považuje ji přibližně od roku 1750 za součást periferie. Problémem totiž je, že vnější oblasti obchodují se světovou ekonomikou,

³⁵ Jak poznamenává Braudel, trh s africkými otroky nebyl vynálezem Evropy, ale arabských zemí, které jej první praktikovaly v masovém měřítku (Braudel, 1995: 130). Celkově se počet otroků vyvezených z Afriky v letech 1500 – 1850 odhaduje na 14 miliónů a svého vrcholu dosáhle v první polovině 19. století. V téže době pokračoval i odvoz afrických otroků do arabských zemí.

ale pouze s luxusním zbožím, což otroci samozřejmě nejsou. Naopak periferie je oblastí, odkud se vyvážejí suroviny, což také nemohou být otroci. Podle Sandersona proto nebyla Afrika v této době ani periferií, ani vnější oblastí, ale měla charakteristiky obou dvou dohromady (Sanderson, 1995: 227).

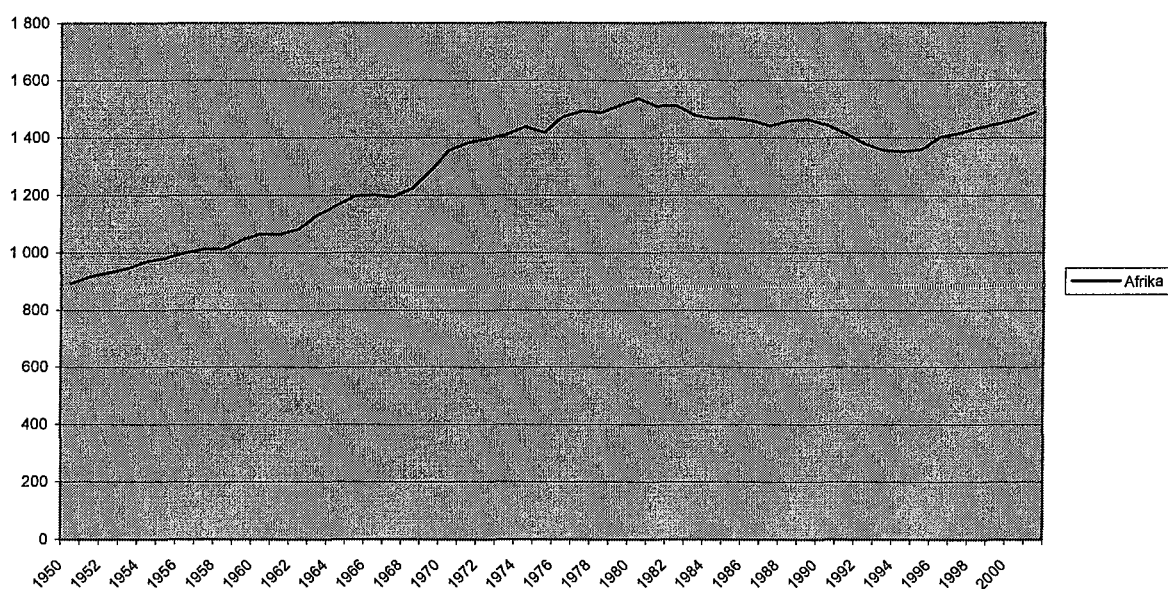
Počátkem 19. století začal obchod s otroky stagnovat (Anglie jej zrušila v roce 1807) a počala periferizace afrického kontinentu. Připojení Afriky přineslo konec masového obchodu s otroky. Aby mohla plnit své postavení periferie, potřebovala Afrika dostatek pracovních sil. Naopak v době, kdy Afrika nebyla součástí světového systému, mohlo být Evropanům jedno, že snižují její hodnotu - byť se jednalo o nesmírné plýtvání lidskými silami, platilo heslo „z cizího krev neteče“. Jakmile se Afrika stala periferií světového systému, začalo být zřejmé, jakou ekonomickou iracionalitu otroctví představuje, a začalo být nahrazováno prací za mzdu. Afrika se stala vývozcem surovin a po roce 1880 nastává její plná integrace do světového systému. Afrika se stala posledním nerozděleným územím na světě a evropské mocnosti se střetly o nadvládu nad ní. Její malou ekonomickou důležitost v porovnání s evropskými územími dokazuje i skutečnost, že dva hlavní rivalové ve střetnutí o nadvládu nad Afrikou, Francie a Anglie, mohli uzavřít koalici proti snaze Německa o nadvládu nad Evropou.

Stejně jako byl africký kontinent nejpozději kolonizován, začala nejpozději i jeho dekolonizace, která trvala až do roku 1974, ačkoli nejvíce států vyhlásilo svou nezávislost v letech 1957 – 1965. Od procesu dekolonizace si mnozí včetně zastánců teorií modernizace v africkém případě často socialistického zabarvení slibovali nové zahájení jejího vzestupu a blahobytu. Ve skutečnosti následoval pravý opak: Došlo k vypuknutí mnoha etnických, náboženských a sociálních konfliktů. Nekontrolovaný růst populace a zánik místního zemědělství vedly k vypuknutí četných hladomorů. S řadou chorob včetně známého AIDS si africké vlády dosud neví rady. Tato nemoc snížila průměrný věk v řadě afrických zemí až o 20 let³⁶. Vlády afrických zemí podléhaly korupci a diktátorským tendencím. Od 80. let se začalo hovořit o africké krizi a později přímo o africké katastrofě. Zvláště

³⁶ Např. v letech 1988 až 2003 se předpokládaná délka života v Botswaně snížila ze 60 na 37, v Jižní Africe ze 60 na 47, v Zimbabwe z 57 na 39, v Keni z 57 na 46 (HIV/AIDS).

sedmdesátá a osmdesátá léta nepřinesla Africe žádné zlepšení, ale byla naopak v mnoha směrech obdobím nejhlubšího úpadku. Dnes se 673 miliónů obyvatel subsaharské Afriky nachází na nejspodnějším místě světové periferie. Vlivem kombinace vysoké míry růstu populace a ekonomické stagnace nedošlo v celé Africe od roku 1980 k nárůstu HDP na obyvatele, jak můžeme vidět na následujícím grafu (obr.16):

HDP zemí afrického kontinentu na obyv. 1950 - 2001

Také nejzákladnější údaje o kvalitě života ukazují velkou propast mezi Afrikou a jádrem světového systému, a dokonce i celým světem:

Tabulka 9. 1. Srovnání základních demografických údajů

Kategorie	subsaharská Afrika	jádro světového systému	svět
průměrný věk	47	78	66
negramotnost (%)	39	2,3	22
HDP na obyv. (USD/rok)	1620	27680	7570
roční růst populace (%)	2,3	0,7	1,4
růst ekonomiky 1990 – 2001	2,6	2,5	2,7
dětská úmrtnost do jednoho roku z 1000 narozených	162	7	78

(data: Weltentwicklungbericht 2003)

Dnešní sociální realita černého kontinentu je odstrašující mírou své zaostalosti ve srovnání se zbytkem světa a neexistencí výraznějších trendů zlepšování tohoto postavení. Míru africké zaostalosti je možné vidět na následující mapě (obr. 17).

Příčiny toho, co je nazýváno africkou krizí nebo později africkou tragédií, zajímá nejen mnohé z teoretiků světového systému, ale také mnoho dalších odborníků. Teorie modernizace a dependence vidí v africké zaostalosti různé příčiny.

Podle teorie modernizace je na vině především špatná vláda, korupční systém, nedostatečné fungování společnosti, přílišné zásahy státu do ekonomiky apod. Mnozí z těchto teoretiků zdůrazňují rozdíl mezi údajně vzkvétající Afrikou doby kolonialismu a dnešní neutěšenou situací způsobenou neschopnými a všehoschopnými domorodými vůdci.

Podle teorie dependence mnohé z výše zmíněných problémů skutečně existují, problém modernizační teorie ovšem je, že se zaměřuje na vnější projevy a nikoli na skutečné příčiny krize. Podle teorie dependence je tou hlavní příčinou právě evropská kolonizace, která zničila instituce africké původní společnosti a ekonomiky a nastolila zde koloniální řád, který se vyznačoval vykořisťováním, necitlivým vnucováním cizích kulturních tradic a omezenou modernizací. Když se koloniální panství Evropy rozpadlo, pokračují bohužel tyto tři tradice i nadále: K vykořisťování nedochází již přímo loupáním, ale spíše nepřímo nerovnou dělbu práce. V Africe zůstal evropský typ státu s uměle vytvořenými hranicemi a vnucenými úředními jazyky. Navíc odešla z větší části bílá byrokracie a nebyl zde dostatek nebělošské správní a politické reprezentace. Na druhou stranu především úsilí humanitárních organizací snížilo kojeneckou úmrtnost a rozpoutalo populační explozi. B fáze Kondratěvova cyklu pak uvrhla periferijní zóny světového systému do hluboké krize, která má samozřejmě největší dopady v nejhudší části periferie – v Africe.

K perspektivám Afriky je Wallerstein skeptický. Podle jeho názoru bude docházet stále k „vážnému utrpení ve skutečně periferijních oblastech, jejichž vývoz je pro světový obchod postradatelný a bude nacházet jen těžko odbytiště a jejichž vnitřní produkce potravin se může zhroutit. Budou na sobě nosit znamení smrti od hladomoru a migrace zbývajících populací z venkovských oblastí do nouzových kolonií. Tomu odpovídající politické režimy budou téměř určitě korupčnické a násilnické“ (Sanderson, 1996: 229). Snad jenom větší africké státy jako Egypt, Nigérie, Alžírsko a Zair, které mohou přilákat kapitál, mají určitou šanci. Díky svým velkým trhům a vlastnictví surovin se mohou stát významnými producenty zpracovaného zboží pro své domácí trhy a možná i pro okolní země (Wallerstein, 1985, cit. dle Sanderson, 1995: 228).

10. České země a světový systém

V okamžiku vytvoření světového systému se české země podle Wallersteina nacházely na jeho periférii. Dokladem toho je, že se v Čechách podobně jako v německých oblastech na východ od Labe prosazuje druhé nevolnictví (Wallerstein 1980). Civilizační regres českých zemí v 17. století není podle Wallersteina ani tak výsledkem třicetileté války, jako spíše osudem typickým pro všechny periferie světového systému, které začínají po své integraci do něj vykazovat retardační tendence.

Čeští historici přesto zařazují české země té doby spíše na semiperiferii systému, ačkoli si uvědomují jejich ekonomickou zaostalost. Eduard Maur ve své studii o českých městech raného novověku uvádí:

„V řemeslné výrobě vykazovaly české země už na sklonku středověku typické semiperiferní postavení. Nestaly se východiskem rozsáhlé hospodářské expanze, avšak také ne pouhým dodavatelem potravin a surovin pro západoevropské oblasti, jako tomu bylo v případě východoevropských zemí... Nepříznivě se odrážela i vnitrozemská poloha českých zemí – ležely stranou vhodných vodních cest a vyhýbaly se jim velké obchodní tepny protínající Evropu... obchod v českých zemích se vyvíjel nepříliš příznivě, kapitál, který v něm byl akumulován, nebyl až na výjimky investován do výroby, ale spíše ukládán do půdy ... Dovoz do Čech ovládaly zahraniční kupecké domy, čeští obchodníci se zabývali spíše další distribucí dovezeného zboží... Čeští obchodníci nevytvořili ve středověku mocné organizace typu gild, známých z francouzských, nizozemských a belgických měst, nemluvě už o hanze. Ani objem jednotlivých obchodů se nedal srovnat s objemem dosahovaným význačnými zahraničními obchodními domy. Bezhotovostní peněžní styk formou směnek není v našem kupeckém podnikání vůbec doložen“ (Maur 2001: 72 – 74).

I když bylo v našich dějinách učiněno několik grandiózních pokusů Západ dohnat, trvale úspěšný nebyl žádný. Vrcholně středověká konjunktura doby Karla IV. nedokázala dohnat Itálii s již počínající renesancí. Konjunktura českých zemí v 16. století byla vystřídána stagnací v 17. a 18. století, kdy se odstup českých zemí od západního světa nadále prohloubil. I když se začala ve 30. letech 19. století

v Čechách rozvíjet průmyslová revoluce, a to jako v první zemi v rámci rakouského mocnářství, v Nizozemí, ve Švýcarsku a Porýní k ní dochází již v letech 1780 – 1790 a v Anglii dokonce okolo roku 1760.

Rychlá industrializace českých zemí v druhé polovině 19. století dávala naději, že dojde k začlenění tohoto regionu do ekonomického jádra. Přesto i v souvislosti s tímto obdobím hovoří historici Jana Machačová a Jiří Matějček o zaostávání našich zemí: „Možnosti hospodářského rozvoje byly poměrně malé a tomu odpovídalo i celkové zaostávání ekonomiky i jednotlivých odvětví – pro textilní výrobu v první polovině 19. století jsme je proti nejvyspělejším zemím odhadli asi na padesát let, pro hornictví a hutnictví na konci 19. století na pět až patnáct let. Nedostatek peněz prokazatelně brzdil například rozvoj školství a setrávání u jednoduchých levných průmyslových technologií snižovalo potřebu učení a tím i celkovou kultivaci širokých vrstev“ (Matějček, Machačová 1997: 426).

I přes rozšířený mýtus o přibližně desátém místě meziválečného Československa mezi státy světa byla hospodářská realita odlišná. Jedním z důvodů bylo i rozbití hospodářsky integrovaného celku habsburské monarchie a obtížích československé ekonomiky při hledání nových trhů a budování nového hospodářského celku v rámci nových hranic. Podle nám známých statistik z hlediska míry národního důchodu na hlavu se Československo pohybovalo na 14. místě a po započítání USA, Kanady a Austrálie přinejlepším na 18. místě mezi státy světa. Např. zemědělská produkce byla ve státech od Francie po Skandinávii dvakrát až 2,8krát vyšší; ČSR měla zpoždění v zavádění zemědělské mechaniky – počet hektarů na jeden traktor činil v Evropě v roce 1930 1 traktor na 1275 ha, v ČSR ovšem na 1582 ha, zatímco v Německu na 806 ha a ve Velké Británii na 247 ha. V průmyslové výrobě na jednoho pracovníka se ČSR vyrovnala Itálii, ostatní západoevropské státy měly produktivitu ale až dvakrát vyšší. Vybavení československých domácností také zaostávalo: V roce 1922 byla ČSR na 12. místě v počtu telefonních stanic v Evropě (mj. až za Maďarskem), do roku 1930 klesla na 13. místo (1,1 aparátu na 100 obyvatel). V roce 1936 na 1 osobní automobil připadalo v ČSR 132 obyvatel, ve Francii 19, v Anglii 21, v Německu 49. Průměrná délka života dosahovala tehdy v západní Evropě 57 – 62 roků, v ČSR 53 let. Také

kojenecká úmrtnost byla u nás přibližně dvakrát vyšší než na Západě. Ani reálné mzdy dělníků nedosahovaly západního standardu. Např. ve dvacátých letech byly mzdy dělníků USA, Kanady nebo Austrálie třikrát až čtyřikrát vyšší, v Anglii dvakrát a v Německu jedenapůlkrát (Průcha, Faltus 1992: 53 – 54). I pokud vezmeme v úvahu výrazně nižší úroveň Slovenska, nedosahovaly české země ani v této době míry rozvinutosti západní Evropy.

Období státního socialismu v českých zemích po roce 1945 je podle Wallersteina pokusem zemí semiperiferie dosáhnout ekonomické jádro (Wallerstein, 1992: 84 – 87). Ačkoli je možné označit postavení českých zemí před druhou světovou válkou za jeden z nerozvinutějších regionů semiperiferie nebo naopak za jeden z nejméně rozvinutých regionů jádra, politické události rozhodly, že se české země zúčastnily tohoto pokusu na straně semiperiferie sdružené do tzv. sovětského bloku. Jestliže tzv. socialistická industrializace přinesla zemím východní Evropy nepochybný civilizační vzestup, pro české země, kde probíhala tzv. druhá industrializace, nebyl vzestup zdaleka tak výrazný³⁷. Po hospodářské stagnaci 80. let a zkrachování tohoto pokusu počátkem let devadesátých nebyl naopak propad českých zemí na žebříčku rozvoje tak drastický jako v případě většiny ostatních postkomunistických států a podle všeho je možné, že české země dosáhnou v následujících desetiletích pozice, kterou zaujímaly před druhou světovou válkou.

Podle Gundera Franka není pravděpodobné, že by nové členské země EU dosáhly díky svému členství postavení jádra (Gunder Frank, 1996: 58). Rozšíření EU na jih a na východ spíše napovídá, že z klubu zemí jádra se bude EU stávat sdružením zemí jádra a semiperiferie, což povede k tlakům na její dezintegraci. Výsledky pokusů EU o ekonomickou konvergenci členských zemí za posledních dvacet let jsou stále rozporné. Ze zemí, které vstoupily v minulosti do EU a nacházely se výrazněji pod jejím průměrem se nad průměr dostalo pouze Irsko.

³⁷ Jedním z rozšířených mýtů ekonomické transformace bylo tvrzení o hospodářském rozkvětu českých zemí před rokem 1948 a následné „komunistické devastaci“. Teorie světového systému a stejně tak i empirická data ukazují jednostrannost podobných názorů. Podobným mýtem je neourousovaná představa krásného českého člověka, jehož charakter a schopnosti byly v tomto období na dlouhou dobu zničeny, z čehož a problémy transformace pramení především.

Ostatním zemím (Španělsko, Řecko, Portugalsko) se za 13 resp. 19 let podařilo přiblížit se k průměru EU o 3 až 22%.

Tabulka 10.1. Konvergence úrovní ekonomik v rámci Evropské unie

země	délka Členství v EU	% ekonomického rozvoje v okamžiku vstupu do EU jako podíl z průměru unie	ekonomická úroveň dnes (% z průměru EU)	rozdíl (%)	průměrný roční růst na podílu z EU (%)
Španělsko	13	70	81	11	0,84
Portugalsko	13	50	72	22	1,69
Řecko	19	64	67	3	0,15
Irsko	27	57	108	51	1,88

Vyvíjela-li by se ČR po vstupu do EU tak, jako se vyvíjely průměrně tyto státy, trvalo by jí dosažení Evropského průměru 34 let (Slavík, 2005: 24). Skutečnost, že výše zmíněné země vstoupily do EU za výrazně lepších podmínek, svědčí o přílišném optimizmu výše zmíněného předpokladu tempa růstu ČR. Naopak úvahy o vícerychlostní Evropě dávají tušit, že i nadále bude existovat „vnitřní“ Evropská unie zemí jádra obklopená zaostávajícími zeměmi semiperiferie. Jak se zdá, konvergence českých zemí a západní Evropy nebude aktuální ani ve střednědobém horizontu.

11. Světový systém a budoucnost

Pro nejbližší budoucnost vidí Wallerstein tři základní konfliktní linie, které budou ovlivňovat dění ve světě: 1. Konflikt mezi hlavními kapitalistickými velmocemi: Japonskem, Evropou a USA. 2. Konflikt mezi severem a jihem. Do tohoto konfliktu náležejí i mocenské pokusy nejvýznamnějších zemí jihu (Ruska, Číny nebo Indie) o vzestup. Součástí toho konfliktu je i tzv. boj s terorismem a hnutí radikálních islámských fundamentalistů. Podle C. Chase-Dunna existuje řada faktorů, které přispívají k nebezpečí, že by tyto dva konflikty mohl přerůst ve světovou válku ale také řada faktorů, které toto nebezpečí snižují. Prvděpodobnost války vzrůstá díky působení dvou základních mechanismů světového systému: Fáze B Kondratěvovy vlny a fáze hegemoniálního úpadku. K tomu se druží nerovnosti a populační tlak působící nedostatek zdrojů. Naopak proti nebezpečí války působí především míra destruktivnosti soudobých zbraní, vzájemná ekonomická propojenost světa a dosažený stupeň politické integrace a konečně snahy o odzbrojení (Chase-Dunn, Podobnik, 1999:45). 3. Třetí konfliktní linii nazývá Davos versus Porto Alegre (Wallerstein 2005: 243 – 260). V Davosu se koná od roku 1972 Světové ekonomické fórum, zatímco v Porto Alegre se v roce 2002 poprvé sešlo Světové sociální fórum. Touto linií má v zásadě na mysli konflikt mezi pravicí a levicí světa. Porto Alegre tvoří část sociálních demokratů, komunistů, národněosvobozeneckých hnutí, alterglobalizačního hnutí, hnutí za lidská práva, feministek a ekologů. Davos je tvořen finančníky, pravicovými vládami, vojensko-průmyslovým komplexem a světem masových médií. Tato třetí konfliktní linie je podle Wallersteina nejdůležitější, ale poměry sil na ní budou v následujících desetiletích zcela zásadně ovlivňovány vývojem mocenských sil na předchozích dvou konfliktních liniích.

Každé z emancipačních hnutí se bude muset pokusit zabránit v následujících desetiletích podle Chase-Dunna několika nebezpečím: 1. V následujících dvou dekádách návratu k hegemonické rivalitě mezi státy jádra a soutěžícími skupinami kapitalistů, která zvýší nebezpečí propuknutí válečného konfliktu mezi „velmocemi“, což samozřejmě může vést k jaderné válce. Chase-Dunn odmítá myšlenku, že by právě konflikty mezi kapitalistickými velmocemi mohly vést

k jejich diskreditaci a k posílení antisystémových hnutí tak, jak tomu bylo po první a druhé světové válce. Nebezpečí zániku civilizace je v atomovém věku příliš vysoké. 2. Možným přírodním katastrofám způsobeným pokračováním procesu kapitalistické industrializace a konzumace, 3. Dalšímu vzrůstu globálních nerovností a díky tomu rostoucí výzvy globálnímu kapitálu a moci Spojených států (Chase-Dunn 2004: 14).

Pro předpověď budoucnosti v delší časové perspektivě podle Sandersona „Wallerstein tvrdí, že ačkoli se Marxovy specifické předpovědi nevyplnily, Marx stále může mít v dlouhodobé perspektivě pravdu. Kapitalismus má v sobě více života, nežli Marx předpokládal, a ukazuje se být neuvěřitelně rezistentním a adaptabilním. Na druhou stranu Wallerstein tvrdí, že kapitalistický systém obsahuje fatální rozpory, které jej zničí. Přibližně v horizontu 100 - 150 let (psáno v roce 1984, pozn. SH) dojde k celosvětové změně k jinému výrobnímu způsobu, pravděpodobně světovému socialistickému systému se světovou vládou“ (Sanderson 1995: 150). Wallerstein sám k tomu dodává: „Detaily je nemožné předpovídat, ale základní vývojový vzorec je jasný: Žijeme v období historického světového přechodu od kapitalismu k socialismu. Než bude tento přechod dokončen, bude to nepochybně trvat dobrých 100 – 150 let a výsledek není samozřejmě zaručený. Současný systém bude zažívat několik fází znovuoobnovení. Možná opět přijdou časy, kdy se bude zdát, že kapitalismus vzkvétá. Ale při srovnání s životním cyklem sociálních systémů je jisté, že se moderní světový systém nachází ve své pozdní fázi“ (Wallerstein 1984: 23).

A jaký má být podle Wallersteina nový socialistický systém? Základní myšlenkou je, že na základně pokročilé technologie, schopné zajistit míru globální produkce odpovídající obecným potřebám světové populace, budou míra a formy výroby výsledkem kolektivního rozhodování prováděného v zájmu těchto potřeb. Globální stát bude provádět globální přerozdělování, čímž dojde k vyrovnání ekonomické úrovně jednotlivých regionů. Navíc se domnívá, že v budoucnosti rozsah pracovního času nutného k udržení takového stupně produktivity bude podstatně nižší, aby bylo každému jedinci umožněno mít čas a prostředky k vykonávání aktivit zaměřených na naplnění jeho lidského potenciálu. Krátce řečeno,

socialistický výrobní způsob usiluje naplnit ideál racionální a svobodné společnosti, kterýžto pojem byl až dosud pouhou maskou kapitalistické světové ekonomiky. Za takové situace nebude mít represivní státní mašinerie již své opodstatnění a bude se průběžně transformovat do rutinní administrativy.

Stejně jako Wallerstein vidí i Walter Goldfrank v kapitalismu fatální rozpory, které jej patrně zničí. Přestože předpokládá pravděpodobnost nástupu socialismu ve střednědobé budoucnosti, vidí i jiné alternativy vývoje. Jako možné uvádí čtyři scénáře celosvětové budoucnosti: barbarismus 1, barbarismus 2, socialismus 1 a socialismus 2. Barbarismus 1 je nukleárním holocaustem a jeho největší nebezpečí vidí v období 2015 – 2050. Barbarismus 2 je globálním fašismem, který by byl variantou světového pořádku vybudovaného podle vzoru Hitlerova Německa nebo Stalinova Ruska. Socialismus 1 je celosvětovým státem blahobytu vystavěný podle vzoru dnešního Švédska. Tento systém by byl v převládajících rysech stále kapitalistickým, ale silně levicově zabarveným a vedeným jakousi světovou sociální stranou. Socialismus 2 je světovým státem demokratického socialismu. Moc kapitalistů by byla eliminována kontrolou pracujících nad podnikáním. Ekonomická rozhodnutí by nebyla motivována snahou o profit, ale racionálním hodnocením potřeb člověka. Goldfrank jde dokonce tak daleko, že se pokouší určit, jak pravděpodobný je každý z těchto scénářů. Podle jeho názoru mají jak barbarismus 1, tak barbarismus 2 šanci realizace 15 %. Socialismus 1 má šanci 50 % a socialismus 2 šanci 20 % (Sanderson 1995:250).

Ve scénáři světového demokraticko-socialistického státu vidí další z autorů teorií světového systému Warren Wagar mnohé problémy. Především je to velká byrokracie, homogenizace a růst moci státu. Vlastní váha a neefektivnost superstátu by podle Wagarovy polofantaskní knihy *Krátká historie budoucnosti* vedla po roce 2175 k jeho sebezničení a vystřídání globální societou tvořenou mnoha tisíci obcí s různými variantami uspořádání, především formami přímé demokracie. Ideologicky by se takový svět přesunul od globální racionality a realismu spíše k formám ekomystiky a new age. Jestliže Sanderson nazývá tento Wagarův scénář společností new age, má podle našeho názoru také blízko k Marxovu pojetí komunismu. Podle Wagara by totiž byl globální socialistický stát se svým

vytvořením nového člověka se změněnými hodnotami nutným předpokladem k tomuto kroku. Navíc nedošlo po jeho rozpadu k obnovování kapitalistických státeků, ale spíše k vytváření netržních, duchovně zaměřených lokálních ekonomik. Jestliže byl demokratický socialismus mužsky racionální, nový věk je spíše obdobím rozvoje citových stránek lidské povahy, ovšem bez opuštění racionality a vědy (Wagar 1992).

Domnívám se, že se většina autorů teorií světového systému se blíží ve svých předpovědích budoucnosti pojetí R. Luxemburgové vyjádřené sloganem „socialismus nebo barbarství“. Jinými slovy, autoři teorií světového systému opouštějí myšlenku nezvratného pokroku a naopak připouští radikální regres civilizace. Druhým významným rysem jejich nahlížení na budoucnost je přesvědčení, že osudové rozhodnutí, kterým směrem se svět vydá, padne v blízké budoucnosti – v příštích desítkách let. Teorie světového systému se podle mého názoru v tomto bodě dostávají do pozice ideologického nástroje mobilizace sociálních hnutí. Jejich poselství veřejnosti zní: Je třeba cosi učinit okamžitě, neboť čas letí. Ve svých předpovědích budoucnosti jsou ovšem Wallerstein a další velmi vágní, neboť se nechtějí vystavovat nebezpečí být označeni za nevědecké.

Použitelnost teorií světového systému je podle mého názoru při předvídání budoucnosti omezená, což ostatně platí i pro všechny ostatní teorie v sociálních vědách. Díky oběma předchozím mechanismům (polarita budoucnosti a blízkost bodu za nímž není návratu) se navíc jedná o nejideologičtější část těchto teorií.

12. Kritika teorie světového systému

Už od počátku čelila Wallersteinova teorie mnoha kritikám. V této kapitole se snažím shrnout a systematizovat nejběžnější argumenty proti teorii světového systému. Podle Sandersonova názoru sice má teorie světového systému své vady, ale bezpochyby je nám velkou pomůckou, jestliže chceme porozumět modernímu světu. Musíme si především uvědomit, že se jedná o abstraktní teoretický model, který se jen přibližně podobá realitě. Otázka nezní, zda model odpovídá realitě přesně, protože tak tomu není nikdy. Otázka zní, zda nám tento model poslouží pro poznání reality lépe než jiné modely, či zda nepotřebujeme vůbec žádné. Sandersonova odpověď je, že nám tento částečný model přece jen slouží lépe než modely jiné či žádné (1995: 240). Proti Wallersteinově teorii se obvykle uvádějí následující kritické argumenty:

1. Jedná se o ekonomický redukcionismus. Toto je nejčastější bod kritiky Wallersteinovy teorie, s nímž vystoupili poprvé Skocpolová (1977) a Zollberg (1981). V zásadě tvrdí: Teorie světového systému nedává politice autonomní roli v rozvoji moderního světa. Státy nemohou být redukovány jen na své ekonomické funkce. Wallerstein naopak argumentuje, že přirozenost kapitalistické ekonomiky nemůže vysvětlit všechno, ale může vysvětlit o hodně více než jiné blízké faktory.

Podle Skocpolové (1977) navíc neexistuje spojitost mezi jádrovou pozicí ve světové ekonomice a silným státem, když např. Nizozemí bylo v jádru, ale zároveň bylo relativně slabým státem, nebo když Švédsko bylo periferním, ale zároveň silným státem. Tím že redukuje sociální realitu na světový systém, přehlíží Wallerstein zásadní roli státu v minulosti i v současnosti. Chase-Dunn ale ukazuje, že jádro obecně silné státy má. Jde jen o to, jak silný stát definujeme. Podle jeho názoru může být silný stát i státem decentralizovaným. Ač decentralizované státy vypadají na povrchu slabé, může být centralizovaný absolutistický stát ve skutečnosti daleko slabší.

2. Prázdnota konceptu jádra a periferie v dnešním světě. Podle tohoto argumentu je možné, že ačkoli v minulosti měly tyto tři koncepty svůj význam, v době *global cities* propojených moderními telekomunikačními prostředky, v době nadnárodních korporací přesouvajících své investice z jednoho místa na druhé

během několika vteřin a v době transnacionální kapitalistické třídy tento význam ztrácí (Hardt, Negri, 2001). Jistěže dosud existují bohaté a chudé země, hráči v kapitalismu ovšem už nejsou území, ale korporace a další skupiny přímo virtuálně propojených jedinců. V dnešním světě nalezneme příklady nejrozvinutějších velkoměst na všech kontinentech stejně jako příklady bídy a chudoby. Proti tomu lze namítnout, že stále existují chudé a bohaté země a propast mezi nimi se stále zvětšuje, v transnacionální kapitalistické třídě jsou zastoupeni nadprůměrně jedinci z určitých zemí, v rozvinutých zemích se soustřeďuje technologicky nejpokročilejší výroba apod.

3. Historická přesnost. Mnoho historiků vršilo důkazy, které vyvracejí v dílčích aspektech Wallersteinův model (např. Nolte, 2002). Historikové obvykle nemají rádi jakýkoli typ abstraktního modelu. Určitě se model v dílčích věcech mýlí, ale budeme bez tohoto modelu někde dál, ptá se Sanderson (1995: 240)?

4. Přehnaný holismus. Teorie světového systému prý vidí svět více propojený, než ve skutečnosti je (Kula cit. dle Nolte, 2002). Tento základní element teorií světového systému prý nebyl nikdy empiricky dokázán. Není možné přeceňovat vliv zahraničního obchodu na fungování celé ekonomiky a společnosti po většinu období novověku. Podíl zahraničního obchodu na ekonomice byl v této době příliš malý a až do 19. století byly jednotlivé oblasti světového systému ekonomicky soběstačné. Proti tomu lze namítnout, že lidé mají obecně tendenci vnímat věci jako na sobě nezávislé, např. sami sebe na společnosti, vlastní stát na okolním světě apod. I když je propojenost neviditelná, má větší vliv než si většina z nás připouští.

5. Nutnost existence periferie pro rozvoj jádra. Rané verze teorie světového systému říkají, že existence periferie byla zcela zásadní pro ekonomický rozvoj centra. Tato teze je patrně přehnaná. Proti tomu stojí opačné tvrzení (např. Maxe Webera), že evropské jádro zažilo svůj rozvoj zcela nezávisle na periférii. Přesto patrně platí měkčí verze této teze, která říká, že po vzestupu jádra periferie napomohla svou pozicí slabšího vesvětovém obchodě její existence může být pro jádro užitečná v mnoha směrech. Chase-Dunn (2005) například argumentuje, že existence vysoce vykořisťovatelné periferie umožnila kapitalistům jádra udržet

sociální smír tím, že mohli poskytnout dělníkům vyšší mzdy.

6. Zbídačování periferie. Jak Wallerstein dokládá, periferie zažila absolutní úpadek životní úrovně během doby rozvoje světového systému. Toto tvrzení bylo často kritizováno (Landes, 2004). Existence nerovné výměny mezi jádrem a periferií je prý sporná. Periferie má také komparativní výkody v podobě levnější pracovní síly a tedy větší atraktivity pro investory. Méně kritizovatelný je ale již názor, že periferie a semiperiferie zažily a stále zažívají relativní úpadek: kvůli tomu, že se nerozvíjely tak rychle jako jádro, prohlubovala se mezi nimi propast.

7. Prázdnota konceptu semiperiferie. Mnozí tvrdí, že koncept semiperiferie je formulován příliš vágně (Chase-Dunn, Hall 1997). Zdá se, že do semiperiferie jsou zasazené jen ty společnosti, jež se dobře nehodí ani do centra, ani do periferie. Koncept semiperiferie by byl nepochybně sporný, pokud by se obraz globální společnosti podobal pyramidě. Podle empirických údajů se ovšem dnešní světová společnost podobá spíše jakési šachové figurce s nepoměrně větší dolní částí a semiperiferie je jakýmsi hrdlem propojujícím hlavu s trupem.

8. Funkcionalismus a teleologičnost. Stanley Aronowitz (1981) označuje Wallersteinovu teorii za funkcionalistickou: Jde o systém. Wallerstein často hovoří o věcech, jež jsou pro světový systém nutné, aby přežil. Není už jasné, jestli si světový systém vytváří funkce aby přežil, nebo jestli určité funkce vytvářejí světový systém. Vztahu Wallersteina a funkcionalistických teorií se budeme věnovat v následující kapitole.

9. Cykličnost. Robert Brenner (1977) označil teorii světového systému za spíše cyklickou nežli produktivní koncepci kapitalismu. Wallerstein prý zdůrazňuje především výměnu (obchod) a nevídá výrobu, a tedy ani třídních vztahů. Navíc hegemoniální cyklus stejně jako uplatnění Kondratěvovy teorie hospodářských cyklů jsou cyklickými koncepty. Chase-Dunn proti tomu namítá, že „kapitalismus je definován jako systém, v němž se produkce zboží kvůli profitu objevuje v kontextu různorodých forem kontroly pracujících“ (Sanderson, 1995: 242). Navíc státy jádra nejen obchodují s periferií, ale zakládají tam také podniky. Řada rysů teorie světového systému včetně jeho základních fází vývoje a předpokládaného zániku a nahrazení systémem kvalitativně odlišným naopak odkazují spíše

k lineárnímu pojetí dějin. Dá se tak říci, že Wallerstein spojuje ve své teorii lineární i cyklické prvky.

10. Eurocentrismus a jádro-centrismus. I když prý na první pohled Wallersteinova teorie ukazuje vinu Západu za zaostalost třetího světa, ve skutečnosti je podle A. G. Franka (1998) zaměřena především eurocentricky. Třetí svět je v jejím pojetí redukován na pasivní oblast, která je začleněna do systému a následně vykořisťována. Podle Wallersteina se navíc tato oblast nemůže sama ze svého postavení dostat a musí čekat, až bude systém změněn sociálními hnutími pocházejícími především z jádra. Wallerstein naproti tomu namítá, že aktivismus zaměřený na přeměnu světového systému v humanističtější a sociálněji entitu má smysl, ať už pramení z jakékoli země. Je ale iluzí vlád a elit zemí třetího světa spoléhat na vlastní síly a doufat v izolovaný vzestup svých zemí. Příkladem práce kritizující Wallersteinův eurocentrismus, ovšem stále vycházející z pozice teorie světového systému, je dílo A. G. Franka *Re-orient*, kterou jsme se zabývali v kapitole o východní Asii.

11. Přílišné ztotožnění pojmu světového systému s konceptem kapitalismu. Nezávisle na Evropě a již dříve než v 15. století docházelo k vytváření entit, které prý můžeme označit také za systémy (Abu-Lughod, 1989, Gunder Frank, 1998) – upírat jim toto označení je výrazem eurocentrické arogance. Navíc, jak se zdá, podle Wallersteina nebylo jiné cesty vývoje k moderní společnosti než přes kapitalismus s čímž také mnozí nesouhlasí. Wallerstein v tomto bodě důsledně vychází z tradice A. Smithe a K. Marxe podle které není jiné cesty k vytvoření moderní společnosti, nežli přes kapitalistický výrobní způsob.

12. Nedostatečná pozornost otázkám genderu. Jestliže se chce teorie světového systému řadit do soudobého kritického myšlení, je pozoruhodné, že v ní nehraje prakticky žádnou roli genderová analýza (Shannon, 1992). Ačkoli lze namítnout, že Wallerstein hovoří o sexizmu jako jedné z hlavních ideologií obhajujících dominanci jádra, nehraje tato problematika v jeho analázách příliš velkou roli. Kathryn Wardová se pokusila tento nedostatek napravit svou studií o postavení žen v zónách světového systému. Ve své práci tvrdí, že v procesu začleňování vnějších území do periferie došlo ke zhoršení statusu tamních žen,

neboť ženská práce v tomto procesu ztratila výrazně na hodnotě. Díky tomu byly ženy ekonomickými podmínkami tlačeny k vyšší porodnosti, což přispělo k procesu přesně opačnému, než se udál v jádru (tamtéž, 188). Wardová touto svou tezí útočí na teorie o demografickém přechodu, který souvisí s modernizací. Podle jejího názoru zatímco modernizace jádra porodnost snížila, připojení území jako periferie mělo za následek její zvýšení a počátek pozdější populační exploze třetího světa.

13. Ideologičnost. Podle konzervativních autorů (Landes, 2004: 490) je teorie světového systému spíše ideologií sebemrškačství západu. Západ je podle této kritiky Wallersteinem vykreslován jako viník nesnází zbytku světa a je přehlížen jeho podíl na rozvoji civilizace. Wallersteinovou premisou je také nevyhnutelnost zániku kapitalizmu. Teorie světového systému nechce podle tohoto názoru svět vysvětlovat, ale chce ospravedlnit požadavek na jeho revoluční změnu. Na základě kritiky Wallersteinovy teorie bylo učiněno několik pokusů reformulovat teorii světového systému. Dva z nich si detailněji rozebereme v následující kapitole. Nejprve si ale ještě přiblížíme vztah Wallersteinovy teorie a tradičního marxizmu.

12. 1 Teorie světového systému a strukturální funkcionalismus

Podle mnohých kritiků (např. Aronowitz, 1981) vychází Wallerstein z tradice amerického strukturálního funkcionalizmu více, než si sám připouští. Právě odsud prý převzal svou líčovou kategorii – systém. Není náhodou, že čelný představitel tohoto směru R. K. Merton byl jeho učitelem. Podíváme-li se na základní charakteristiky sociálního systému podle Talcotta Parsonse zjistíme, že Wallersteinův přístup vykazuje v mnoha bodech pozoruhodné shody s jeho pojetím.

1. Podle Parsonse se systém skládá z částí a elementů, jež jsou vzájemně propojeny (cit. dle Feldmann, 2001: 52 – 53). Moderní světový systém se skládá z centra, periferie a semiperiferie, čas od času jsou jeho součástí hegemoni a státy usilující o globální impérium. Jeho součástí jsou také třídy, ideologie, kultura další oblasti.

2. Podle Parsonse systém existuje v prostředí, vyhraničuje se od svého okolí a musí se tomuto prostředí přizpůsobovat, aby přežil (tamtéž). Světový systém se

zrodil do prostředí světa patnáctého století, jemu se musel přizpůsobovat a toto své prostředí pohltit. Okolní prostředí bylo jasně od systému odděleno, neboť nebylo zapojeno do světového obchodu.

3. Podle Parsonse jsou systémy strukturovány a jsou vytvářeny podle určitého stavebního plánu (tamtéž). Především v 19. a 20. století zaznamenáváme pokusy světový systém měnit na základě mezinárodních dohod o odbourávání celních bariér se snahou prohloubit jeho nerovnost a nebo naopak existují půjčky a dary chudým zemím vedené snahou jeho nerovnost snížit.

4. Podle Parsonse se systémy nacházejí v dynamické rovnováze (tamtéž). I když moderní světový systém zničil všechny ostatní zárodečné systémy, nachází se v dynamické rovnováze se systémy nižších kategorií, např. se státy, které v něm operují (sociální systémy) nebo s lidmi (osobnostní systémy), kteří v něm pracují.

5. Podle Parsonse získávají systémy energii z prostředí (tamtéž). Světový systém zažil svůj vzestup do značné míry připojováním vnějšího prostředí. Jádru zažilo svůj vzestup na základě proměny vnějších oblastí v periferii.

6. Podle Parsonse mění systémy energii v produkty (tamtéž). Existence moderního světového systému byla hlavní příčinou vzniku průmyslové revoluce. Jím získané prostředky v okolním světě mohly být využity na hospodářský rozvoj jádra a tedy i expanzi celého systému.

7. Podle Parsonse systémy přeměňují prostředí získáváním energie z něj a její přeměnou v produkty (tamtéž). Světový systém mění každý den osudy miliard lidí, když z nich získává pracovní sílu, kterou mění ve zboží, technologie a nové myšlenky, které zpětně ovlivňují jejich osudy. Přeměnou prostředí vytváří systémy přebytky. Díky fungování světového systému vzniká krize z nadvýroby často střídaná hospodářskou depresí. Světový systém trpí stálým problémem nerovné alokace zdrojů, která je na jednu stranu klíčová pro jeho přežití, ale na druhé straně stále ohrožuje jeho dlouhodobou existenci.

8. Sociální systémy mohou podle Parsonse existovat velmi krátce nebo velmi dlouze (tamtéž). Světový systém trvá pět set let a podle Wallersteina žijeme v jeho pozdní fázi, neboť jeho trvání není nekonečné.

Je ovšem možné formulovat také řadu bodů, ve kterých Wallerstein vykazuje od strukturního funkcionalismu zásadní odlišnosti, a lze jimi částečně vyvracet jeho obvinění z funkcionalismu: Světový systém je nerovný. Kategorie nerovnosti je pro Wallersteina klíčová, v dílech strukturních funkcionalistů téměř chybí či je poukazováno na její funkčnost (Barington, Moore, 1945, cit. dle Keller, 1992: 98). U Wallersteina nehrají žádnou roli při udržování systému hodnoty a normy, zatímco u Parsonse a jeho žáků se jedná o klíčové kategorie. Konečně světový systém je naplněn konflikty. Expanze světového systému je jedním velkým globálním konfliktem, patrně největším v dějinách. Skoro by šlo říci, že první a nejdelší světová válka začala roku 1519 Cortézovým zničením říše Aztéků a skončila rokem 1911, kdy Francouzi zničili říši Wadaj, což bylo poslední nekolonizované území v Africe. Navíc další dva konflikty probíhaly o postup v rámci hierarchie světového systému a získání hegemonie nad ním. I když je pro Wallersteina klíčová role států v konfliktech ve světovém systému, uznává také vliv dalších hráčů, především sociálních hnutí a společenských tříd. Moderní světový systém tak vznikl z konfliktů, byl po celou dobu své existence naplněn konflikty a vnitřní rozpory a konflikty jej také zničí. Systém představuje spíše určité vzorce a logiku, podle níž konflikty probíhají. Celkově se můžeme domnívat, že koncepce světového systému leží kdesi mezi konfliktualistickým a systémovým přístupem, než aby bylo možné ji označit přímo za funkcionalistickou.

12. 2 Teorie světového systému a marxismus

Wallersteinova teorie je někdy označována za marxistickou či neomarxistickou. Wallerstein také uvádí Marxe za jeden z klíčových zdrojů inspirace pro své dílo. Jak Marx, tak i Wallerstein vidí v kapitalismu nejprogresivnější výrobní způsob, jaký dosud svět spatřil. V přechodu od feudalismu k němu vidí také největší událost lidských dějin. Oba dva jsou také přesvědčeni, že kapitalismus je naplněn neřešitelnými vnitřními rozpory a oba předpokládají jeho budoucí zánik. Podle Wallersteina samotného se ovšem jeho

teorie od tradičního marxizmu také v řadě základních premis odlišuje³⁸:

1. Wallerstein je skeptický k nezvratnosti procesu sociální změny. Změnu vidí spíše jako možnost nežli jako historickou nutnost. Podle Wallersteina je pohled na dějiny jako na boj mezi starým a novým velmi zavádějící. Dost často, nebývá to „tradiční“ zdaleka tak staré a spíše představuje konzervativní instinkt nějaké společenské skupiny ohrožované úpadkem vlastního statusu. Navíc jak se zdá, nic se neobjevuje a nemizí tak rychle jako to, co bývá nazýváno tradicí. Příkladem může být nacionalismus, který poukazuje na dávnou úctu k vlastnímu národu, ovšem tato koncepce ve skutečnosti tak dávná není, neboť vzniká až v 19. století.

2. Koncept dlouhého trvání se odlišuje od marxistického konceptu relativně krátkých a společnost od základů měnících revolucí. Podle Wallersteina představuje přechod od feudalizmu ke kapitalizmu velmi dlouhodobý proces s mnoha návraty a zákrutami, kde vedle sebe po většinu času oba systémy existují.

3. Wallerstein je také kritický k marxistickému eurocentrizmu patrném především na jeho aplikaci i pro Evropu sporné koncepce střídání společensko-ekonomických formací na celý svět. I když jsme zmiňovali obvinění Wallersteina z eurocentrizmu, Wallerstein adresuje stejnou výtku tradičnímu marxizmu.

4. Wallerstein vidí vznik kapitalizmu spíše jako výsledek působení vnějších faktorů, především obchodu a nikoli pouze změn výrobního způsobu v rámci jednotlivých společností.

5. Pro Wallersteina není zdaleka tak důležitý proces industrializace, podle jeho názoru se jedná pouze o prohloubení rysů již existujícího systému, nikoli o kvalitativní změnu.

6. Koncept všeobecné krize kapitalizmu. To co se Marxovi zdálo být v 19. století finální krizí systému, bylo podle Wallersteina jen jeho normálním cyklickým vývojem (Goldfrank, 1999: 72). Kapitalismus projevil větší adaptabilitu a efektivitu, než Marx předpokládal. Přesto i podle něj se nachází světový systém ve 20. století v pozdním stádiu svého vývoje a bude během 21. století nahrazen

³⁸ Píšeme-li o vztahu Wallersteina k marxizmu, nemáme marxizmem na mysli ideologii zemí sovětského bloku. Ve východní Evropě bylo Wallersteinovo dílo přeloženo před rokem 1989 pouze do polštiny. V Československu byl oficiální marxistickou historiografií a sociologií ignorován. O jeho díle se nám nepodařilo najít v českých společenských vědách před rokem 1989 jedinou zmínku.

systémem jiným.

7. Pro marxismus je klíčovým konfliktem třídní boj mezi buržoazií a proletariátem a nikoli konflikt mezi centrem a periferií, případně konflikt o hegemonii nebo vytvoření světového impéria ve světovém systému. Naopak kategorie buržoazie a proletariátu není pro Wallersteina zdaleka ve fungování kapitalizmu nejdůležitější, neboť práce za mzdu je v kapitalistickém systému pouze jednou z mnoha forem ovládnání pracovní síly a ještě nikoli tou nejefektivnější z hlediska kapitalistů (2004: 20).

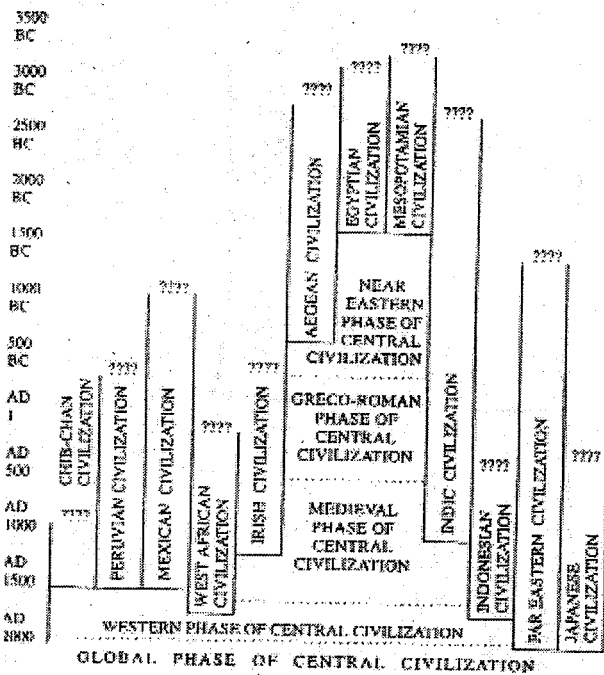
8. Wallerstein vystupuje proti tezi o tzv. proletarizaci většiny obyvatel, k níž kapitalismus nevyhnutelně vede podle Marxe. Podle Wallersteina naopak pro kapitál nejsou nezajímavějšími zaměstnanci běžní pracující, tedy ti, jejichž příjem tvoří z drtivé většiny jejich plat v práci, ale naopak lidé, kteří mají i další příjmy³⁹, takže je možné snižovat jejich mzdu ještě pod životní minimum. Proti přeměně většiny pracujících v např. podnikatele či vlastníky působí podle Wallersteina dva faktory: 1. Prvním faktorem je úsilí samých pracujících, aby byli proletarizováni, neboť to znamená být lépe placeni (2004: 35), proletarizace totiž znamená vyvázání se z nevýhodných a neefektivních způsobů získávání příjmů jako např. příjmu z neplacené práce nebo uplatnění na trhu vlastními silami vytvořeného zboží. Druhým faktorem je tlak na samé zaměstnavatele, aby kromě krátkodobého zájmu o co nejvyšší míru vykořisťování zohledňovali i kolektivní a dlouhodobý zájem zaměstnavatelů udržovat poptávku na trhu světové ekonomiky po svých výrobcích a tedy zvyšovali příjmy svých pracujících, aby byli koupěschopní. Pouze pomocí kombinace těchto dvou faktorů vysvětlíme skutečnost, že „po pěti staletích není podíl pracujících (*proletarian workers*) výrazně vyšší, než jak je tomu dnes. Proto je lépe nevnímat proletarizaci jako historickou nutnost kapitalizmu, ale je lépe ji vnímat jako oblast konfliktu, jehož výsledek je velmi rozporný a vykazuje jen pozvolný nárůst směrem ke své asymptotě“ (2004: 35).

³⁹ Podle Wallersteina je možné hovořit o v zásadě pěti druzích příjmů domácností (nemusí se vždy jednat o peníze): 1. Příjem v podobě mzdy 2. Příjem z neplacené práce, např. v domácnosti nebo na zahrádce 3. Peněžní příjem z námi vytvořených a prodaných statků, např. když něco vypěstujeme nebo vyrobíme a prodáme 4. Příjem z renty, např. pokud pronajímáme byt 5. Převod prostředků v náš prospěch, např. od státu vybíráním daní a přerozdělováním, půjčky od státu či od nám blízkých osob, dědictví apod. (2004: 32 – 34).

nešťastných historických okolností - (podmanění střední Ameriky a neomezený přísun drahých kovů) a ještě na poměrně krátkou dobu, neboť budoucnost patří Asii. Na rozdíl od marxizmu a jeho odlišných výrobních způsobů i na rozdíl od Wallerstinova přístupu se stává ve Frankově a Gillsově podání nejdůležitější událostí světových dějin vytvoření civilizace a od té doby se pouze prohlubují již existující trendy. Detailněji se jejich přístupem zabýváme v části věnované Číně. David Wilkinson, další autor vycházející z jejich pojetí, navrhl již přímo pojem „centrální civilizace“. Ta podle něj vznikla okolo roku 2000 př. n. l., když se v ní spojily egyptská a mezopotámská civilizace. Do roku 500 př. n. l. se k ní přidala ještě egejská civilizace. Během následujících tisíciletí se k ní připojily i všechny ostatní civilizace světa v tomto pořadí: civilizace indická, irská, mexická, peruánská, čibská⁴², západoafrická, indonéská, dálnévýchodní a japonská (obr. 19).

Sama centrální civilizace má několik fází, které odrážejí přesuny jejího mocenského centra: blízkovýchodní fáze (2000 – 500 př. n. l.), řecko-římská (500 př. n. l. – 500 n. l.), středověká (500 – 1500), západní (1500 – 2000) a globální fáze (2000-) (Wilkinson, 1995: 48). Jak vidíme, pro Wilkinsona je tedy globalizace skutečně kvalitativně odlišným fenoménem, srovnatelným dokonce s rokem 1500, kdy se objevuje Wallersteinův světový systém či Wilkinsonova západní fáze centrální civilizace. Pro centrální civilizaci rozlišuje Wilkinson ještě dominantní velmoci. V období po roce 500 n. l. za ně považuje šestnáct států od Byzantské říše po Sovětský svaz. Wilkinson vychází sice z pojetí Franka a Gillse v tom, že hledá kořeny současného světadaleka hlouběji v minulosti než Wallerstein, ale vrací těžiště své centrální civilizace zpátky do Evropy a na blízký východ. Předchozími autory vyzdvihoaná Asie se pouze naposledy integruje do centrální civilizace.

⁴² Civilizace na území dnešní Kolumbie vyvrácená v první polovině 16. století Španěly.

Zdroj: Wilkinson, 1995: 48.

Závěr

Pro vysvětlení pravidel fungování moderního světového systému lze podle Sandersona formulovat následující teze:

1. Moderní svět je především kapitalistickým světem a princip kapitalistické akumulace je v několika posledních stoletích hlavním (ačkoli ne jediným) zdrojem sociální evoluce.

2. Kapitalistický svět vytvořil extrémně nerovné poměry. Ty společnosti, jež měly z těch či oněch důvodů lepší startovní pozici, měly možnost si tuto pozici nadále zlepšit, zatímco společnosti, jež neměly tak dobrou pozici, končí dnes v postavení ještě horším – často jako klienti společností, jimž se daří lépe, nebo v závislém postavení na nich.

3. Pozice společnosti v systému je daná a její postavení má značnou trvalost. Přesto jsou zde příklady společností, jež stoupají, ačkoli obvykle jen v určitých hranicích.

4. Navzdory faktu, že propast v národním důchodu mezi rozvinutými a méně rozvinutými zeměmi se zvětšuje, zažila většina nerozvinutých zemí ve srovnání se svou minulostí hospodářský rozvoj.

5. Ačkoli se nerozvinuté země ve srovnání se svou minulostí rozvíjejí, jejich obrovská většina nikdy nedosáhne úrovně rozvinutých zemí a ve skutečnosti může ve srovnání s nimi jen ztrácet krok. Svět se nerozvíjí rovnoměrně, není to možné jak z hlediska ekonomického fungování kapitalismu, tak i z hlediska ekologického. Svět nemůže udržet 175 společností na vysokém ekonomickém stupni.

6. Nelze pochybovat o tom, že vztahy mezi rozvinutými a nerozvinutými zeměmi byly a stále jsou charakterizovány vysokým stupněm ekonomického vykořisťování (Sanderson 1995: 287).

7. „Jako u všech systémů vede lineární prodlužování jeho trendů k tomu, že tyto trendy narážejí na určité limity, načež se systém příliš vzdálí od rovnovážného stavu a začne bifurkovat“ (Wallerstein, 2005:165). Každý systém má v sobě zakódovaný zánik, který může vést ke stavu všeobecného chaosu (entropie), nebo naopak ke konstituci systému nového.

Na základě zdrojů teorie světového systému, jejich osudů a vyrovnávání se s kritikou docházím k závěru, že teorie světového systému můžeme pokládat za koncept spíše použitelný pro analýzu minulosti světa, méně současnosti a jako nejproblematictější se mi jeví jeho ambice předikovat budoucí vývoj. Teorie světových systémů představuje jeden z druhů vysvětlení vzestupu a relativního úpadku Evropy a USA, ale také vývoje ostatních částí světa (včetně českých zemí), jak jsem se pokusil ukázat na jejich příkladech. Tato teorie také dokáže poměrně úspěšně čelit řadě námitek i zubu času – od jejího vzniku uplynulo více jak třicet let a stále se objevují nové práce vycházející z této perspektivy. Životnost teorie světových systémů dokládá i její flexibilita – vedle Wallersteinova modelu moderního světového systému, byly vytvořeny modely další, taktéž si zasluhující pozornost. Teorie světového systému není rigidním učením, ale dynamickým a širokým polem mnoha často i protikladných koncepcí⁴³, takže se dnes dá spíše hovořit o paradigmatu či přístupu z hlediska světového systému než o teorii (Shannon, 1992: 208).

Ať už přijmeme Wallersteinovu koncepci beze zbytku nebo s výhradami, připisujeme jí několik zásluh: Wallerstein byl jedním z průkopníků obracejících pozornost západní sociologie z úzkého horizontu vlastních společností ke globálním problémům. V tomto smyslu je jedním z předních teoretiků globalizace. Wallerstein obohatil sociologii o novou ucelenou teorii vzniku a fungování kapitalismu, která kráčí ve stopách Marxe a školy Annales, ale zároveň přispěla řadou vlastních myšlenek. Obzvláště cenný je Wallersteinův historický a geografický pohled. Svou teorií světového systému vytvořil také koncepci globální sociální struktury a poskytuje nám obraz světa, v němž má každý obyvatel planety své místo. Jeho teorie světového systému představuje jedno z možných vysvětlení vzniku a fungování tak odlišných fenoménů, jako jsou formy náboženství, podoby sociálních hnutí, procesy byrokratizace, způsoby modernizace a způsoby utváření kultury a mentality. Vysvětlení těchto fenoménů pomocí teorie světového systému

⁴³ Současnou popularitu teorie světového systému ukazuje existence *World-History Association* s více jak 1700 členy (Nolte, 2002). Tato společnost vydává časopis *World History Journal* a internetový *Journal of World-Systems Research*.

nemusí být absolutní, je však podstatným příspěvkem do diskuse o nich. Konečně Wallerstein se vždy pokoušel vytvářet ze sociologie angažovanou vědu (Wallerstein 2005: 163–164), která poukazuje na nespravedlnosti a nerovnosti tohoto světa a snaží se poskytovat těm, kteří stále věří, že „jiný svět je možný“, ucelené a myšlenkově propracované alternativy.

Seznam použitých tabulek a grafů

Tabulka 4. 1 Počet obyvatel žijících v zónách světového systému	21
Tabulka 6. 1 Mocenské koalice v Evropě 16. století	46
Tabulka 6. 2 Obyvatelé světa žijící v jednotlivých typech vlády	63
Tabulka 7.1 Světový HDP	64
Tabulka 7.2. Tempa růstu ekonomiky 1960 – 1998	69
Tabulka 7. 3. Rozšíření internetu po světě	72
Tabulka 9. 1. Srovnání základních demografických údajů	118
Tabulka 10.1. Konvergence úrovní ekonomik v rámci Evropské unie	123
Obrázek 1. Srovnání rozlohy evropských a arabských měst v 10. století	30
Obrázek 2. Mapa hospodářského propojení světa v roce 1600 a 1775	53
Obrázek 3. Podíl na světovém HDP 1750 – 2004	59
Obrázek 4. Růst evropské ekonomiky se po roce 1820	65
Obrázek 5. Tempo růstu světové ekonomiky 1750 – 2004	66
Obrázek 6. Snižování tempa růstu ekonomiky 1950 – 2002	67
Obrázek 7. HDP na obyvatele v bohatých, středně bohatých a chudých zemích	71
Obrázek 8. Počty přenášených dat elektronickou poštou	73
Obrázek 9. HDP velmocí v miliardách USD (2004)	78
Obrázek 10. Příjmový potenciál světových regionů	85
Obrázek 11. Světová sociální struktura	88
Obrázek 12. Státy periferie, semiperiferie a jádra podle HDP/ obyv.	90
Obrázek 13. HDP zemí Latinské Ameriky ve vztahu k USA	93
Obrázek 14. HDP zemí Latinské Ameriky na obyv. 1900 – 2001	99
Obrázek 15. HDP na obyvatele regionů Číny v roce 1995	111
Obrázek 16. HDP zemí afrického kontinentu	117
Obrázek 17. Indikátory lidského rozvoje	118
Obrázek 18. Světový systém podle Abu-Lughod	139
Obrázek 19. Centrální civilizace podle Wilkinsona.	141

Seznam použité literatury

- Abu-Lughod, J. 1989. *Before the European Hegemony. The World System AD 1250-1350*. Oxford: Oxford University Press.
- HIV/AIDS in Africa* http://en.wikipedia.org/wiki/AIDS_in_Africa
- Amin, S. 2005. *Post-Imperialist Empire or Renewed Expansion of Imperialism?* Monthly Review, Volume 57, Number. 6.
(<http://www.monthlyreview.org/1105amin.htm>)
- Amin, S. 2005. A. *Note on the Death of André Gunder Frank (1929-2005)*. In: Monthly Review, April 2005.
(<http://www.monthlyreview.org/0405amin.htm>)
- Aririghi, G., Drangel, J. 1986. The Stratification of the World-Economy: An Exploration of the Semiperipheral Zone. In: *Review* 10. s. 9 – 74.
- Aronovitz, S. 1981. A Metatheoretical Critique of Immanuel Wallerstein's „The Modern World System“ In: *Theory and Society*. Vol. 10, Nr. 4. s. 503 – 520.
- Babones S. J. 2005. The Country-Level Income Structure of the World-Economy. In: *Journal of World-Systems Research*, XI, I, July 2005, 29 – 55.
- Bairoch, P. 1981. The Main Trends in National Economic Disparities since the Industrial Revolution. In: *Disparities in Economic Development since the Industrial Revolution*. ed. P. Bairoch, M. Levy-leboyer. New York: St. Martin's Press. s. 13 – 17.
- Barber, B. 1996. *Dschihad gegen McWorld, Coca Cola und heiliger Krieg*. Scherz Verlag.
- Bähr, J. 1997. *Bevölkerungsgeographie*. Stuttgart: Eugen Ulmer GmbH.
- Bauman, Z.. 1999. *Globalizace*. Praha: Mladá Fronta.
- Braudel, F. 1985. *Civilization and Capitalism 15th-18th Century*, Vol. 2. *The Wheels of Commerce*. HarperCollins.
- Braudel, F. 1990. *Sozialgeschichte des 15. – 18. Jahrhunderts*. Bd. 3. München.
- Braudel F. 1995. *A History of Civilizations*, Penguin Books.
- Braudel, F. 1999. *Dynamika kapitalizmu*. Praha, Argo.
- Bondy, E. 1990. *3x Egon Bondy*, Praha: Panorama.
- Boris, D. 2005. „Immanuel Wallerstein.“ In: *Aktuelle Theorien der Soziologie, Von*

- Shmuel N. Eisenstadt bis zur Postmoderne*. Dirk Kaesler (Hrsg.). München: Verlag C. H. Beck.
- Ciccantell, P. S., Bunker, G. S. 2004. The Economic Ascent of China and the Potential for Restructuring the Capitalist World-Economy, In: *Journal of World-Systems Research*, X, 3, fall 2004, s. 565 – 589.
- Cuin Ch., Gresle, F. 2004. *Dějiny sociologie*. Praha: Slon.
- Collins R. Long Term Social Change and the Territorial Power of States. In: *Research in Social Movements, Conflicts, and Change*. Louis Kriesberg (ed.) Bd 1, Greenwich, Nc., S. 1- 34.
- Cyber Geography Research*
(http://www.cybergeography.org/atlas/telegeography_large.gif)
- Dawson, Ch. 1994. *Zrození Evropy, Úvod do dějin evropské jednoty*. Praha: Vyšehrad.
- Democracy's Century. <http://freedomhouse.org/reports/century.html>
- Diamond J., 2000. *Osudy lidských společností. Střelné zbraně, choroboplodné zárodky a ocel v historii*. Praha: Columbus.
- Feldmann, K. *Soziologie kompakt*. Wiesbaden: Westdeutscher Verlag.
- Frank, A. G. 1996. The Underdevelopment of Development. In: *Essays in Honour of Andre Gunder Frank*. Sing Chew and Robert Denmark (ed.). Thousand Oaks: Sage Publications.
- Frank, A.G. 1998. *ReOrient. Global Economy in the Asian Age*. University of Carolina Press.
- Fuhrmann, M. 2005. Bolivien: Soziale Bewegungen brechen den neoliberalen Konsens. In: *Lateinamerika: Verfall neoliberaler Hegemonie?* Boris, D., Schmutz, S. (ed.). Hamburg: VSA-Verlag.
- Fulbright, J. W. 1969. *Pýcha moci*. Praha: Svoboda.
- Giddens A. 1971. *Capitalism and Modern Social Theory, An Analysis of the Writing of Marx, Durkheim and Weber*. Cambridge University Press.
- Goldfrank W. L. 1999. Beyond Cycles of Hegemony: Economic, Social and Military Factors. In: *The Future of Global Conflict*. Volker Bornschier and Christopher Chase-Dunn (ed.). Sage.

- Gunder F., Andre – Gills, Barry K. (ed.) 1993. *The World Systems. Four Hundred Years or Five Thousand Years*. London - New York: Routledge.
- Gunder F., Andre – Gills, Barry K. (ed.) *World System History* A paper presented at the annual meeting of The New England Historical Association, Bentley College, Waltham, Mass., 23 April 1994
(<http://www.hartford-hwp.com/archives/10/034.html>)
- Gunder F., Andre – Gills, Barry K. (ed.) 1996. The Thirdworldization of Russia and Eastern Europe The Aftermath of "Real Existing Socialism". In: *Eastern Europe Between Western Europe and East Asia*. Jaques Hersch - Johannes Schmidt, (ed.), London: Macmillan.
- Halada, A. 1997. *Český film let devadesátých*, Praha: Nakladatelství Lidových Novin.
- Hardt, M. Negri, A. *Empire*. 2001. Harvard University Press.
- Harvey, D. 2005. *A Brief History of Neoliberalism*. Oxford University Press.
- Hopkins, T. Wallerstein I. and Associates, 1982. "Cyclical Rhythms and Secular Trends of the Capitalist World Economy: Some Premises, Hypotheses, and Questions." Pp. 104-120 In: *World-System Analysis: Theory and Methodology*, by T. Hopkins, I. Wallerstein, R. Bach, C. Chase-Dunn, and R. Mukherjee. Beverly Hills, CA: Sage.
- Chase-Dunn CH. Hall T. D. 1997. *Rise and Demise: Comparing World-Systems*. Boulder, CO: Westview Press.
- Chase-Dunn C., Podobnik, B. 1999. The Next World War: World-System Cycles and Trends. In: *The Future of Global Conflict*. Volker Bornschier and Christopher Chase-Dunn (ed.). Sage.
- Chase-Dunn, Ch. Thomas Reifer E. 2002. *US Hegemony and Biotechnology. The Geopolitics of New Lead Technology*. Working Paper of the Institute for Research on World-Systems. (<http://www.irows.ucr.edu>)
- Chase-Dunn, Ch. 2005. Social Evolution and the Future of World Society. In: *Journal of the World-System Research*. Vol. XI. Number 2. December 2005.
- Chirot, D. 1986. *Social Change in the Modern Era*. San Diego: Harcourt Brace Jovanovich.

- Christian, D. 2004. *Maps of Time. An Introduction to Big History*. Berkley: University of California Press.
- Internet Word Stats* (<http://www.internetworldstats.com/top20.htm>)
- Inglehardt, R. 1995. *Kultureller Umbruch, Wertwandel in den westlichen Welt*. Frankfurt/Main, New York: Campus Verlag.
- Jenner, G. 1999. *Ende des Kapitalismus. Triumph oder Kolaps des Wirtschaftssystem?* Frankfurt am Main: Fischer Taschenbuch Verlag.
- Kagarlitsky, B. 2005. *The Revolt of the Middle Class: Cultural Revolution 2006*. Moscow: Iprog.
- Keller, J. *Úvod do sociologie*. 1992. Praha: Slon.
- Kentor, J. 2005. The Growth of Transnational Corporate Networks: 1962 – 1998. In: *Journal of World-Systems Research*. XI, 2, December 2005, s. 263 – 286.
- Landes, D. 2004. *Bohatství a bída národů*. Praha: BB art.
- Lenin, V. I. 1954. „Imperialismus jako nejvyšší stadium vývoje kapitalismu“. In: *Vybrané spisy ve dvou svazcích*, sv. 1, Praha: SNPL.
- Lenski, G. and Nolan. P. D. 1984. Trajectories of Development: A Test of Ecological-Evolutionary Theory. In: *Social Forces*. s. 63: 1-23.
- List of countries by military expenditures*
(http://en.wikipedia.org/wiki/List_of_countries_by_military_expenditures)
- Lombard, M. 1992. *Blützeit der Islam, Eine Wirtschafts- und Kulturgeschichte 8. – 11. Jahrhundert*. Frankfurt am Main: Fischer Verlag.
- Lughod-Abu, L. J. 1989. *Before European Hegemony. The World System A.D. 1250 – 1350*. New York, London: Oxford University Press.
- Madison, A. 2003. The World Economy, A Millennial Perspective, In: *Development and Underdevelopment*, ed. Seligson, M. Passé-Smith J. T., London: Lynne Rienner Publishers.
- Marx, K., Engels, B. 1954. Manifest komunistické strany. In: *Vybrané spisy*, sv. 1, Praha: SNPL.
- Marx, K. 1954a. Britské panství v Indii. In: *Vybrané spisy*. Marx, K., Engels, B. Praha: SNPL.
- Marx, K. 1954b. Budoucí výsledky britského panství v Indii. In: *Vybrané spisy*.

- Marx, K., Engels, B. Praha: SNPL.
- Matějček, J., Macháčová, J. 1997. „Vzory chování v českých zemích v 19. století“.
In: *Studie k sociálním dějinám*, 7/1997
- Maur, E., Horská, P., Musil, J. 2002. *Zrod Velkoměsta*. Praha: Academia.
- Milanovic, B., Yitzhaki S. 2001. *Decomposing World Income Distribution: Does the World Have a Middle Class?* World Bank.
- Modelski, G. 1999. From Leadership to Organization: The Evolution of Global Politics. In: *The Future of Global Conflict*. Ch. Chase-Dunn, V. Bornschier. London: Sage publication.
- Notle Heinrich, H. 1996. „The Eropcan System in the Middle Ages – Pleading for a Set of Indicators and Nonlinerar Research“ In: *Criteria and Indicators of Backwardness, Essays on Uneven Development in European History*. Hroch, M. Klusáková L. (ed.). s. 29 – 46. Prague: Variant Editor for Faculty of Arts, Charles University.
- Nolte, H.H. 2002. *Die Debate um das Weltsystem* (Diskussionspapier, Mai 2002)
(<http://members.aol.com/cnoltevgws/Weltsystemkonzept.html>)
- Nowak, M. 1992. *Duch demokratického kapitalizmu*. Praha.
- Passé-Smith, J. T. 2003. The Persistence of the Gap Between Rich and Poor Countries, 1960 – 1998. In: *Development and Underdevelopment*, Seligson, M. Passé-Smith J. T. (ed.). London: Lynne Rienner Publishers.
- Pick, M. 2005. *Globální důsledky čínského hospodářského zázraku*. In: www.blisty.cz
- Piketty, T., Saez E. 2003. „Income Inequality in the United States, 1913 – 1998“.
In: *Quarterly Journal of Economics*, 118, February 2003.
- Pomeranz, K. 2000. *The Great Divergence, China, Europe and the Making of the Modern World Economy*. Princeton University Press.
- Prorok, V. 1999. „Vývoj politických stran a teorie dlouhých vln. Současný stav a perspektivy zkoumání politických stran na našem území“.
In: *Sborník referátů konference*. Rosice – Olomouc: Gloria.
- Průcha, V., Faltus J. 1992. *Hospodářské dějiny*. Praha: VŠE.
- Ravik S. 1995. *Společnost trvale neudržitelné blbosti*. Praha: Periskop.

- Rozdíly v kupní síle Čechů se stále zvyšují, In: *Právo*. 13.9.2005, s. 5.
- Sanderson, Stephen K. 1995. *The Great Transformations. The General Theory of Historical Development*. Blackwell Publishers.
- Sanderson, Stephen K. 2005. *Revolutions. A Worldwide Introduction to Political and Social Change*. Boulder, London: Paradigm Publishers.
- Shannon, T. R. 1992. *An Introduction to the World-System Perspective*. Boulder, CO: Westview Press.
- Schmalz, S., Tittor, A. 2005. Hegemoniezyklen in Lateinamerika – Einführung und Kontext. In: *Latein Amerika: Verfall neoliberaler Hegemonie?* Boris, D., Schmalz, S., Tittor, A. Hamburg: VSA-Verlag.
- Skidmore, T. E., Smith P. H. 2001. *Modern Latin America*. Oxford University Press.
- Skocpol, T. 1977. „Wallerstein's World Capitalist System: A Theoretical and Historical Critique.“ In: *American Journal of Sociology*, 82, 5: s. 1075-90.
- Slavík, C. 2005. Reálná konvergence České republiky k EU v porovnání s ostatními novými členskými zeměmi, In: *Pražské sociálně vědní studie*. Fakulta sociálních věd UK.
- Sterr, A. 2006. *Lateinamerikas Linke XXI: Statt Sozialismus starker Staat? National-populare Regierungen und rebellische Basisbewegungen*. Rosa Luxemburg Stiftung. (www.rosalux.de)
- Vintrová, R. 2001. Reálná konvergence – předpoklad plynulé integrace do evropské Unie, In: *Politická ekonomie*. roč. LI, č.1, s. 79 - 91.
- Wade R. H. 2003. The Rising Inequality of World Income Distribution. In: *Development and Underdevelopment*, Seligson, M. Passé-Smith J. T. (ed.) London: Lynne Rienner Publishers.
- Wagar, W. W. 1992. *A Short History of the Future*. Chicago: University of Chicago Press.
- Wallerstein, I. 1974. *The Modern World-System, I. Capitalist Agriculture and the Origins of the European World-Economy in the Sixteenth Century*. New York – London: Academic Press.
- Wallerstein, I. 1979. *The Capitalist World-Economy*. Cambridge: Cambridge

University Press – Paris, Ed. de la M.S.H.

- Wallerstein, I. 1980. *The Modern World-System, II. Mercantilism and the Consolidation of the European World-Economy, 1600 - 1750*. New York: Academic Press.
- Wallerstein, I. 1989. *The Modern World-System, III. The Second Great Expansion of the Capitalist World-Economy, 1730-1840's*. San Diego: Academic Press.
- Wallerstein, I. 1992. *Geopolitics and Geoculture. Essays on the Changing World-System*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Wallerstein, I., Quijano, A. 1992. Americanity as a Concept, or the Americas in the Modern World-System. In: *International Social Science Journal* 134. s. 549-564.
- Wallerstein, I. 1993. „The World-System after the Cold War“. In: *Journal of Peace Research*, 30, 1993, č. 1.
- Wallerstein, I. 2004. *World Systems Analysis: An Introduction*. Durham, Duke University Press.
- Wallerstein, I. 2005. *Úpadek americké moci*. Praha: SLON.
- Wallerstein, I. 2006. *Jak jde Latinská Amerika doleva? Komentář 187*, June 15, 2006. (<http://www.binghamton.edu/fbc/187cz.htm>)
- Wilkinson, D. 1995. „Central Civilization“. In: *Civilizations and World Systems*. Sanderson, S. K. (ed.). Altamira Press. s. 46 – 76.
- World Bank, 2005. *World Development Report. A Better Investment Climate for Everyone*. The World Bank, Oxford University Press.
- World Population Data Sheet. 2004
(http://www.prb.org/pdf04/04WorldDataSheet_Eng.pdf)
- Zolberg, Aristide R. 1981. „Origins of the Modern World System: A Missing Link.“ In: *World Politics* 33(2): 253-281.

Texty Immanuela Wallersteina dostupné v češtině na internetu

Wallerstein, I. 2002. *Globalisace není nová,*

(http://www.sds.cz/docs/prectete/epubl/iwa_gnn.htm)

Wallerstein, I. 1999. *Levicová politika pro 21. století?,*

(http://www.sds.cz/docs/prectete/epubl/iwa_lp21.htm)

Wallerstein, I. 1992. *Marx, marxismus-leninismus a socialistické zkušenosti v moderním světovém systému,*

(http://www.sds.cz/docs/prectete/epubl/iwa_mmla.htm)

Wallerstein, I. 2002. *Nové revolty proti systému,*

(http://www.sds.cz/docs/prectete/epubl/iwa_nrps.htm)

Wallerstein, I. 2001. *Politika levice ve věku přechodu,* 13. 4.

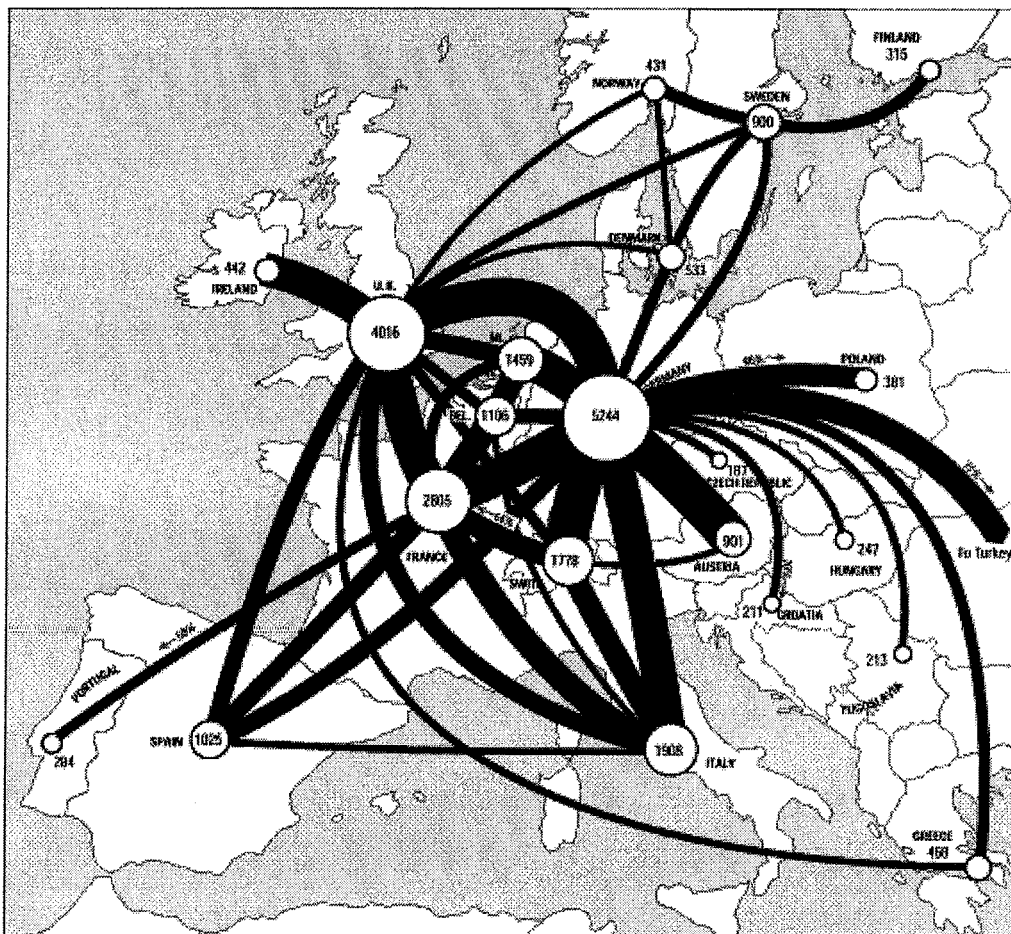
(http://www.sds.cz/docs/prectete/epubl/iwa_plvv.htm)

Wallerstein, I. *Eurocentrismus a jeho avataři. Dilemata společenských věd*

(<http://glosy.info/index.php?show=2>)

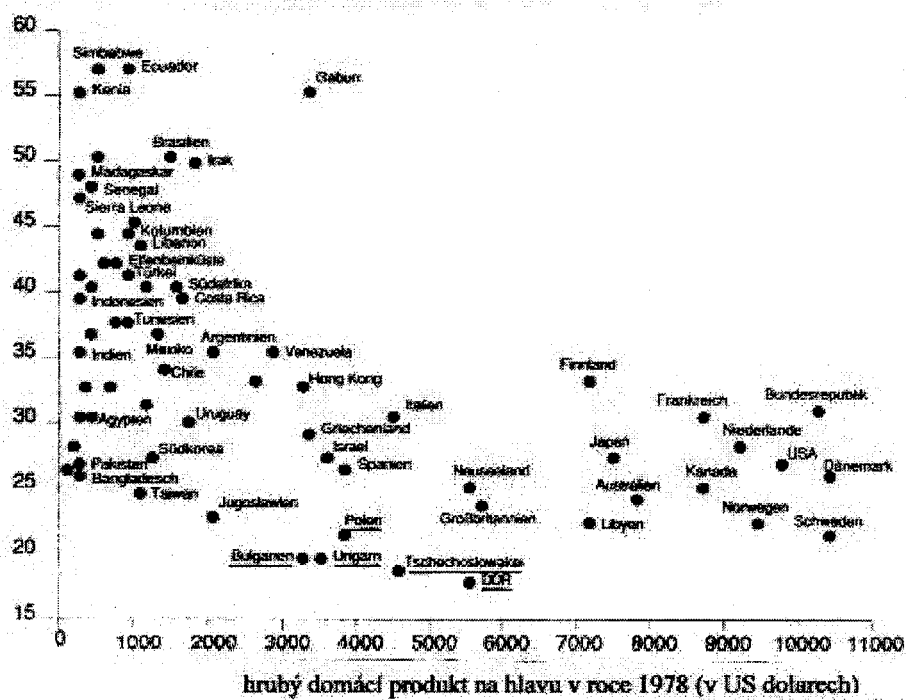
Další krátké články od I. Wallersteina je možné nalézt na www.blisty.cz

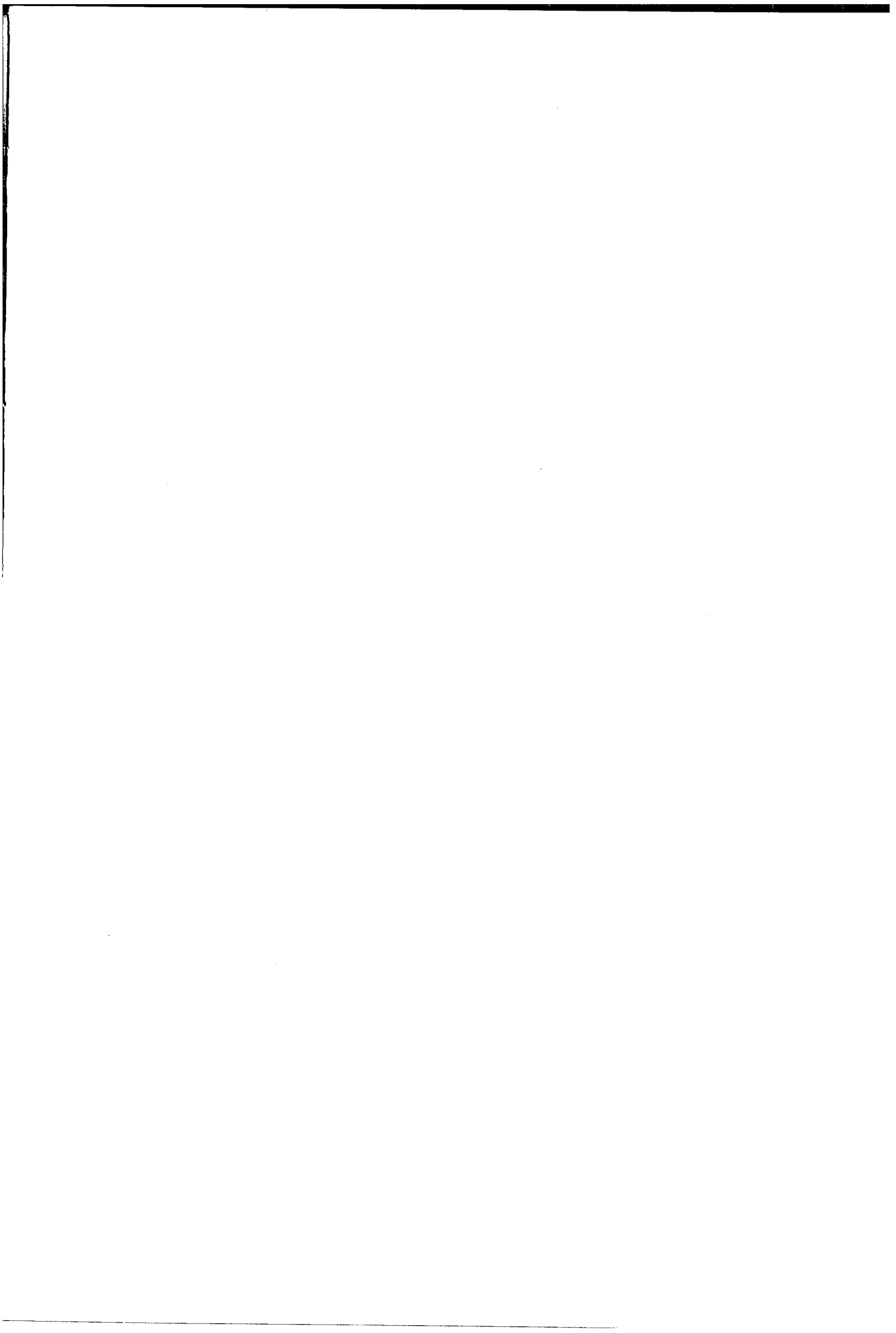
Přílohy

http://www.cybergeography.org/atlas/telegeography_large.gif

procento celkových příjmů, které náleží nejbohatší desetině obyvatelstva

Univerzita Karlova v Praze

Filozofická fakulta

Katedra sociologie

sociologie

Stanislav Holubec

Teorie světového systému Immanuela Wallersteina

The World-system Theory by Immanuel Wallerstein

Teze disertační práce

vedoucí práce – Prof. PhDr. Miloslav Petrušek, CSc.

2006

Cíle disertační práce:

Při psaní disertační práce jsem sledoval tři cíle: 1. Představit v českém prostředí velmi málo známou teorii světových systémů od Immanuella Wallersteina, Christophera Chase-Dunna, Andre Gundera Franka a dalších. 2. Tyto teorie rekonstruovat a systematizovat, neboť se jednotliví autoři různě vyvíjeli a jejich přístupy vykazují vzájemné odlišnosti. 3. Tyto teorie kriticky interpretovat, shrnout nejčastější kritické argumenty proti nim užívané a zařadit je do širšího kontextu společenských věd.

Předkládaná disertační práce má tři části. První představuje zevrubné seznámení s pracemi z okruhu teorií světového systému. Představení této teorie je věnováno velké místo pro její velmi malou znalost v českém prostředí, neboť autory spjatými s touto teorií se u nás dosud nikdo systematictěji nezabýval. Druhá část je věnována vývoji a současnému postavení jednotlivých regionů – Asie, Jižní a Severní Ameriky, Afriky a konečně českých zemí z hlediska teorie světového systému. Třetí část se zabývá kritikou teorií světového systému a jejich vztahu ke dvěma ze svých zdrojů – strukturálnímu funkcionalismu a marxizmu. Na příkladech děl dalších autorů se snažím ukázat současné směřování těchto teorií.

Představení teorie světového systému

Teorie světového systému vznikly v logice vývoje sociálně vědního myšlení ve druhé polovině 20. století. Vycházejí z tradice předních klasiků sociologie – K. Marxe a M. Webera, ekonomických teorií dependence (R. Prebisch), historiografické francouzské školy Annales, ekonoma a autora koncepce dlouhých vln N. Kondratěva a polského historika hospodářských a sociálních dějin M. Malowista. Jedná se o interdisciplinární teorie, nepatří pouze do sociologie ale také do ekonomie a historiografie.

V této části předkládané disertace se snažím - poprvé v českých sociálních vědách - představit v ucelené podobě teorie světového systému. Pokouším se systematizovat Wallersteinem používané termíny – *sociální systémy*, *světové systémy*, *světové impérium*, *světová ekonomika*, *moderní světový systém*, *evropská světová ekonomika*, *kapitalistická světová ekonomika*, *socialistická světová ekonomika*. Zabývám se zde příčinami a okolnostmi vzniku moderního světového systému v 15. století v souvislosti s tzv. krizí feudalizmu a jejím pojetím podle Wallersteina. Pro přehlednější výklad rozlišuji mezi dynamikou a strukturou moderního světového systému.

Strukturu světového systému tvoří tři jeho základní části – centrum, periferie a semiperiferie - s odlišným postavením a funkcemi. Z hlediska dynamiky světového systému rozlišuji šest základních tendencí jeho vývoje: Světový systém se rozpíná. Vazby ve světovém

systemu se prohlubují. Světový systém se vyvíjí v cyklech. V rámci systému existuje vzestupná i sestupná mobilita států i celých regionů. Ve světovém systému dochází k přesouvání středu jádra a k boji o politickou hegemonii. Světový systém se neustále polarizuje a stává se stále nerovnějším.

1. Světový systém se rozpíná. Jestliže zahrnoval počátkem 16. století pouze západní Evropu (žilo v něm jen 15% obyvatel tehdejšího světa), do poloviny 19. století integroval prakticky celou planetu.

2. Vazby ve světovém systému se prohlubují. Prvním mechanismem prohlubování systému je zezbožňování, tj. přeměna stále více věcí ve zboží. Druhou tendencí je mechanizace, tedy zavádění více a více technických inovací, které zvýší výkon každého pracujícího. Třetím mechanismem prohloubení je kontraktualizace – tj. regulace sociálních a ekonomických vztahů pomocí dohod a smluv. Čtvrtým mechanismem je vzrůst interdependence. Tím má Wallerstein na mysli prohlubování dělby práce.

3. Světový systém se vyvíjí v cyklech. Je možné rozlišovat dva druhy těchto cyklů: Kondratěvovy vlny a logistiky. Každá z Kondratěvových vln má svou fázi A ekonomického růstu a fázi B stagnace. Každá z těchto fází trvá mezi čtyřiceti až šedesáti lety. Logistiky se liší od Kondratěvových cyklů tím, že jsou delší a představují komplexnější změnu.

4. V rámci systému existuje vzestupná i sestupná mobilita států i celých regionů. Existují tři základní strategie vzestupu ve světovém systému: a. zachycení příležitosti, b. rozvoj pomocí inovace, c. spolehnout se na vlastní síly.

5. Ve světovém systému dochází k přesouvání středu jádra a k boji o politickou hegemonii. S tím souvisí i několik pokusů změnit moderní světový systém v impérium. Ani jeden z těchto pokusů neuspěl, neboť impérium představuje nebezpečí udušení kapitalistické světové ekonomiky. Každý hegemon začíná upadat obvykle už v okamžiku, kdy se jím stane.

6. Světový systém se neustále polarizuje a stává se stále nerovnějším. Po dobu jeho existence totiž dochází ke stálému přesunu bohatství mezi centrem a periferií ve prospěch prvního. Tento přesun se děje dvěma způsoby: a. osovou dělbou práce, b. drancováním.

Oblast vzniku moderního světového systému

V další části se snažím zodpovědět otázku, proč vznikl moderní světový systém právě v Evropě.

Podle Wallersteina není skutečnost, že moderní světový systém vznikl právě tady, náhodná, ale je zcela v logice historického vývoje tohoto kontinentu. V kapitole věnované

středověké předešlé vzniku světového systému se snažím nejprve ukázat různé teorie vysvětlující vzestup Evropy v raném novověku a zmínit také kritické argumenty proti nim.

Podle mého názoru je možné rozlišovat čtyři základní vysvětlení vzestupu Evropy: Marxistické, teorie státu, idealistické teorie, ekologické geografické teorie. Proti každé z těchto teorií uvádím také možné námitky.

1. Marxistický přístup. Podle něj se Evropa stala světovým hegemonem, neboť zde došlo k vytvoření feudální společensko-ekonomické formace dříve nežli jinde na světě.

2. Teorie státu. Podle tohoto přístupu vykazoval státní systém středověké evropské civilizace mnoho odlišných rysů od ostatních civilizací a představoval výraznou pobídku ekonomického a kulturního růstu. Jeho základním rysem byla značná decentralizace moci.

3. Idealistické teorie. Jedná se např. o teorie Webera o protestantské etice a jejímu vlivu na vznik kapitalizmu. Sem patří také teze Wernera Sombarta o vlivu renesance a židovství v severní Itálii na vznik kapitalizmu.

4. Ekologicko-geografické teorie. Podle těchto přístupů měla Evropa řadu zásadních výhod oproti zbytku světa: Byla součástí euroasijského kontinentu, v němž se nacházelo největší množství druhů domestikovatelných zvířat a potravin, rozeklané pobřeží umožňovalo rozvoj obchodu, rozmanitý charakter vnitrozemí zamezoval vytvoření centralizované státní struktury a chránil kontinent před nájezdníky, mírné klima umožňovalo rozvoj zemědělství, další kontinenty (především Amerika) byly relativně dostupné po moři a bohaté přírodní zdroje (především uhlí) rozhodly o počátku průmyslové revoluce.

Wallersteinovo vysvětlení se nachází podle mého názoru kdesi na pomezí marxistického a geografického přístupu. Jeho zdůraznění role státu při utváření moderního světového systému je příčinou pouze zprostředkovanou.

Druhá otázka, kterou se zde snažím zodpovědět, je, v jakém období bylo rozhodnuto o vzestupu Evropy. Ukazují že existují dvě extrémní odpovědi na tuto otázku: Podle jednoho (především geografického) přístupu tak bylo rozhodnuto již od počátku dějin, neboť to byla Evropa, kdo měl nejlepší předpoklady rozvoje. Podle druhého názoru se naopak rozhodlo teprve nedávno (na konci 18. století) mezi Čínou a Evropou, že to bude druhý jmenovaný, kdo se stane hegemonem. Wallerstein se nachází kdesi ve středu. Podle něj bylo rozhodnuto na konci 15. století, kdy vzniká moderní světový systém.

Fáze vývoje moderního světového systému

V další části shrnuji Wallersteinovo pojetí fází vývoje moderního světového systému. Wallerstein rozlišuje tři fáze jeho vývoje: První fáze trvá přibližně mezi lety 1450 – 1640 a je charakterizována odpoutáváním se od zbytků feudalismu. Druhá fáze trvá v letech 1640 – 1760 a vyznačuje se konzolidací systému a zničením všech systémů alternativních. Tyto dvě fáze byly obdobím jen velmi pomalého růstu. Třetí fázi nazývá Wallerstein „druhou érou velké expanze kapitalistické světové ekonomiky“ a nachází se mezi rokem 1760 a první světovou válkou. Je pro ni charakteristické zvyšování míry mechanizace, jež je obvykle nazýváno průmyslovou revolucí. Čtvrtá fáze začíná první světovou válkou a nacházíme se v ní podle jeho názoru dodnes.

Současný světový systém

V této části popisují strukturu a fungování současného světového systému. Tím, že světový systém proměnil do 80. let 19. století většinu celého okolního světa ve svou periferii, dochází k přeměně principu fungování hegemonie západoevropských velmocí ze hry se spíše nenulovým součtem, ke hře spíše s nulovým součtem. Jednotliví aktéři kapitalistického světového systému již nemají kam expandovat, a tak dramaticky vzrůstá pravděpodobnost jejich vzájemných konfliktů. Tato rivalita je v jádru základním vysvětlením vzniku válečných střetnutí první poloviny 20. století. Spíše než o první a druhé světové válce navrhuje Wallerstein hovořit o jednom třicetiletém globálním střetnutí s dlouhým obdobím příměří, které se vyznačovalo lokálními konflikty.

Domnívám se, že v tomto bodě je Wallersteinova teorie velmi inspirována Leninovou teorií o imperialismu jako nejvyšším stadiu kapitalismu.

Tato fáze vývoje světového systému přinesla také proměny typů vlád v jednotlivých zemích. První proměnou byl posun od monarchie k republice. Dezintegrace koloniálních velmocí jádra po druhé světové válce vedly k přechodu k republikánské formě zřízení v nově zakládaných státech na periferii. Dvacáté století bylo také stoletím autoritativních a totalitních režimů. Především státy semiperiferie, které opouštěly monarchické zřízení byly velmi náchylné k této formě vlády. Poslední tendencí bylo pozvolné rozšiřování demokratické formy vlády.

Dynamika soudobého světového systému

V letech 1945 – 1970 probíhá podle Wallersteina ve vývoji světové ekonomiky Kondratěvova fáze A, která se vyznačuje zvýšenou technologickou inovací, vzestupem

ekonomiky a redukcí sociálních nerovností v zemích jádra, kde je budován silný sociální stát. Tyto skutečnosti vedou i v zemích periferie k iluzím o možnostech rozvoje, pokud získají politickou samostatnost a zahájí správnou modernizační politiku.

Pod roce 1970 dochází k zahájení B fáze cyklu. Ta trvá v zásadě dodnes a vyznačuje se klesající mírou zisku, opětovnou polarizací vně vyspělých společností a zesílenou polarizací mezi jednotlivými společnostmi. Součástí této fáze je krach modernizačních pokusů v Latinské Americe, Východní Evropě a Africe. V zemích periferie přichází ke slovu nacionalismus a náboženský fundamentalismus, v zemích jádra neoliberální a neokonzervativní politika.

Ačkoli Wallerstein dosud žádné syntetické dílo věnované soudobému světovému systému nepublikoval, podle mého názoru je možné hovořit o těchto základních dynamikách soudobého světového systému: Snižování ekonomického růstu, prohlubování nerovností, nízká mobilita ve světovém systému, úpadek USA, nárůst moci nadnárodních korporací.

1. Snižování ekonomického růstu. Růst světové ekonomiky začal zrychlovat po roce 1850 a nejvyššího tempa dosáhl v posledních dvou desetiletích 19. století a za druhé světové války. Od roku 1950 se s výkyvy začíná tempo jejího růstu snižovat. Pokud by se tempo růstu snižovalo podobným způsobem i nadále, došlo by okolo roku 2050 k zastavení růstu světové ekonomiky. Tempo růstu se snižuje různou rychlostí v různých regionech: Ve stejné době dochází k dalšímu zaostávání Afriky, Indie a Latinské Ameriky. Subsaharská Afrika, Východní Evropa a Latinská Amerika zažily v poslední pětině 20. století absolutní pokles.
2. Prohlubování nerovností. I díky snižování ekonomického růstu se prohlubují rozdíly v bohatství jednotlivých zemí. Absolutní propast mezi chudými a bohatými zeměmi se do roku 1950 do roku 1975 zdvojnásobila. Podle mého názoru je možné globální nerovnost dobře ilustrovat i na dalších oblastech: Je to přístup k internetu, míra dat přenášených elektronickou poštou mezi jednotlivými regiony a rozdílné počty vědeckých publikací v jednotlivých částech světa. Tyto tři oblasti ukazují obrovské globální nerovnosti.
3. Nízká mobilita ve světovém systému. Díky velkým globálním nerovnostem existuje také jen velmi omezená mobilita zemí v rámci světového systému. Pouze pěti ze 114 rozvojových zemí světa se podařilo v posledních desetiletích snižovat náskok vyspělého světa. To dokládá Wallersteinův názor, že v rámci kapitalistické světové ekonomiky je iluzorní představa pozvolného vyrovnávání hospodářské úrovně všech

oblastí světa. Tolik udávaný příklad rozvoje východoasijských ekonomik je možné vysvětlit řadou lokálních specifik a není možné je pokládat za trend, kterým se začnou ubírat i jiné země.

4. Úpadek USA. Konec dvacátého století přináší podle Wallersteina také neodvratný úpadek USA jako hegemonu světového systému. Upadá především ekonomika USA. Stagnuje její kulturní hegemonie a postupem doby zbývá pouze vojenský rozměr hegemonie USA, což tento stát tlačí k silovým řešením.
5. Poslední tendencí je nárůst moci nadnárodních korporací. Pro Wallersteina jsou klíčovými aktéry světového systému státy a příliš skutečnost vzestupu moci korporací nereflektuje. Zde se snažím poněkud Wallersteina korigovat a na pracích jiných autorů i empirickém materiálu se snažím ukazovat, že je možné hovořit o jistém nárůstu moci korporací, ovšem státy jsou dosud klíčovými hráči globální ekonomiky.

Struktura dnešního světového systému

Autoři teorií světového systému nejsou jednotní v názorech, jaké země patří do jeho tří zón. Domnívám se, že dnes je jádro světového systému tvořeno vedoucími kapitalistickými zeměmi Západní Evropy, Severní Ameriky, Austrálie a Japonska, mezi nimiž představují USA, Japonsko a Německo vedoucí ekonomické síly. K semiperiferii náleží středovýchodní Evropa a Rusko, některé země Latinské Ameriky a Východní Asie. Periferie je tvořena zbytkem světa.

Na základě dat Světové banky (WB) se snažím konstruovat model struktury světa z hlediska míry domácích produktů na obyvatele. Také tento model ukazuje, že je možné dělit soudobý svět tři části a potvrzuje tak Wallersteinovu teorii o třech zónách světového systému. S použitím prací dalších autorů se snažím upřesňovat příslušnost jednotlivých zemí k zónám světového systému.

V deváté kapitole se věnuji osudům vývoje světového systému v neevropském světě. Snažím se pomocí teorie světového systému nahlížet na osudy Severní a Jižní Ameriky, Asie a Afriky. Na předkládaných statistických datech a s využitím řady odborných studií se snažím dokázat, že Wallersteinova teorie představuje jeden z možných modelů pro pochopení logiky vývoje a soudobého postavení jednotlivých regionů světa.

Více místa věnuji asijskému kontinentu, kde představuji, systematizuji a kriticky interpretuji v českém prostředí téměř neznámé teorie A.G. Franka a K. Pomeranze, které jsou polemikou s Wallersteinovým přístupem. Frankova teorie o 3000 let trvajícím asijském systému představuje pokus o revizi Wallersteinovy teorie. Snažím se ukázat, že tento pokus

nebyl zcela úspěšný a také jeho pojetí vykazuje řadu nedostatků, především jde o nahrazení kritizovaného eurocentrizmu centrizmem asijským.

V desáté kapitole se pokouším pohlížet na vývoj českých zemí v novověku optikou teorií světového systému. Teorie světového systému lze podle mého názoru příhodně aplikovat na historický vývoj českých zemí v novověku. Zaostalost českých zemí oproti severozápadní Evropě existující průběžně v minulých 500 letech a čas od času se zmenšující či naopak prohlubující je možné vysvětlit především logikou fungování světového systému.

Budoucnost světového systému

Kapitola jedenáctá se snaží zmapovat představy o budoucnosti světového systému podle autorů těchto teorií. Domnívám se, že většina jejich autorů se v nazírání poněkud blíží pojetí R. Luxemburgové vyjádřené sloganem „socialismus nebo barbarství“. Tj. pojetí budoucnosti autory teorií světového systému opouští myšlenku nezvratného pokroku a naopak připouští radikální regres civilizace. Druhým významným rysem jejich nahlížení na budoucnost je přesvědčení, že osudové rozhodnutí, kterým směrem se svět vydá, padne v blízké budoucnosti – v příštích desítkách let. Teorie světového systému se podle mého názoru v tomto bodě dostávají do pozice ideologického nástroje mobilizace sociálních hnutí. Jejich poselství veřejnosti zní: Je třeba cosi učinit okamžitě, neboť čas letí. Wallerstein a další jsou ovšem ve svých předpovědích budoucnosti velmi vágní, neboť se nechtějí vystavovat nebezpečí, že budou označeny za nevědecké.

Použitelnost teorií světového systému je podle mého názoru při předvídání budoucnosti omezená, což ostatně platí i pro všechny ostatní teorie v sociálních vědách. Díky oběma předchozím mechanismům (polarita budoucnosti a blízkost bodu, za nímž není návratu) se navíc jedná o nejideologičtější část těchto teorií.

Kritika teorií světového systému

Kapitola dvanáctá se zabývá nejčastěji vznášenými argumenty proti teoriím světového systému a odpověďmi na ně z hlediska teorií světového systému. Podle mého názoru je možné rozlišovat jako nejčastější tyto námitky:

1. Jedná se o ekonomický redukcionismus. Teorie světového systému nedává politice autonomní roli v rozvoji moderního světa. Státy nemohou být redukovány jen na své ekonomické funkce.
2. Prázdnota konceptu jádra a periferie v dnešním světě. Podle tohoto argumentu je možné, že ačkoli v minulosti měly tyto tři koncepty svůj

význam, v době *global cities* propojených moderními telekomunikačními prostředky, v době nadnárodních korporací přesouvajících své investice z jednoho místa na druhé během několika vteřin, a v době transnacionální kapitalistické třídy tento význam ztrácí.

3. Historická nepřesnost. Mnoho historiků přineslo řadu důkazů, které vyvracejí v dílčích aspektech Wallersteinův model.
4. Přehnaný holismus. Teorie světového systému prý vidí svět více propojený, než ve skutečnosti je. Rané verze teorie světového systému říkají, že úpadek periferie byl zcela zásadní pro ekonomický rozvoj centra.
5. Tvrzení, že existence periferie je nutnou podmínkou pro rozvoj jádra. Rané verze teorie světového systému říkají, že úpadek periferie byl zcela zásadní pro ekonomický rozvoj centra.
6. Tvrzení, že docházelo a stále dochází ke zbídačování periferie. Existence nerovné výměny mezi jádrem a periferií je sporná. Periferie má také komparativní výhody v podobě levnější pracovní síly a tedy větší atraktivity pro investory. Méně kritizovatelný je ale již názor, že periferie a semiperiferie zažily a stále zažívají relativní úpadek.
7. Prázdnota konceptu semiperiferie. Koncept semiperiferie je formulován příliš vágně. Zdá se, že do semiperiferie jsou zařazené jen ty společnosti, jež se teorii světových systémů dobře nehodí ani do centra, ani do periferie.
8. Funkcionalismus a teleologičnost. Mnozí označují Wallersteinovu teorii za funkcionalistickou: Jde o systém. Wallerstein často hovoří o věcech, jež jsou pro světový systém nutné, aby přežil. Není jisté, jestli se systém stará o své přežití natolik, aby si samoreglativně vytvářel a upravoval své funkce.
9. Cykličnost. Teorie bývá označována za cyklickou. Hegemoniální cyklus stejně jako uplatnění Kondratěvovy teorie hospodářských cyklů jsou cyklickými koncepty.
10. Eurocentrismus a jádro-centrismus. Teorie světového systému je zaměřena především eurocentricky. Třetí svět je v jejím pojetí redukován na pasivní oblast, která je začleněna do systému a následně vykořisťována. Podle Wallersteina se navíc tato oblast nemůže sama ze svého postavení dostat a musí čekat, až bude systém změněn sociálními hnutími pocházejícími především z jádra.

11. Přílišné ztotožnění pojmu světového systému s konceptem kapitalismu. Nezávisle na Evropě a již dříve než v 15. století docházelo k vytváření entit, které prý můžeme označit také za systémy - upírat jim toto označení je výrazem eurocentrické arogance.
12. Nedostatečná pozornost otázkám genderu. Jestliže se chce teorie světového systému řadit do soudobého kritického myšlení, je pozoruhodné, že v ní nehraje prakticky žádnou roli genderová analýza.
13. Ideologičnost. Podle konzervativních autorů je teorie světového systému spíše ideologií sebemrškačství západu. Západ je podle této kritiky Wallersteinem vykreslován jako viník nesnáží zbytku světa a je přehlížen jeho podíl na rozvoji civilizace. Wallersteinovou premisou je také nevyhnutelnost zániku kapitalismu. Teorie světového systému nechce podle tohoto názoru svět vysvětlovat, ale chce ospravedlnit požadavek na jeho revoluční změnu.

I přes částečnou relevanci těchto námitek bylo možné formulovat přesvědčivé odpovědi na ně. Teorie světového systému dokáží obstát, považujeme-li je za ideálně typický model, který nemusí ve všem odpovídat realitě a nepokládáme-li je za vše vysvětlující koncept, ale spíše za relevantní příspěvek k sociologickému poznání.

V této kapitole se také zabývám vztahem teorií světového systému ke strukturnímu funkcionalismu a marxizmu, neboť teorie světového systému bývá někdy označována za jejich variantu. Srovnávám zde charakteristiky Wallersteinova světového systému s rysy sociálního systému podle Parsonse. Dospěl jsem k názoru, že Wallersteinův světový systém splňuje všech osm charakteristik Parsonsova sociálního systému. Přesto existuje několik klíčových odlišností mezi Wallersteinem a Parsonsem: Světový systém je nerovný a kategorie nerovnosti je pro Wallersteina klíčová. U Wallersteina nehrají žádnou roli při udržování systému hodnoty a normy. Expanze světového systému je jedním velkým globálním konfliktem, patrně největším v dějinách.

Wallersteinova teorie bývá v učebnicích označována za nemarxistickou. Wallerstein se sám hlásí k marxistické tradici, přesto zde ukazují řadu odlišností jeho a marxistického přístupu. Wallerstein je skeptický k nezvratnosti procesu sociální změny. Wallersteinův od F. Braudela převzatý koncept dlouhého trvání se odlišuje od marxistického konceptu relativně krátkých a společnost od základů měnících revolucí. Wallerstein je také kritický k marxistickému eurocentризmu. Wallerstein vidí vznik kapitalismu spíše jako výsledek

působení vnějších faktorů, především obchodu, a nikoli pouze změn výrobního způsobu v rámci jednotlivých společností. Pro Wallersteina není zdaleka tak důležitý proces industrializace, podle jeho názoru se jedná pouze o prohloubení existence již existujícího systému. Wallerstein nesdílí marxistickou koncepci všeobecné krize kapitalismu. Pro marxismus je klíčovým konfliktem třídní boj mezi buržoazií a proletariátem a nikoli konflikt mezi centrem a periferií, případně konflikt o hegemonii nebo vytvoření světového impéria ve světovém systému. Wallerstein vystupuje proti tezi o tzv. proletarizaci většiny obyvatel, k níž kapitalismus nevyhnutelně podle Marxe vede. Wallerstein se liší od marxizmu také ve svém pojetí třídy.

Můžeme říci, že i přes mnohé společné rysy s funkcionalistickými a marxistickými přístupy lze hovořit o teoriích světového systému jako o teoriích strukturním funkcionalismem a marxizmem pouze inspirovaných.

V další části této kapitoly popisují tři pokusy reformulovat Wallersteinovu teorii od autorů A.G. Frank, B. Wilkinson a J. Abu-Lughod. Zatímco Abu-Lughodová hovoří o světovém systému existujícím během 13. století, Frank nabízí svoji verzi světového systému trvajícím již 3000 let a Wilkinson svou koncepci globální civilizace. Ukazují, že ani přístupy těchto autorů nejsou bezrozporné, nicméně představují cenný příspěvek do diskuse o Wallersteinově díle.

Hlavní závěry disertační práce

Prvním záměrem mé disertační práce bylo představit v ucelené podobě teorie světového systému českým sociálních vědám. Pro toto představení jsem se pokusil nejprve definovat hlavní pojmy, se kterými Wallerstein pracuje. Jako rámec popisu teorie jsem zvolil rozlišování mezi dynamikou a strukturou světového systému. V další části jsem použil historickou metodu a podávám zde přehled hlavních trendů vývoje západního světa z hlediska teorie světového systému. Ve třetí části popisují teorie světového systému z hlediska vývoje a současného postavení jednotlivých světových regionů v něm. Obzvláštní pozornost zde věnuji problematice vzestupu Evropy a úpadku Asie v novověku, kde srovnávám Wallersteinovo vysvětlení s vysvětleními jinými.

Druhou mou ambicí bylo zařadit teorie světového systému do širší tradice společenských věd a pokusit se je kriticky interpretovat. Domnívám se, že je lze považovat za teorie pouze inspirované marxizmem a strukturním funkcionalismem, které ovšem vytvářejí zcela nové – byť poněkud eklektické - paradigma. Podávám zde také přehled nejčastějších

kritických připomínek k teoriím světového systému, jak se s nimi setkáváme v odborné literatuře.

Konečně jsem se svou disertační prací snažil dokázat tvrzení, že teorie světových systémů nejsou koncepcí jednoho autora, ale dynamickým a širokým polem mnoha často i protikladných koncepcí (např. rozpory mezi autory vycházejícími z této perspektivy o době jeho vzniku, o roli Evropy v něm apod.), takže se dnes dá spíše hovořit o paradigmatu či přístupu z hlediska světového systému.

Na základě zdrojů teorie světového systému, jejich osudů, aplikace i vyrovnávání se s kritikou docházím k závěru, že teorie světového systému můžeme pokládat za koncept spíše použitelný pro analýzu minulosti světa, méně současnosti a jako nejproblematictější se mi jeví jeho ambice předpovídat budoucí vývoj.

Výběrová bibliografie

- Abu-Lughod, J. 1989. *Before the European Hegemony. The World System AD 1250-1350*. Oxford: Oxford University Press.
- Braudel, F. 1990. *Sozialgeschichte des 15. – 18. Jahrhunderts*. Bd. 3. München.
- Braudel F. 1995. *A History of Civilizations*, Penguin Books.
- Braudel, F. 1999. *Dynamika kapitalizmu*. Praha, Argo.
- Frank, A. G. 1996. The Underdevelopment of Development. In: *Essays in Honour of Andre Gunder Frank*. Sing Chew and Robert Denemark (ed.). Thousand Oaks: Sage Publications.
- Frank, A.G. 1998. *ReOrient. Global Economy in the Asian Age*. University of Carolina Press.
- Giddens A. 1971. *Capitalism and Modern Social Theory, An Analysis of the Writing of Marx, Durkheim and Weber*. Cambridge University Press.
- Goldfrank W. L. 1999. Beyond Cycles of Hegemony: Economic, Social and Military Factors. In: *The Future of Global Conflict*. Volker Borschier and Christopher Chase-Dunn (ed.). Sage.
- Gunder F., Andre – Gills, Barry K. (ed.) 1993. *The World Systems. Four Hundred Years or Five Thousand Years*. London - New York: Routledge.
- Harvey, D. 2005. *A Brief History of Neoliberalism*. Oxford University Press.
- Chase-Dunn CH. Hall T. D. 1997. *Rise and Demise: Comparing World-Systems*. Boulder, CO: Westview Press.
- Christian, D. 2004. *Maps of Time. An Introduction to Big History*. Berkley: University of California Press.
- Madison, A. 2003. The World Economy, A Millennial Perspective, In: *Development and Underdevelopment*, ed. Seligson, M. Passé-Smith J. T., London: Lynne Rienner Publishers.
- Pomeranz, K. 2000. *The Great Divergence, China, Europe and the Making of the Modern World Economy*. Princeton University Press.
- Sanderson, Stephen K. 1995. *The Great Transformations. The General Theory of Historical Development*. Blackwell Publishers.
- Sanderson, Stephen K. 2005. *Revolutions. A Worldwide Introduction to Political and Social Change*. Boulder, London: Paradigm Publishers.
- Shannon, T. R. 1992. *An Introduction to the World-System Perspective*. Boulder, CO: Westview Press.
- Skidmore, T. E., Smith P. H. 2001. *Modern Latin America*. Oxford University Press.

- Wagar, W. W. 1992. *A Short History of the Future*. Chicago: University of Chicago Press.
- Wallerstein, I. 1974. *The Modern World-System, I. Capitalist Agriculture and the Origins of the European World-Economy in the Sixteenth Century*. New York – London: Academic Press.
- Wallerstein, I. 1979. *The Capitalist World-Economy*. Cambridge: Cambridge University Press – Paris, Ed. de la M.S.H.
- Wallerstein, I. 1980. *The Modern World-System, II. Mercantilism and the Consolidation of the European World-Economy, 1600 - 1750*. New York: Academic Press.
- Wallerstein, I. 1989. *The Modern World-System, III. The Second Great Expansion of the Capitalist World-Economy, 1730-1840's*. San Diego: Academic Press.
- Wallerstein, I. 1992. *Geopolitics and Geoculture. Essays on the Changing World-System*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Wallerstein, I. 2004. *World Systems Analysis: An Introduction*. Durham, Duke University Press.
- Wallerstein, I. 2005. *Úpadek americké moci*. Praha: SLON.
- Wilkinson, D. 1995. „Central Civilization“. In: *Civilizations and World Systems*. Sanderson, S. K. (ed.). Altamira Press. s. 46 – 76.